

Шабля, освячена Римом

Богдан Сушинський

ЧАСТИНА ПЕРША

ШАБЛЯ, ОСВЯЧЕНА РИМОМ

ЛІТО 1620-те

Іван Сулима — один із тих легендарних вождів козацьких, слава і
безсмертя яких стали славою і безсмертям української нації.

Автор

1

Гостроверхі скелі цього острівця нагадували шпилі соборів, а прямовисні схили узбережного плато поставали перед мореплавцями, наче стіни могутньої, а проте напівзруйнованої, давно залишеної і захисниками, й завойовниками її, — фортеці. Похмурі, покайно оголені і майже безлісі, вони справляли якесь, на диво, гнітюче враження, і турецькі моряки поглядали на різкі виступи їх та гранітні урвища, мов на підступне чаклунське марево.

Хоча цей забутий богом і людьми клаптик землі посеред Адріатичного моря залишався безлюдним й умиротвореним, проте двопалубний вітрильно-весловий "Ісмаїл-паша" підкрадався до нього, мов до велетенського ворожого галеона, з капонірів якого ось-ось мали вдарити гармати, а від бортів відчалити баркаси з войовничим десантом.

— Поглянь-но, Суліма, яка це непорушна, у первісності й незайманості своїй, земля. Непідступна й молитовно рятівна.

— ...І молитовно рятівна, — задумливо повторив Іван Сулима, не переводячи погляду на командира турецьких азабів^[1] Ардалла і вкладаючи в значення цих слів свій, особливий, утаємничений зміст.

— Втім, будь-яка земля має сприйматися мореплавцем, як молитовно рятівна, — думав про щось своє Ардалл, усе ще блукаючи поглядом примружених, оперезаних плетивом глибоких зморшок, очей. — Тож, чому не бачу втіхи на обличчях веслярів, чому не чути молитовних псалмоспівів твоїх невільників, Суліма?

— Приберігають голоси до того часу, коли перед ними постануть береги України, — незворушно пояснив отаман веслярів.

— "України." — з іронічною поблажливістю посміхнувся Ардалл. — Що таке твоя Україна, Суліма? Всього лиш варварська, дикунська Скіфія. А там, за цими скелями, — Рим! Вічний, могутній і прекрасний, як легіон імператорської гвардії — на марші.

— Ви говорите про це з такою погордою, ніби виховані в родині не іллірійця, а командувача римськими легіонами.

— Так, я не римлянин, — звів підборіддя командир азабів. — На жаль, не римлянин.

Але все своє життя почуваюся римським легіонером.

— Чому саме. римським?

Ардалл стенив плечима і знову перевів погляд на острів, що повільно, але невпинно, нібито й сам змушений був скорятися вітрилам соснових скель, наближався до корабля.

На самому ж "Ісмаїлі-паші" вітрила були приспущені, а веслярі ледь-ледь торкалися веслами води, отож корабель ледве просувався, остерігаючись, як і його команда, погибельних підводних скель. Ну, а кремезна, майже квадратова статура "римлянина"-азаба незворушно бовваніла біля "кореневища" розтрової ядром "венеціанця" щогли, наче статуя язичницького ідола.

Наказавши галерникам веслувати, ледь пригладжуючи хвилячки, Сулима теж піднявся на цю палубу, аби краще бачити підходи до скель. Високий, широкоплечий, він видавався справжнісіньким велетнем, а вилицювате лице з широким підборіддям та прямим, ледь приплюснутим носом, надавали козацькому ватагові того суворого і войовничого вигляду, який змушував вбачати в ньому людину рішучу, з твердою волею і крутою вдачею.

— Тому що... римляни — це римляни, — хоч і запізнило, проте з якимось аристократичним піднесенням пояснив тим часом Ардалл. — Особливо ж, римляни-легіонери.

— Ви говорите про них, як про якесь осібне плем'я, осібну породу людей.

— Чи як про своєрідну касту — зі своїм особливим світом, особливим баченням та відчуттям землі і неба, життя і смерті...

— Коли ж ви встигли пізнати все це, а головне, як зуміли переконати себе, що маєте до цього "особливого римського світу" якесь відношення? — іронічно поцікавився Сулима.

— І встиг, і зумів, але за цим приховується доволі дивна історія.

— Море надає нам достатньо часу для будь-яких оповідей, особливо ж тих, що дарують щемкі спогади про юність і рідну землю.

За рік спільного плавання морями Сулима зумів добре зазнайомитися з командиром азабів і майже здружитися з ним. Лише час од часу Ардалл раптом згадував, яке становище на кораблі посідає він, а яке — "галерник" Сулима, і поспіхом надягав на себе кірасу гонорової неприступності. Однак втримувався у ній недовго, та й то за присутності капітана Валіда, який навіть не приховував, що недолюблює командира азабів.

Демонструючи зверхність у ставленні до галерника, Ардалл намагався утвердитись у такий спосіб в очах капітана, але це йому не вдавалося. Втім, Ардалл і сам поглядав на Валіда, цього неможливого анатолійського "напівтурка", якщо не зверхньо, то принаймні поблажливо.

Сулима відчував, що іллірійця проймає сум за батьківщиною, і взагалі, за суходолом. Він ніколи не мав наміру ставати моряком, та й командиром азабів теж призначений був не з власної волі. Отож і мореплавство, й азабська служба однаково

гнітили його, але найбільше і дошкульніше пригнічувало море та породжувана ним туга за твердою землею.

Сулима вже пройшов через неї, і знав, якою незагойно вбивчою буває ця сердешна рана, яка підточувала навіть його крицеву козацьку волю. А так підточувала. Від турків та галерників козацький ватаг ще якось міг приховати це, але ж від себе приховувати таке не вдається.

— За мого дитинства батько надавав притулок дивакуватому художнику-сербу на ймення Карбич, — мовив Ардалл, усе ще перебуваючи у полоні своїх ностальгійних спогадів. — То слов'янин цей тим і зажив собі слави, що все життя відтворював на полотні та на фресках римських легіонерів. Тільки легіонерів. Вважаючи при цьому, що в нього вселився дух котрогось із них.

— То, може, й справді вселився? — запитав Сулима, аби тільки підтримати розмову. Він добре знав, що Ардалл міг так само несподівано, на півслові, обірвати свою оповідь, як і розпочати її, і побоювався цього.

— Щось там у його душі, мабуть-таки, відбувалося, — стеновав плечима іллірієць. — Але ж не нам дано збагнути, що саме.

— То серб цей, напевне, став відомим живописцем?

— Не знаю, як там ставилися до його картин інші митці, але й досі пригадую його захоплючі, величні полотна: "Легіон на марші", "Римські легіони перед битвою з даками на березі Дунаю", "Табір римських легіонерів у Британії" чи "Битва легіонерів Цезаря з армією галлів під Алезією"...

— Е, та, здається, ви й самі захоплювалися малюванням?

— Маєш рацію, скіфе, подеколи я теж брав до рук пензля та вдавався до якихось спроб. Карбичеві це подобалося, тому не раз засаджував мене за старовинну книжку в срібній оправі, у якій містилося з десяток малюнків із зображенням римських легіонерів, їх похідних колон, битв та привалів. Усе це повинно було надихати мене на творчі поривання так само, як надихало самого художника. Але досить швидко з'ясувалося, що по-справжньому я захоплююся не відтворенням буття легіонерів, а самими легіонерами. Мені дуже подобалося фантазувати: як би я повадився, коли б став римським імператором; як командував би військом, якби виявився на чолі хоча б одного з римських легіонів; чи яким непереможним був би, виходячи на гладіаторську арену...

— Легіонери та гладіатори й справді здатні заповнювати юначу уяву своїми дисципліною, витримкою та мужністю, — погодився Сулима. — Тут вони багато в чому нагадують козаків. Крім, хіба що, одного: козаки над усе люблять волю, а до гладіаторського рабства чимало людей подається без будь-якого примусу.

— Отож бо й воно! В римському світі завжди вистачало всіляких дивацтв. Але склалося так, що майже всі мої юнацькі мандри та пригоди пов'язані були саме з римськими фалангами. Вважайте, що я теж подався у рабство. тільки не арени, а власної мрії.

— Якщо зважити, що в усі віки подібний вид рабства завжди видавався

найсолідшим. — вибачливо стеновав плечима козацький отаман.

— Зате не було у серба Карбича щирішого пошановувача його творчості, ніж я. І що цікаво: серед усіх постатей римських діячів, чомусь найбільше западав у душу художникові, а відтак і мені, — Сулла. Так-так, отой, в усьому освіченому світі знаний Луцій Корнелій Сулла. Напевне ж, тобі, скіфе, теж доводилося чути про такого полководця?

— Не стільки знаю про нього, як хотілося б, але доводилось.

— Чомусь постійно забуваю, що теж походиш зі шляхетного роду,^[2] — мовив Ардалл, замість вибачення. — А про таке, про походження своє, забувати не слід.

— Не існує людини, якій хоча б потайки, в глибинах душі, не забаглося б відчутти у своїх венах блакитний хміль аристократизму, — розвів руками Сулима. — Шануймо ж блакитну кров наших предків, незалежно від того, ким вони там насправді були: лицарями, великими воїнами, чи звичайнісінькими оратаями та ремісниками. Відтак відроджуймо у собі блакитну кров аристократів духу, якими всі ми, незалежно від того, ким постаємо перед людством у повсякденні, повинні усвідомлювати себе.

— Е, та ти, скіфе, не тільки маєш право, але й здатен бути вождем, оскільки володієш мовою проповідника.

— Серед козацтва, щоправда, більше шанується вміння володіти шаблею та пістолем, але й до ладу мовлене слово теж у повазі. Що ж до серба Карбича... Нам би такого вправного майстра — та на Запорізьку Січ!

— Колись і для Січі віднайдеться. У Карбича було щось зо двадцять картин і всіляких замальовків, на яких зображувався тільки один полководець — Сулла: у римському Колізеї, на привалі в Малій Азії, на шлюбному ложі зі своєю дружиною Цецилією... Пригадую, на одному з полотен було намальовано гробницю Сулли у Римі, на Марсовому полі. І на ній напис: "Тут лежить людина, котра більше, ніж хто б то не було з простих смертних, зробила добра своїм друзям і зла ворогам". Га, що скажеш, скіфе? Мудрий напис, чи не так?

— Одчайдушний, — мовив Сулима, трішечки повагавшись, оскільки не одразу віднайшов потрібне визначення. — І, хочеться вірити, правдивий.

— Так ось, Карбич теж намагався бути справжнім римлянином. За духом своїм, за гонором. Кілька місяців я навчався у нього малярства, то мав змогу переконатись у цьому.

* * *

Матрос, який стояв на носі галеро-каравели, заміряючи спеціальним грузилом глибину моря, прокричав, що праворуч по борту проглядається підводна скеля, і штурвальний та веслярі заходилися гарячково скеровувати корабель ліворуч, аби врятувати його від сутички з підводним ворогом.

— Проте в малярстві вам не вистачило... ну, скажімо так, наполегливості? — обережно поцікавився козак, почувши від дозорця, що небезпека залишилася позаду. Вжити слово "хист" він так і не наважився.

— А таки твоя правда. Виявилось, що я занадто мрійливий. Щодня перебуваючи

серед витворених Карбичем легіонерів, я і сам став почуватися легіонером. Мені подобалося мріяти, але зовсім не подобалося малювати. Тож, як бачите, художником я не став. І так відбувається завжди, коли аллах наділяє талантом і мрійливістю, але не наділяє працелюбністю.

— З цим важко погодитися, — мовив козацький ватаг, — оскільки саме життя ваше підтверджує, що людина ви працююча.

— Але Карбич... — не надав значення його словам командир азабів, — знаєте, він вражав мене не так працюючістю своєю, як внутрішнім аристократизмом, отим аристократизмом духу, про якого ти щойно мовив. Іноді мені здавалося, що переді мною справжній патрицій. І дух цього патриціанства надихав не лише його, але й мене.

— Це відчувається, — поблажливо промуркотів Сулима, проте Ардалл навіть не скосував на нього погляду, щоб переконатися, що козак не насміхається.

У ці хвилини командирові азабів байдуже було, що там думає про нього цей гяур, мало значення тільки те, що він думає сам про себе.

2

Налігши руками майже на середину столу, папа римський ось уже впродовж кількох хвилин зависав над накресленою для нього ватиканськими географами мапою, наче шуліка над беззахисним селянським обійстям. Зараз він був схожий на боязкого полководця, котрий приречено усвідомлював, що ні звернені до небесного покровителя покайні молитви, ані звернені до війська^[3] войовничі заклики, виграти завтрашню битву йому не допоможуть. Про що ж він, у такому випадку, думав, схиляючись над мапою, збагнути цього вже не міг ніхто.

Останнім часом сюди, в таємну особисту бібліотеку, обладнану в "апостольській", а отже, навіть для кардиналів закритій, частині палацу, папа приходив усе частіше. У колі тих не багатьох служителів, котрі знали про існування папського закутка, його називали так само, як і пагорб, що дав назву резиденції Святого Престолу — "Mons Vaticanus", тобто "місце для гадання". І це справді було так: усі свої "апостольські гадання" папа римський Павло V, у миру Камілло, з давнього княжого роду Боргезе^[4], здійснював саме тут, у "ватиканусі".

У цій, заставленій шафами зі старовинними манускриптами та пергаментними сувоями енциклік, кімнаті йому завжди думалося легко й розкуто. Тут він звільнявся від набридливих для його все ще мирської, князівської душі церковних пересторог та заборон; тут являлися йому найсміливіші, "святогрішні", як називав їх особистий секретар папи архієпископ Одіні, понтифікські ідеї; у цій, далекій від непорочності ватиканських храмів та каплиць "апостольській криївці", він поринав у мрійливі лети, в яких підносив свій собор святого Петра до величі вселюдського духовно-державницького центру, а сам Ватикан — до могутності пан'європейської столиці.

Чи здогадувався хто-небудь із кардиналів, архієпископів та всього іншого кліру, який войовник умирав під сутанною цього папи римського? Мабуть, ні, тому що й припустити чогось подібного ніхто в оточенні понтифіка не здатен був.

Вступаючи на папську службу, отримуючи кардинальську шапку, єпископство з

римським вікаріатом на додачу, а згодом, і папську тіару, Камілло переконував себе, що сам Господь покликав його до священницького сану, щоб він міг відмовляти всі ті гріховні діяння, яки віддавна рахувалися за войовничим родом Боргезе з Сієни. А виявилося, що насправді папську тіару він сприйняв, як меч воїтеля. У душі та пориваннях своїх папа римський залишався таким самим завойовником, якими були Македонський, Цезар, Марк, Ганнібал, або й — не в апостольському пристановищі будь мовлено, — сам антихрист Аттіла.

Тільки й того, що ці правителі та полководці покладалися винятково на силу мечів та незліченність воїнства, лише зрідка звертаючись у своїх молитвах до небес; а він, папа римський Павло V, покладається на молитви свого незліченного мирянства, лише зрідка звертаючись при цьому до прихованого під сутаню меча.

Тут, занурившись у глибінь безмежно широкого шкіряного віденського крісла, він обдумував свої булли^[5], тут виношував хитромудрі релігійно-філософські пастки, в які заганяв недоброзичливцівкардиналів під час чергового засідання консисторії^[6], тут схвалював або рішуче відторгав од тіла церковного всіх тих, кого пропонували на канонізацію у святі чи беатифікацію у блаженні^[7].

По суті Камілло Боргезе прагнув досягти того, чого досі не вдавалося жодному полководцеві та жодному папі — втілити в реальність гасло Тамерлана та багатьох інших "мрійників кривавих бойовиськ": "Один світ — один правитель!". Ось тільки правителем цим мав стати не якийсь там обожнюваний своїми полководцями хан, король чи султан, а канонізований намісник бога на землі — папа римський.

— Чи надійшли якісь звістки від герцога де Невера? — запитав він, відчувши у себе за спиною присутність архієпископа Одіні.

— Можливо, не ті, які мали б надійти.

— Хоча б якісь, — знервовано відреагував папа римський.

— Сьогодні вранці прибув гонець із Карпантри^[8], — тільки тепер поштиво схилив голову особистий секретар понтифіка.

— Хоча мав прибути ще позавчора.

— Шляхи нині тяжкі та ненадійні. Корабель, на якому гонець добувався до італійських берегів, мало не потопили гармати османів, а загін азабів навіть спробував узяти його на абордаж! — з обуренням оповідав секретар. — Турки знахабніли до того, що діють уже й біля берегів Римської імперії. До того йдеться, що незабаром наші кораблі вже не матимуть змоги виходити з італійських портів, тому що османи блокуватимуть їх.

— У моєму розпорядженні нема військового флоту, — ледь тамуючи роздратування, нагадав секретареві папа римський. — І війська теж нема, жодного легіону.

Понтифік завжди болюче сприймав будь-які докори в слабкості Рима, відчуваючи, що, за його військовою слабкістю, прозоро проглядається ще й занепад могуті Святого Престолу.

— На жаль, усе ще нема ні флоту, ні легіонів, — рішуче стеноу плечима Одіні. —

Усе ще... Хоча, здавалося б...

Це був широкоплечий приземкуватий чоловіча, жовтувате хворобливе обличчя якого ніяк не личило його міцній селянській статурі. Перш ніж стати ченцем, Одіні встиг побувати в багатьох країнах, випробувати себе на мужність у кількох бойовиськах та, разом із ченцями ордену капуцинів, навідатися з місією до африканського королівства Конго. А тепер ще й мав намір інспекційно відвідати велику місію ченців ордену єзуїтів у Парагваї, які, схоже, готові були перетворити цю країну на королівство єзуїтів. Якби таке справді сталося, то він, Одіні, міг би претендувати, якщо не на посаду віце-короля, то хоча б канцлера цього окрайця землі невірних.

І хоча тепер папа не поспішав відпускати свого секретаря у тривалі подорожі, оскільки той потрібен був йому у Римі, проте не раз наголошував, що поважає його саме за прагнення "пізнавати світ", і то не книжний, а той, реальний, грішний, людський, якого більшість єпископів уже ніколи не звідають.

— Ви хоча б упевнилися, що приймали саме того гінця, якого надіслав нам герцог де Невер? — раптом підозріливо зиркнув папа на свого секретаря.

Запитання виявилось настільки несподіваним, що, перш ніж відповісти, Одіні розгублено якомсь роззирнувся, нібито воно могло бути адресованим ще комусь, крім нього. А своє "так, звичайно, це той самий." проказав уже по тому, як несамохіть, але досить промовисто похитав головою.

— Тобто, ви не спромоглися переконатись, що гінця вам не підмінили, — констатував папа, який і справді почувався, як полководець напередодні битви.

— Щоб повідомити такі втішні для вас чутки, які приніс цей чоловіча, нема сенсу підмінювати гінця, ваша святосте. Одначе, про всяк випадок, ми все ж таки перевіримо його.

— І робіть так завжди, з усіма гінцями, звідки б вони не прибували.

— Як накажете, ваша святосте. А, щодо звісток од герцога де Невера, то, поза весь наш песимізм, проглядається у них і дещо підбадьорливе.

— Невже? — іронічно мовив Павло V. Він давно встиг зневіритись у спроможності цього нащадка останнього візантійського імператора зрушити з місця справу, яку вони разом затіяли. І навіть не приховував цього.

— Герцог уже провів переговори з представниками правителів Франції, Іспанії, Австрії та з дожем Венеції. Налагоджує контакти з королем Британії.

— Ви не забули, що перемовини ці повинні стосуватися створення Ліги християнської міліції та хрестового походу проти військ султана, за визволення Константинополя та всіх інших православних грецьких міст і земель, османами окупованих?

— Саме про це і йдеться на зустрічах герцога з представниками монархів, або й із самими правителями. Ідея щодо міліції сприймається цими правителями та їх полководцями схвально. Особливо збадьорює те, що герцог де Невер діє з вашого благословення та за вашими вказівками, під покровительством Святого Престолу.

Папа невдоволено прокашлявся. Він розумів, що про збадьореність європейських

монархів, благословення та вказівки Святого Престолу архієпископ додав уже від себе. Сам Камілло Боргезе давно не плекав з цього приводу жодних ілюзій. Це в давні часи європейські монархи вважали за честь смиренно вистоювати в приймальні папи римського, в очікуванні відпущення гріхів, благословення, чи хоча б мовчазної згоди на черговий похід.

Нинішні ж правителі рідко звертаються за порадами, а ще рідше дотримуються їх. І про щире — саме щире, а не блазенське — покаяння теж не дбають, тому що вважають себе володарями земель і небес. Про що він як понтифік неодноразово писав у своїх енцикліках та буллах...

Проте, вгамувавши хвилю прикрого розчарування, уголос проказав:

— Так і повинно бути, якщо ці монархи все ще пам'ятають, з чиїх рук отримали корони і під чиїм заступництвом перебувають у всіх своїх церковних та мирських справах. А ні, то Церква Господня завжди має змогу нагадати їм про це.

— До слова, при дворах кількох імператорів та королів визріває зараз ідея хрестового походу на Константинополь, задля визволення його від мусульман.

— Висловлюйтеся виразніше: цю ідею їм нав'язує сам герцог де Невер Палеолог.

— Принаймні дає зрозуміти, що проблеми з вибором імператора Нової Візантії у них не виникатиме, — визнав Одіні. — Й оскільки існує реальний претендент на візантійський престол, то й існують моральні та релігійні підстави для його повернення природному спадкоємцеві. Словом, ідею визволення Константинополя ми повинні...

— Не про похід на Константинополь зараз має йтися, архієпископе, — жорстко увірвав його доповідь папа римський. — Треба думати, як нам зупинити османську чуму, що вже підступила під саме серце Європи. Ось вони: тут, тут, тут!.. — врізався він вказівним пальцем у пергамент мапи, стоячи впівоберта до Одіні. — Куди не кинь оком, усюди османи, всюди мечеті, всюди полки яничарів, які чинять наругу над християнством та його святинями.

— Згоден, ваша святосте. Коли йдеться про хрестовий похід, то маються на увазі лише ті славні традиції, що були породжені цими походами.

— У більшості своїй безславними, — пробурчав Камілло, знову зависаючи над мапою. — І ви, архієпископе, чудово знаєте це.

— Відаю, ваша святосте. З-поміж них ставалися й такі, що спрямовані були на руйнацію Візантійської імперії та знищення Другого Рима.

— І цей факт змушує нас замислитися, — знову постукав пальцем по мат Камілло, потрапляючи цього разу якраз на Босфор. А коли Одіні теж наблизився до столу, щоб і собі глянути на спеціально для Святого Престолу накреслену мапу католицького світу, папа, ледь притишивши голос, додав: — Світові завжди потрібен був тільки один Рим. І не на Босфорі, а той, посеред якого підпирають небеса хрести ватиканських шпилів. Тому, навіть якби у нас уже завтра з'явилася реальна можливість посадити герцога де Невера в нинішньому Стамбулі, нам із вами слід було б добре подумати, перш зважитися на цей крок. Добре подумати і дуже довго сумніватися.

Одіні ошелешено глянув на папу римського, але, не зустрівши його погляду,

заплющив очі й різко похитав головою. Досі Камілло Боргезе навіть натяку не подавав на те, що в нього існують якісь розбіжності з герцогом де Невером, тому сьогоднішня його відвертість неприємно вразила Одіні, який ось уже впродовж року залишається незмінним посередником між папою та бунтівливим і не дуже вихованим головним "міліціантом" Європи.

А ще за якусь хвилю, на приставному столику, Одіні помітив аркуш рудуватого пергаменту. Одного погляду його було достатньо, щоб визначити: щойно папа перечитував декрет папської Конгрегації "Індекс заборонених книжок", яким, серед інших, було заборонено книгу Миколи Коперніка "Про рух небесних сфер", через яку, власне, й розпочато було інквізиційний процес проти Галілео Галілея, що став основним пропагандистом праць Коперніка.

Архієпископ знав, що папа перечитує цей декрет ось уже вкотре за останній місяць. Очевидно, щось не давало йому спокою: чи то запальність, із якою накинувся був на Галілея, Коперніка та інших "богівідступників"; чи невпевненість у тому, що кимсь там, Господом чи апостолами, — ба, може, й самим Сатаною?! — справді дане йому право вершити суд над грішниками, що зуміли увірватися за завісу небесного таїнства.

Одіні ще пам'ятає, як, обґрунтовуючи необхідність інквізиторського суду над Галілеєм, Камілло Боргезе запально вигукнув: "Вже за одне те, що Галілей, як і Копернік, стверджує: "Сонце не рухається навколо Землі, і Земля не є центром Всесвіту", його варто спалити на інквізиторському вогнищі посеред Рима!".

Секретар Одіні намагався стримати його, натякаючи, що часи інквізиторських судів відходять у небуття, і не гоже папі римському обкурювати свою тіару і Святий Престол димами нових інквізиторських вогнищ. Зрештою, жодному папі-попереднику інквізиторські шаленства ні слави, ні святості не додали. Для інквізицій існують всі оті підступні єзуїти, затяті домініканці та хитруваті підбурювачі капучини, від діянь яких завжди можна відхреститися. Бо тільки Господь знає, що там і навколо чого крутиться, і що там насправді становить осердя Всесвіту

Господь, та ще єзуїти, оскільки єзуїти, як вважають їх адепти, знають геть усе, навіть про те, про що не знає Сам!..

— Запевняємо, ваше святосте, що кардинали будуть довго й ґрунтовно сумніватися, перш ніж погодяться коронувати герцога де Невера на візантійського правителя, — нарешті сумирно запевнив папу римського архієпископ Одіні.

— І погодяться лише тоді, коли матимуть згоду Святого Престолу, — уточнив Камілло Боргезе.

— Хоча й, отримавши цю згоду, ще довго й щиросердно сумніватимуться, — осяяв своє пергаментне обличчя єзуїтською посмішкою архієпископ.

Десь на небокраї, під рожево-блакитним німбом, раптом вималювалися обриси корабля. Узрівши їх, командир азабів вихопив із ремінного чохла підзорну трубу і з хвилинку вдивлявся у це морське марево, аж поки воно не розчинилося у мрійливому

піднебессі і не щезло.

— Тільки б дияволи не наслали на нас ще якогось "венеціанця", — похитав головою Ардалл. — Чергового нападу цих запеклих венеційських піратів нам уже не витримати.

— Аби лиш добутися до бухти, там ми протримаємося навіть супроти трьох "венеціанців", — запевнив його Сулима, проте командир азабів ніяк не відреагував на ці його слова.

Знову піднісши підзорну трубу до очей, він ще з хвилинку спостерігав за хмариною, що зійшла на море саме в тому місці, де щойно розчинився "заблудлий" вітрильник. Однак увагу самого Сулими привернула постать, яка майнула на схилі порослого чагарями пагорба, що підпирав собою дві похмурі, оголені штормами та зливами скелі. Хто б не був той чоловік, але, напевне, він давно стежив за наближенням "Ісмаїла-паші", та й тепер, мабуть, подався до села, що ховається за гористим узбережжям, аби повідомити про появу в бухті турецького корабля. Знати б тільки, якого роду-племені люд живе в цих місцях.

— ...Насправді ж, — повернувся Ардалл до перерваної розмови, — мені хотілося стати великим воїном, як Сулла, Марк Камілл чи Квінт Серторій. Мій батько походив із роду вождів наймогутнішого іллірійського племені — далматинців, од якого, власне, й походить назва цілого краю — Далмації, та котре свого часу найдовше чинило опір римлянам^[9]. Хто тільки з римських полководців не водив свої легіони проти далматинців: Марцій, Метелла, Сціпійон, Юлій Цезар; хоробрий, але нещасливий у далмаційських битвах Антоній, і лякливий, проте амбітний та удачливий Август. Аж раптом на чолі легіонів та великого загону найманців і союзників з'явився жорстокий поневолювач моїх предків Стацій Тавр. Не знаю, чому остаточно зламати гордих і незламних далматинців вдалося саме цьому, непомітному на тлі славетних римських полководців, консулові, чи ким він там насправді був, але історія мого племені зберегла саме його ім'я.

— Звичайно ж, хочеться, щоб завойовник теж був славетним, тоді не такою прикрою видається поразка.

— Маєш рацію, скіфе, не такою прикрою. Нащадки твої мають знати, що ми склали свої голови у боротьбі з гідним супротивником, із суворим войовником, який уславився своєю хоробрістю та нещадністю.

А, тим часом, Судимі пригадалася одна з тих розмов, тільки вже про події з давньої історії Польщі, які зрідка дозволяв собі вести з ним, "як шляхтич із шляхтичем" канцлер та коронний гетьман Станіслав Жолкевський, у якого козацький отаман колись служив керуючим маєтками: "Коли я безжально карав повстанців, — звірявся залюблений у свою "крилату гусарію" польський полководець, — які виступали під козацькими хоругвами цього зрадника корони Северина Наливайка, то жорстокість моя породжувалася не тим, що вони пролили безмір польської крові, а тим, що з їхньої волі два великі та могутні війська — Речі Посполитої і Січі — змушені були витинати одне одного, в той час, як землі наші плюндрували татарські орди, а турецький султан одверто знущався у своїх листах до Варшави зі слабкості польської корони, зміцнюючи

свої гарнізони на морських берегах та по гирлах річок, аби навіки відрізати нас, у такий спосіб, од моря, від торговельних та військових портів, од усього південного світу".

Сулима розумів, що вина в зтяжньому двобої між козаками та Річчю Посполитою лягає не на "зрадливого" Северина Наливайка, вірніше, не лише на нього, і легко зумів довести це. Та суть не в полеміці, а в тому, що слова Жолкевського не раз примушували його замислюватися над долею козацтва, долею українського й польського народів, які й справді щедро проливають кров одне одного саме тоді, коли конче потрібно об'єднуватись у боротьбі проти спільних ворогів — вічних і непримиренних.

— Але навіть остаточне підкорення ворогом наших предків не сприймається нами як ганьба, — повернув Сулиму на палубу "Ісмаїлапаші" голос Ардалла. — Вони скорилися силі зброї і волі богів. Ми багато чому навчилися від римлян та багато чого перейняли від них. До речі, саме походження батька дозволило мені з часом очолити один із загонів іллірійського ополчення, що виступило проти турків.

— Та згодом вам дуже не пощастило, оскільки потрапили в полон до османів, а не до венеціанців чи генуезців, де й справді могли б стати одним із полководців новоявлених римлян.

— Генуезці та венеціанці — то вже не римляни. Так само, як сьогодні, пригноблені османами греки не мають нічого спільного з еллінами, яких вів у бій цар Леонід. Тому якомога рідше згадуй у моїй присутності про свою дикунську Скіфію, — несподівано завершив Ардалл.

— Чому б вам не повернути підзорну трубу на схід, побачили б свою патриціанську Іллірію.

— А так, справді, патриціанську, — незворушно підтвердив Ардалл, демонстративно ігноруючи вкладену в слова "скіфа" іронію.

На "Ісмаїлі-паші" всі знали, що й Ардалл, і частина його азабів походять з Іллірії. Хоча Судимі так і не вдалося з'ясувати, чи то вони потрапили в азаби з мамлюків, чи, може, просто подалися в найманці? Сам Ардалл про походження своє теж раніше не розводився, мабуть, побоюючись заповзятих моряків-мусульман, особливо капітана. Цього зятятого ненависника "варварів" подібні спогади могли б шалено дратувати.

Одначе при наближенні ворожих кораблів, коли з хвилини на хвилину треба було приймати бій, його, такі ж приземкуваті і такі ж міцні, плечисті азаби-іллірійці миттю скупчувалися навколо свого ватага, і тоді над кораблем, над свинцевими хвилями байдужої стихії, лунав бойовий гімн іллірійців — гортанно клекотливий, як гірський водоспад, і войовничий, як ритми бойових тулумбасів.

Когось іншого іронічна згадка про патриціанську Іллірію, напевне, образила б, але тільки не Ардалла, яким власна незворушність і внутрішня врівноваженість цінувалася на вартість імператорської корони.

— Щоб ти знав, скіфе, я все житті дивився і далі дивитимуся на захід, на Рим, — несподівано проклекотав Ардалл своїм неповторним сміхом якраз тоді, коли Судимі здалося, що до самого острова він уже не обізветься. Й одразу ж по тому пошматоване зморшками та рубцями худорляво-вилицювате лице його вмить закам'яніло у гордій

задумі. І лише згодом додав: — Бо Рим — то єдине місто, яке здатен сприймати я і яке все ще здатне сприймати мене. Але й цього тобі, скіфе, теж не збагнути.

4

Намагаючись втамувати черговий напад кашлю, який ось уже впродовж майже року виснажував його, шістдесятивосьмирічний папа римський налив собі з блакитної карафки якогось трав'яного настою, приготованого ватиканськими лікарями, й опустився у глибоке шкіряне крісло, яке не раз правило йому за "усипальню". Тільки відкинувшись на його спинку, понтифік нарешті звів стомлені, почервонілі очі на секретаря.

— ...Але все, що тут мовилося про герцога де Невера, так, у цих стінах, і повинно залишитися, — попередив він архієпископа Одіні.

— Як і багато чого іншого, що тут між нами мовилося, — ввічливо схилив голову особистий секретар папи.

— Як би ми не ставилися до його імперських амбіцій, саме як спадкоємець імператора Палеолога він нам поки що й потрібен.

— І ви, ваша святосте, не раз давали йому можливість відчувати це.

Рука понтифіка ніби ненароком лягла на старовинний, у дорогій срібній оправі, фоліант. Одіні навіть не потрібно було вчитуватися у викарбувану золотом назву його, оскільки добре знав, що це трактат Нікколо Макіавеллі "Монарх", яким папа римський зачитувався вже давно, відтоді, як став вікарієм Рима і почав реально претендувати на тіару понтифіка. До провідної тези цієї праці — об'єднання всіх міст-республік, усіх земель, причому не лише італійських, під рукою одного монарха, він уже не раз підводив кардиналів у своїх письмових посланнях та промовах. При цьому Камілло Боргезе навіть не приховував, що в ролі "ідеального", згідно з Макіавеллі, монарха давно бачить самого себе.

Й архієпископ не сумнівався, що Павло V справді належить до людей, які на шляху до своєї мети не зупиняться ні перед зрадою, ні перед вбивством, ні перед чим іншим, як того й вимагають "канонізовані" нині чесноти "монарха по-макіавеллівськи".

— Під час минулої аудієнції герцог де Невер багато розводився про могутню силу отого дивовижного воїнства, підданих польського короля, що вже давно отаборилися на Дніпрі, — українських козаків.

— Для того й отаборилися, аби вивільнитися з-під польського підданства.

— Король Речі Посполитої уже не раз скаржився на них вустами своїх послів, — ледь помітно хитнув головою папа. — Але довелося нагадати польському монархові, що свого часу ні польська влада, ані польська церква, нічого не зробили для того, аби повернути цей люд на католицьку віру.

— Навпаки, нещодавно стало відомо, що українські козаки домоглися відновлення на своїй землі православної ієрархії, й одного з кліриків уже навіть висвячено на православного митрополита^[10].

— На митрополита, кажете?.. — мрійливо примружив очі папа римський. — Це добре. Святий Престол мав би давно посприяти цьому, — а, помітивши на обличчі

секретаря розгубленість, пояснив: — Пастиря завжди легше схилити на свою віру, ніж некеровану паству. Не забуваймо, що між католицькою та православною церквами постає церква уніатська, через яку ми й зможемо поступово перевести всю східноєвропейську паству під західний обряд.

Архієпископ Одіні поважно помовчав, віддаючи шану мудрості і далекоглядності папи. Ніколи не слід було забувати, що релігійна і військова потуги будь-якої держави сплітаються занадто вже міцно, щоб можна було не враховувати цього.

— Та, наразі, в образі козацтва маємо, ваша святосте, єдину силу, яка не лише рішуче протистоїть мусульманським військам на своїй землі, але й здійснює напади на Стамбул, Варну, Кафу, Трапезунд та інші турецькі і татарські міста.

— Гадаєте, що козаки справді такі войовничі, як про них розповідають?

— Причому розповідають різні люди, з різних країн, у їхньому числі й самі османи.

— Поляки, он, теж вихваляються своїми крилатими гусарами, але в битвах з яничарами вони зазнають поразку за поразкою. Та й французи, які наймали польських вояків, не в захваті від них.

— Серед козацтва поляків дуже й дуже мало. Самому мені бачити козаків у бою поки що не доводилося, тому змушений поклатися на враження інших. Але герцог де Невер якось сказав про них: "Увесь світ панічно боїться яничарів, а самі яничари панічно бояться... козаків", — із загадковою усмішкою процитував архієпископ.

— Яничари й справді все ще одчайдушно побоюються козаків, — хитнув головою папа, чи то уточнюючи мовлене герцогом де Невером, чи вголос розмірковуючи. — Тож, чому б нам не націлити козаків, цей новітній "божий бич" — та на голови невірних мусульман? Не забуваючи при цьому, що козаки теж християни, нехай і східного обряду.

— Саме того, що й мав би запанувати у Константинополі після відродження Візантійської імперії. Хочете мати в Стамбулі свого патріарха, покровителя віри православної, панове козаки? То пролийте ж за нього кров!

— Бо ніщо так не освячує наші земні справи, як вчасно та щедро пролита людська кров, — з іронічним цинізмом у голосі підтвердив Камілло, на якусь хвилю забувши, що постає перед архієпископом у сутані папи римського, а не в обладунках войовничого князя з роду Боргезе.

Підійшовши до книжкової шафи, Одіні звернув увагу, що на приставленій до неї кафедрі осібно лежать ще два трактати Макіавеллі — "Міркування про першу декаду Тита Лівія" та "Історія Флоренції". І хоча до них понтифік звертався значно рідше, ніж до "Монарха", все ж таки радив йому, своєму секретареві, уважно перечитати й ці твори, аби пройнятися винятковою вивершеністю філософії італійських правителів, пізнати їх характери і мотиви вчинків.

— А й справді, якщо козаки настільки хоробро нападають навіть на Стамбул, то чому герцог де Невер досі не уклав угоду з їхнім полководцем, як його там величають?.. — пожвавішав Камілло, гортаючи свого настільного, щедро списаного цитатами з Біблії та інших писань, зшитка. — Ага, так, на ім'я Сагайдачний.

— Намагається укласти. Нема сенсу підозрювати, що герцог де Невер затягує з цими перемовинами, — поспішно запевнив його Одіні, вже навіть не приховуючи, що відстоює інтереси Палеолога перед папою та кардиналами. — Посли герцога вже мали кілька розмов із гетьманом Сагайдачним, і той навіть дав згоду стати на чолі війська Ліги християнської міліції^[11].

— Аж так?! Невже герцог де Невер згоден поступитися вождеві козаків мечем головнокомандувача об'єднаного європейського війська?! — недовірливо скосував папа очі на архієпископа.

— Не згоден, звичайно ж.

— Висловлюйтеся по-людськи, архієпископе.

— Не згоден, але змушений. З умовою, ясна річ, що Сагайдачний приводитиме з собою на поля битв велике козацьке військо. Та й самі битви зможемо тоді перенести з підвладних Святому Престолові земель на землі козаків.

— Не вірю, що славолюбні європейські монархи погодяться з правом козацького гетьмана на зверхність над собою, — рішуче похитав головою папа римський. — І це суперництво здатне завадити нашій справі.

— У душі, можливо, й не погодяться. Але досі жоден із них обурення з цього приводу нащадкові імператора Палеолога не висловлював.

— Важко повірити у таке прозріння і в таку поблажливість наших монархів. Та оскільки димом поки що не повіяло, надамо подіям розгортатися так, як вони з волі божої все ще розгортаються.

— Може, тому європейські монархи й сприйняли цю звістку зі смиренням, що знають: ні поляки, ні козаки в наші дні не здатні чимось суттєво зарадити їм, оскільки самі готуються до ще однієї війни з турками.

— До ще однієї війни?!

— Так, ваша святосте. Про це вже стало відомо нашим агентам і в Стамбулі, і в Валахії.

— А в самій Варшаві?

— Воєнним чуткам із Варшави чи Кракова завжди мало віри, тому що в польських столицях постійно готуються до війни, навіть у ті дні, коли вона вже палає. Але маєте рацію: звіди вони теж надходять.

— Тому й запитую, архієпископе, що нам не потрібна "ще одна війна з турками".

— Але ж ідеться про війну з османами, війну з мусульманським світом! — з подивом нагадав папі римському Одіні.

— Отож і мовлю: нам не потрібна "ще одна війна" з турками, нам потрібна "велика війна" з ними. Справжня, велика війна, а не рицарські розваги під стінами котрогось із польських замків, чи котроїсь із турецьких фортець. Нам святиться така війна, щоб султан Осман Другий залишився в історії світу, як останній правитель Османської імперії, що впала під мечами католицького лицарства та молитвами Святого Престолу.

— Причому найперше — під молитвами Святого Престолу, — вважав за необхідне уточнити архієпископ Одіні.

Ардалл по-вовчому, усім тулубом, озирнувся на Сулиму, і правий куточок м'ясистих губ його, конвульсивно посіплюючись, потягся до понівеченого абордажним тесаком вуха.

— Може, й тобі теж закортіло піти на Рим, га, скіфе?

— Чом би й ні? На Стамбул із козацькими сотнями ходити доводилося, час придивитися й до Рима.

— Навіть так? Амбітні плани. Якщо потребуватимеш досвідченого ватага з легіоном азабів, — звертайся. Так чи так, а союзники все одно знадобляться. До речі, ти мав би знати, що Венеційська республіка давно ворогує з папським престолом і з Римом.

— З Римом, але... не з Ватиканом? Святий Престол, напевне, намагається припинити ці братовбивчі чвари?

— Не так із Римом, як саме з Ватиканом, — мстиво всміхнувся Ардалл. — І це надихає нас, іллірійців, на повстання. Якщо є змога допомогти італійцям знищувати венеціанців, а венеціанцям — італійців, то чому б не скористатися з цього? З цього просто гріх не скористатися, — ось що я скажу тобі, скіфе!

— Досі я живився тільки однією думкою: як повернутися в Україну і підняти українське козацтво супроти польської шляхти і яничарів. Мені здавалося, що з усіх народів найзнедоленішим був і залишається мій, український. Аж тут виявляється, що таких народів чимало, їх можна віднайти в будь-якому закутні світу.

— Іллірія — це не "закутень" світу, — шляхетно образився Ардалл. — А щодо італійців з венеціанцями, то дійшло до того, що 1608 року, з волі папи Павла V, уродженого Боргезе, Рим виставив проти Венеції військо, на чолі якого поставлений був рідний брат папи князь Франческо Боргезе.

— Аж так?! То виходить, що війну справді спровокував папа римський?

— Князь Камілло Боргезе часом забуває, що він папа римський, а не військовий авантюрист із войовничої династії Боргезе. Здолати венеціанців римлянам так і не вдалося, ті й досі володіють величезними територіями, що вбирають у себе Істрію і Далмацію. Море Адріатичне теж перебуває під контролем венеціанського флоту, сутичку з двома кораблями якого ми оце нещодавно мали. Тож, аби помститися Венеціанській республіці, папа піддав її інтердикту^[12].

— Ви занадто добре як на командира корабельних азабів знаєтеся на цих відносинах, — з подивом, і то цілком щиро, визнав Сулима, знову пильно придивляючись до схилю, на якому зринала ота таємнича постать.

Тільки цього разу козаку подумалося, що то міг бути дозорець місцевих піратів чи берегових грабіжників, якими, за твердженням моряків, численні острівці Далмації аж кишіли.

— Як на командира азабів — так, згоден, — поблажливо всміхнувся Ардалл. — Однак ж Таємна рада іллірійських племен готувала мене не для того, щоб, вирвавшись із османського галерного рабства, я усе життя прослужив азабом на турецьких галерах.

— Ви сказали: "Таємна рада іллірійських племен"...

— Але ти, скіфе, ніколи не чув цієї назви, тому що вона ніколи не зривалася з моїх вуст, — погрозово насупився Ардалл, і Сулима так і не збагнув: чи то вождь іллірійців випадково обмовився, згадавши про цю раду, чи, може, навмисне "проговорився", щоб викликати в козацького отамана більше довіри та прояснити своє становище на кораблі і своє ставлення до турків.

— Звичайно ж, не чув. Досі ми взагалі не говорили ні про що, окрім того, що ділилися враженнями від бою з венеціанцями та від краєвидів отого скелястого далматинського острівця.

— Дуже добре, що ці слова було мовлено, — поповзли вгору брови Ардалла. — Існують слова, які вже нібито нічого не додають до нашого мовчання, та все одно хочеться, аби їх було зронено.

— Ось і мені запраглося знати: йдеться про ту раду, яка хоче об'єднати рештки всіх давніх іллірійських племен і створити свою державу, свою Велику Іллірію, чи про якусь іншу, можливо, масонську?

— Так і є, ми вирішили відмовитися від племінних спадків, щоб відродитися в іпостасі єдиного, іллірійського народу. Невже не маємо права на це, хто нас позбавив його?

— Не сумніваюся, що маєте.

— Відтоді, як Іллірія стала римською провінцією Іллірік і, разом із Цизальпійською Галлією, була підпорядкована проконсулові Юлію Цезареві, наша Далмація перетворилася на суцільний бойовий табір римських легіонів, бо, як засвідчує історія Рима, на ній завжди таборилося до третини римського воїнства. У певні часи римські імператори вважали її найголовнішою і найбоєздатнішою провінцією своєї імперії. Вони принесли в багатоплемінну Іллірію дух імперії, заразили нас імперським духом, запліднили духовною ідеєю народотворення.

— От, тільки, чи не занадто запізнілим виявилось це "запліднення"? — сумовито мовив отаман, маючи на увазі вже не так іллірійців, як свій ополячений та покатоличений український народ.

— Бо й справді, якби, запліднивши нас ідеєю творення народу, римляни допомогли у цій справі, чи хоча б вчасно полишили наші краї, можливо, більшість іллірійських племен справді витворила б єдиний могутній народ ще десть там, у другому-третьому століттях. Але ж ми знаємо, як сталося насправді. Свого часу Римська імперія тільки тому й зуміла підкорити Іллірію, що предки наші протистояли ворогові окремими племенами. Першої страшної поразки іллірійці зазнали ще 168 року до нашої ери, коли їх легіони розгромили, хоча й заповзяті і войовничі, а проте слабко навчене та озброєне військо царя Гентія. Тоді римляни ще не проголосили Іллірію своєю провінцією, а лише взяли її південну частину, — що, за назвою нашого племені далматинців, із часом почала називатися Далмацією, — під свій протекторат. Проте відступитися від нашої земля вони вже не захотіли.

— Як свого часу не захотіли відступитися від українських земель правителі Речі Посполитої, — похитував головою Сулима, ностальгічно пригадуючи левади за

батьківською хатою край рідної Рогощі, що неподалік Любеча. Або свою садибу в Кульчицях, що неподалік Самбора, в мальовничому передгір'ї Карпат, де він мріяв збудувати щось подібне до рицарського замку, засновуючи нове родове гніздище гербових шляхтичів Сулимів. І, можливо, ще зведе той замок, якщо, звичайно, розбагатіє та доля виявиться прихильною до нього.

Словом, як же йому хотілося зараз бодай на кілька хвилин опинитися у рідних краях, в Україні!

Козаку теж було що розповісти Ардаллові про свій народ, про козацтво, про безкінечні напади кримських татар і турків. Але чи варто було витрачати час на безглузді плачі перед чужинцем? Він повинен слухати, він повинен навчитися вислуховувати людей, як священник на сповіді. Розкриваючись перед ним, Ардалл поступово підпадає під його вплив, стає залежним від нього.

Цей іллірієць починає цінувати в ньому вдячного слухача, людину, яка здатна зрозуміти його іллірійську душу і його бунтарський дух. Ардаллові, мабуть, здавалося, що він поступово перетворює мовчазного слухача Сулиму на свого однодумця, насправді ж це мовчазний слухач Сулима поступово перетворював на свого однодумця його самого.

— На диво, долі наших народів дуже схожі, — ожив командир азабів, у черговий раз оглянувши в підзорну трубу морську далечінь. — Під час останнього походу римлян, здійсненого на Далмацію консулом Стацієм Тавром, далматинці зуміли об'єднати навколо себе племена гіллінів, нестів, маніїв і частину автаріатів, але всі вони вже були виснаженими, а вожді їхні занадто амбіційними, щоб визнати зверхність далматинського вождя. Проте ми, іллірійці, пам'ятаємо, що колись давно Іллірія була могутнім царством, на чолі якого стояв цар Агрон із племені ардієїв.^[13] За його правління, та за володарювання його вдови Тевти, Іллірійське царство набуло такої могуттї, що виступало суперником Греції та Рима.

Сулима мовчазно всміхнувся: "Це ж треба так вознести свою богом скривджену Іллірію: вона вже, бач, навіть виступала суперником Греції і Рима!"

— Одначе тривав цей спалах войовничості та державності недовго, — застережливо погодився з ним Ардалл.

— Так само недовго тривав він і в Україні, де ми й досі не змогли сотворити єдиного могутнього царства чи королівства. Впродовж століть і століть дробилися між князями та всілякими дрібними князьками.

— От і наші правителі теж не спромоглися упокорити й об'єднати всі іллірійські племена. Та найжахливіше, що нам, далматинцям, і нашим союзним племенам, не вдалося вистояти проти римлян, а згодом проти аварів, і нарешті — супроти засилля хорватів, які, прибувши звідкись із вашої слов'янської землі, з Карпат^[14], змусили основну масу далматинців відступити в гори, або на адріатичні острови.

— І на цей ось, до якого маємо намір пристати, — теж?

— Загалом, він може виявитися й безлюдним.

— Та ні, одного острів'янина я вже встиг помітити. На схилі он того пагорба, —

правицею вказав Сулима.

Ардалл знову взявся за підзорну трубу, проте нічого значущого для себе на пагорбі не виявив.

— Передбачаю, що за наших часів сотворяти іллірійський народ буде нелегко. Одні іллірійці вже давно, мабуть, "зримлялися", інші перелицювалися на хорватів, венеціанців чи австріяків. Та й Венеція все ще повстає досить потужною силою, таким собі залишком Римської імперії.

— Але всього лиш якимсь жалюгідним залишком, "недоїдком" її, — запально пояснив Ардалл. — Венеціанці — це вже не римляни. Так само, як сьогодні, пригноблені турками й ниці у своїх національних почуттях греки не мають нічого спільного з еллінами, яких вів у бій цар Леонід. Тому раджу якомога рідше згадувати при мені про свою Козацьку Скіфію, — несподівано завершив він. — Бо й скіфи, і козаки — всього лиш варвари, що не здатні підвестися до еллінського духу. Втім, як і до величчю духу істинних яничарів, — дещо запізно додав він.

Сулима уже звик до цих несподіваних спалахів у душі Ардалла презирства та ненависті до скіфів, і взагалі, всіх сутніх варварів, тому й цей напад його сприйняв досить спокійно.

— Тому й запитую: чому б вам не повернути підзорну трубу в той бік, у якому на вас чекає еллінська, за духом своїм, Іллірія^[15].

Це зауваження теж видавалося небезпечним; як син знедоленого рабством іллірійського краю, Ардалл міг сприйняти його за одверте знущання, і негайно покарати полоненця на свій розсуд. Урятувало Сулиму тільки те, що якогось особливого значення висловам козака іллірієць поки що не надавав.

6

...І цього разу капітан брав свою наложницю, як завжди: наскоком, брутально перегнувши через край стола, так що в бідної дівчини тільки дивом не зламався хребет; впинаючись зубами в розлоге, округлене плече цієї польської аристократки, якою свого часу з ним розраховувався турецький купець у порту Трапезунда.

Ванда вже й не дивувалася тому, що Валід жодного разу не взяв її в ліжку, нібито боявся осквернити жіночими тілесами своє холостяцьке ложе моряка. Так само, як жодного разу не взяв її, як то належить за природою брати жінку, а так, нібито й досі спаровувався з чоловіком.

Коли турок допався до неї таким способом уперше, Ванда Оржинська ладна була списати це на випадковість, і лише з часом почала розуміти, що капітан домагається її тільки в такий спосіб, і страшенно нервується, коли вона пробує націлити його хіть на шлях, природою заповіданий.

Й оскільки лютити його вкрай небезпечно, бо можна було капітанську каюту поміняти на трюмні лежбища матросів чи азабів, то змушена було поступово звикатися зі збоченськими забаганками капітана. І навіть почала привчатися до якогось там статевого задоволення від цих забаганок. Бо, зрештою, що вона, галерна рабиня, наложниця цього морського розбійника, могла вдіяти? Підневільна в усьому, що вже

казати про свої статеві відчуття та пристрасті (в яких жінка підневільна завжди, навіть у вишуканих аристократичних покоях столичних палаців), котрі, з волі цього ж таки корабельного розпусника, теж поступово ставали збоченськими.

Турок обожнював її стегна, він шаленів від її круто вигнутої, такої зручної для його гомосексуальних утіх сідниці слов'янки. Тож Ванда змушена була звикнути з цим, як звикаються зі страшною недугою, але не змирилась; щоразу терпіла цю наругу над своїм еством, зціпивши зуби й по-зміїному, отрутно жалячи його прокляттями, які турок, що непогано знався на українській і трохи розумів польську, але ні слова не знав французькою, мабуть, сприймав за слова ніжності.

Ось і цього разу, накинувшись на неї, капітан травмував собі поранену в бою ногу, проте біль у рані лише роз'ятрював його шаленство; стогін зливався з ричанням, а пекучий вогонь розсіченого тіла підсилював вогонь його сексуального жадання.

Цей худорлявий та жилавий, мов із тонкого мотуззя сплетений, чоловігя уяви не мав, що таке ніжність, чи хоча б якась там чоловіча ласка. Вгамувавши свою пристрасть, він зірвав дівчину зі столу, і, не дозволяючи їй ні привести в порядок свій одяг, ні хоча б просто прийти до тями, штовхнув до дверей малесенької, поєднаної зі своєю, капітанською, каютки, у якій мав би перебувати його слуга.

На відміну від інших моряків та азабів, Валід не міг і не вмів довго обходитися без жінки; він щодня накидався на Ванду з такою нестерпною жадобою, нібито був позбавлений тепла та запаху її тіла щонайменше рік, але, вгамувавшись, так само щодня зневажливо заштовхував її до цієї корабельної дівочої в'язниці. А сам певний час кидався з кутка у куток каюти, з таким виразом на обличчі, начебто ревно розкаювався в своєму чоловічому прагненні, як у тяжкому гріхові.

У перші дні їхньої близькості Ванда ніяк не могла збагнути, що з ним відбувається, їй здавалося, що кожне таке шаленство викликає в турка страшний біль нутрощів, якого він не здатен утамувати. І тільки з часом полька зрозуміла, що то Валід катується не фізичним, а якимось душевним боєм; що йому просто слід давати з півгодини для того, аби він прийшов до тями, опанував себе, повернув рівновагу своїй розладнаній натурі.

— Може, тобі, Валіде, краще було б займатися своєю "чоловічою справою" не зі мною, і взагалі не з жінками, а з кимсь із моряків? — насмішкувато мовила вона турецькою, вкотре вже вражаючи капітана не так ризикованою підступністю свого запитання, скільки знанням його рідної мови.

У Ванди був якийсь дивовижний дар запам'ятовування слів, виразів і навіть інтонацій, з якими ті вислови являлися світові. Здається, вона здатна була запам'ятовувати стільки слів, скільки вдавалося почути впродовж дня.

— З твоїм тілом не може зрівнятися навіть жодне жіноче тіло, не кажучи вже про чоловіче, — похмуро, але напрочуд спокійно пояснив турок, зупинившись у протилежному куточку каюти та наливаючи собі горілки, яку завжди тримав у великій глиняній баклазі, в якій зазвичай тримають питну воду.

— Хіба ви спізнали його?

— Спізнав. І то досхочу.

Баронеса гидливо зморщилася, і так само гидливо похитала головою.

— Як на мене, то ви ще й не підступалися до цього пізнання.

— Моли аллаха, щоб воно, тіло твоє, не остогиділо, бо тоді розправа буде короткою...

— Як остогидає на тих кілька хвилин після нападу статевої люті, які вам краще залишатися в каюті на самоті? — грайливо поцікавилася Ванда, не зважаючи на його погрозу.

— Як на тих кілька хвилин, — майже проричав Валід, спустошуючи ще один келишок сербської сливовиці, кілька бочок якої дісталися турецьким морякам, разом із цією венеціанською каравелою, у вигляді трофеїв.

Ванда вже знала, що, дотримуючись мусульманських канонів, спиртного він зазвичай не вживав, виняток становили хіба що оці кілька ковтків після осоружного "статевого похмілля". Напевне, йому підвладні всі чоловіки світу, проте у Валіда це проявлялося з якимись особливими нестерпністю та покаєнням.

— Тобто ви дозволяєте мені вийти на палубу та помилуватися берегами острівця, до якого нас обох прибила доля, — підказувала йому рішення баронеса Оржинська.

— Навіть якщо кинешся за борт, або повісишся на реї, мені байдуже.

— Ви безмежно поблажливі до жінки, яка дарує вам найприємніші миті насолоди, — ледь помітно схилила голову бранка, виважуючи худорляву постать хворобливого турка поглядом, сповненим презирливого прощення. — Яка так терпляче і ж такою одчайдушністю дарує їх...

Валід казав правду: у ці хвилини морального катування йому дійсно було байдуже, куди вона пішла, з ким розмовляє, взагалі, існує ще на цьому світі, чи вже давно розчинилася у мареві морів. І так буде аж доти, доки тіло його не спалахне черговим нападом статевої лихоманки, доки "її турок" не озвіріє від непогамовної жаги, не втратить розум від усвідомлення близькості і доступності своєї, як осман іменував її, Вандани.

Але цей напад, ця "навіженість самця", зійде на капітана нескоро, та й до тями він теж прийде щонайменше за годину, тож це був її час, чудові миті осяйної "корабельної волі". У ці хвилини Валід-ага не ревнуватиме, навіть коли побачить її поруч із Ардаллом. Втім, ревності її не лякали. Бо й що таке ревності для жінки, яка в п'ятнадцять уже була таємною коханкою свого дядька, в шістнадцять стала дружиною сорокарічного овдовілого сотника крилатих гусарів, а через три місяці заміжжя й сама виявилася... вдовою?

Згодом вона, збідніла баронеса, з незаможної родини коменданта невеличкої фортеці, ще двічі віддавалася за різних шляхтичів і двічі ставала вдовою. На двадцять перше літо своє вона вже була знаною на всю округу "тричі вдовицею", якої сторонилися навіть найзавзятіші в краї шляхетні звідниці, вважаючи, що на Ванді фон Оржинській лежить-таки сатанинська печатка смерті — печатка "ловиці душ чоловічих". Швидкої і безжальної.

Зрештою, вона вже й сама увірувала в свою "вдовину печать". І коли четвертий її чоловік (вісімнадцятирічний, приبلудний аж із далекої Мазовії, шляхтич, що зібрався був на війну з козаками, але, заночувавши в маєтку подільської красуні-вдови, втратив голову й повів її під вінець) на сьомий день після весілля загинув на дуелі, відстоюючи її честь, Ванда мовила собі, що з неї вистачить: і весільних ночей, і вдівства.

З рік вона розвіювала маєтності, що дісталися у спадок від двох попередніх чоловіків, а коли відчула, що, за такого життя, на неї може чатувати тільки божевільня або жебрацька смерть гулящої під чужим тином, із Відня раптом надійшла звістка, що дід її по батьківській лінії відійшов у кращі світи, залишивши у спадок один зі своїх міських будинків. Ось тоді Ванда й вирішила, що це звістка не стільки з Відня, скільки з неба. Віщий знак її блудливий, але й досі не занапащений душі. Переконавши себе в цьому, баронеса, раптом знайшла сили зупинитися. Якимось дивом усе ж таки знайшла в собі такі сили.

Спродавши рештки маєтностей, вона вирушила на ніколи не бачену батьківщину свого батька, етнічного, але "з'австрійщеного" поляка, що свого часу, не зрікаючись цісарського підданства, повернувся на землю предків в іпостасі "австрійського офіцера на польській службі".

Там, у Відні, на неї чекав інший світ, там баронеса фон Оржинська мала намір зажити іншим життям, позбуваючись дикої провінційності подільського містечка та прилучаючись до буття великої європейської столиці. Там вона мала забути про жахіття селянських повстань та козацьких нападів, про антикоролівські бунти амбіційної і достобіса заможної подільської шляхти, а ще — про свою сатанинську печать "вічної вдови"; там... там, у далекому, і вже такому жаданому Відні.

Проте й цього разу доля жорстоко пожартувала з нею. Занадто жорстоко, тому що, якими б тяжкими не були її жіночі гріхи, на таку наругу фортуни баронеса все ж таки не заслуговувала. Десять за п'ятдесят верст од Кам'янця на її, супроводжувану валкою возів, карету напали ординці. Ну а те, що відбувалося з нею далі, аж до того часу, як виявилася в наложницях якогось заможного задунайського турка, уявлялося баронесі настільки моторошним, що не бажала згадувати про нього навіть у найсумніших оглядинах свого сумбурного минулого.

Отже, вона знала, що таке чоловічі ревності, як знала й те, що таке жіноча підступність. Ванда володіла дивовижною здатністю відчувати характери чоловіків, відгадувати найпотаємніші порухи їхніх спорохнявілих душ і гендлювати їхніми настроями та забаганками. Ось і зараз вона ладна була роздмухувати у своєму туркові жарини брутальних ревностей. Знаючи, що лишень у такий спосіб вдасться замаскувати свій справжній інтерес до цього далматинського вандала, тільки в такий...

Та, навіть у ці хвилини, баронеса молила господа, щоб турок не здогадувався, що насправді вона зваблює цього пихатого іллірійця не тому, що впокорена його вродою, або чоловічою силою. А тому, і тільки тому, що він є командиром азабів, значна частина яких виявилася його земляками. І що лише він, амбітний нащадок якогось там ущерть вимерлого іллірійського племені, здатен, згуртувавши своїх азабів, перебити

поріділу турецьку команду, за ноги повісити капітана на реї і повести корабель до італійських берегів.

Тільки робити це треба вже завтра, по тому, як теслі трішки підлатають "Ісмаїла-пашу", але ще до того, як він вирушить назад, до анатолійських берегів їхньої смердючої Османії. Чом би й не ризикнути? Італія, чи Венеція — он вони, поруч. Ще ближчим видається далматинський край цього іллірійця. Отож кращої нагоди звабити недоумкуватого іллірійця Ардалла волею та рідними берегами — годі й чекати.

7

Когось іншого іронічна згадка про сплюндровану ворогом Іллірію, можливо, й справді образила б, але тільки не Ардалла, яким власна незворушність і внутрішня врівноваженість цінувалися на вартість імператорської корони.

Сам Ардалл про походження своє не дуже й розводився, мабуть, побоюючись заповзятих моряків-мусульман, зокрема, капітана. Його, зятятого ненависника варварів, такі спогади могли б особливо дратувати.

Сталося так, що древній іллірійський княжий рід Ардалла давно поріднився з кількома знаними хорватськими родами, один із яких нібито вів свої початки від династії останнього хорватського короля Петара Свашича. Того самого, що зазнав рокової поразки від угорського правителя Кальмана Книжника у битві на горі Гвозд^[16].

Але річ у тім, що Ардалл так і не бажав визнавати себе хорватом, уперто стверджуючи, що, на відміну від прийшлих слов'ян-хорватів та угорців, він був і залишається... іллірійцем. Уже навіть не далматинцем, а саме іллірійцем, мріючи при цьому сотворити з решток різноликих іллірійських племен іллірійський народ.

І навряд чи хтось із моряків-турків здогадувався, що командир азабів, який лише два роки тому прийняв іслам, мріяв тепер не про нові землі для Османської імперії, а про об'єднання решток іллірійських племен та визволення Іллірії від хорватів, угорців, сербів і всіх інших. А найперше — від турків, які примудрилися загнати в рабство половину Європи.

— Ми, іллірійці, так само прагнемо здобути свободу, як і ви, українці, — мовив Ардалл під час однієї з тих одвертих розмов із козацьким вождем, які він сам і провокував.

— Це й поєднує наші з вами устремління, — не забув наголосити вождь запорізьких козаків

— Мабуть, так, саме це. Щоправда, іллірійці ніколи не були великим народом, вони існували племенами, з решток яких ще тільки належить сотворити і справжній народ, і справжню імперію. Адже вдалося свого часу Олександру Македонському сотворити велику імперію, маючи під своєю орудою лише невеличкий народ македонський. А Рим! Могутній, нездоланий Рим, з його невмирущими легіонами!

За будь-якої згадки про вічне місто патриціїв, очі Ардалла спалахували якимось особливим, войовничо-мрійливим блиском. Сулима міг поклястися, що жоден італієць не здатен промовляти про місто величі своїх предків так, як цей "іллірійський варвар",

який взагалі ніколи не був навіть під фортечними стінами Вічного Міста.

— Нам ще тяж слід сотворити із себе народ, — задумливо мовив Сулима. — Бо хоч історія державності нашої давня, а проте розгубили ми свою славу по княжих чварах та несправедних міжусобних бойовиськах. Ви, Ардалле, якось запитали, чому козаки згуртувалися на Запорізькій Січі. Так ось, вони згуртувалися з тих самих причин, з яких ви зі своїми азабами-іллірійцями мрієте згуртувати рештки ваших племен, аби відродити з них іллірійську людність.

— А маєте рацію: літописи усіх знедолених народів настільки схожі між собою, нібито всіх їх писано однією бездушною рукою.

— Напевне, так воно і є — однією, бездушною, хоч і господньою. Щоправда, я так і не зрозумів, про що ви мрієте: про те, щоб відро-

дити Іллірію, чи про те, щоб підкорити Рим, виродившись на чистокровного римлянина?

— Якщо ти, скіфе, не зрозумів цього, значить, не зрозумієш і всього іншого, — розчаровано проказав Ардалл. — Для мене Рим — це взірць величі, за яким слід творити свій власний "іллірійський Рим".

При згадці про "іллірійський Рим", козацький отаман лише співчутливо всміхнувся, але тільки про себе, примудрившись ніяк не проявити свого ставлення до цієї "мрії невільника".

Втім, розмова відбувалася давно, і схоже, що командир азабів устиг забути про неї.

— ... Але запам'ятай, скіфе, що Ардалл усе життя дивився і дивитиметься тільки на захід, на Рим, — несподівано проклекотав він отим своїм неповторним клекотливим голосом, якраз тоді, коли Судимі здалося, що до самого острова він уже не відізветься, і пошматоване зморшками та шрамами худоряво-вилицювате лице його так і залишиться закам'янілим у гордій задумі.

— Та вже запам'ятав, — поблажливо запевнив його "скіф", сприймаючи це наймення вже як своє корабельне прізвисько. — Але й ти запам'ятай, що на Рим слід іти з легіонами.

— Нічого, дехто примудрявся впокорювати його й самотужки, без легіонів, із допомогою розуму та хитрощів.

— Імена таких мені не відомі, — стеновав плечима Сулима. — Зате знаю, що одинаків Рим ніколи не визнавав і не визнаватиме; він просто не помічає їх, або й зневажливо розчавлює.

— Втім, якби зараз мав під рукою пару сотень запорожців, міг би вже опинитися і під стінами Рима.

— Ось воно — невпокорене нахабство гяура! — Одначе це своє "гяура" Ардалл вимовив без обурення і презирства, тобто зовсім не так, як вимовляли його капітан, шкіпер чи штурман "Ісмаїлапаші", або як його вимовляли на невільничих ринках Кафи чи Тробзона.

Судимі вже не раз кидалося у вічі, що командир азабів уживає це улюблене слівце турків із одвертою іронією, збиткуючи над їх яничарським гонором, оскільки в його

уявленнях усі вони теж були гяурами, і, що найстрашніше, варварами.

Саркастично посміхнувшись, Ардалл, очевидно, хотів відповісти Судимі щось в'їдливо-різке, але в цей час, підтримуваний двома матросами, на палубі з'явився поранений у стегно капітан "Ісмаїлапаші" Валід-ага. Цей напівараб-напівтурок, похмурий і мовчазно-грізний, наводив жах навіть на офіцерів корабля, що вже казати про рядових моряків та азабів.

Останнім часом на палубу він піднімався досить рідко — на кораблі порядкував його помічник Чамел, — і завжди оглядав її з такою гидливістю, нібито випадково опинився на скотомогильнику. Й важко було сказати, чи то йому справді так остогидла палуба корабля, чи, може, в такий спосіб він демонстрував свою зневагу до веслярів-галерників, до своїх моряків, до яничар-азабів і самого моря.

До того ж, азаби та моряки подекували, що капітанові, який усе життя проплавав на всіх стихіях відкритих, примітивних за своєю побудовою та облаштуванням, турецьких галерах, дуже подобалася затишна, аристократично вмебльована каюта на кормі цієї добре озброєної і міцної венеціанської галери-каравели. Відтак, сама потреба полишати її викликала тепер у знесиленого болем та кровотечею капітана напади люті. Тож коли він врешті-решт являв свій лик команді, азабам та галерникам, появу його сприймали, як звістку про нашість чуми.

Ось і цього разу, презирнувшись із Ардаллом, козацький ватаг хотів було розсудливо спуститися трапом до своїх веслярів, над якими лише два дні назад (по тому, як колишній козацький полковник городових козаків, а згодом курінний отаман, виявив дивовижну хоробрість у бою з венеціанцями) Чамел, за підказкою того ж таки іллїрійця, призначив його старшим, і навіть дозволив удень залишатися неприкутим до палуби. Проте капітан щось буркнув, і Чамел порухом руки звелів Судимі залишатися там, де він стоїть, — біля квартердеку, поруч із командиром азабів.

У тому бою з венеціанцями, і сам "Ісмаїл-паша", і його команда та рештки загону азабів, уціліли тільки завдяки тому, що, вчасно звільнені від ланцюгів, веслярі, здебільшого українці та болгари, озброїлися тими ж таки ланцюгами, якимись обаполами, трофейними мечами і списами, й кинулися на нападників з одчайдушністю приречених. І це вони згодом поперерубували канати, якими найняті венеціанцями араби намагалися утримувати "Ісмаїла-пашу" біля свого борту.

Призначаючи його старшим галерником, шкіпер Чамел — кістлявий, з по-котячому вигнутою спиною чоловічок без роду-племіні, — врізаючись нігтем вказівного пальця у груди Судимі, проказав:

- Твій попередник Любен був слухняним і жорстоким.
- ...І жорстоким, повелителю, — визнав Сулима.
- Ти теж будеш слухняним і жорстоким.

Усе, що Чамел хотів сказати, він висловлював двома-трьома словами, різким, скрипучим голосом, вклавшись головою на праве плече і позираючи на співбесідника самим лише лівим оком — багряним від якоїсь хворі, і завішаним кошлатою сивіючою бровою.

— Слухняним ніколи не був, а жорстоким зробило саме життя, — відказав Сулима, вже збагнувши, до чого хилить цей "корабельний віслюк", як називали його самі турецькі моряки, що ненавиділи і зневажали Чамела сильніше, ніж галерники.

Свого часу у Сулими сталося кілька сутичок із Чамелом. Та коли шкіпер зрозумів, що галерники з великою повагою ставляться до цього запорожця, а сам улюбленець капітана і його "правовірне вухо" на кораблі Любен побоюється й остерігається козака, він теж почав по-іншому ставитись до нього. З отаманом Сулимою Корабельний Віслюк мав лише незначні сутички, а з придунайським слов'янином Любеном — давно й одверто ворогував. Тому й вирішив узяти Сулиму під своє крило, аби мати спільника у давній і таємній боротьбі з "правовірним вухом" капітана.

— Любена венеціанці зарубали. В бою. Тебе теж колись зарубають.

— Та ж то станеться "колись".

— І не обов'язково в бою.

— Чому б і не зарубати, якщо випаде така нагода? — з козацькою безтурботністю погодився з ним Сулима.

— Жартуєш, скіфе?

Коли Чамел замовкав, треба було негайно озиватися до нього, щоб не дратувати. Той не любив, коли його співбесідник відмовчувався. За мовчанням завжди приховується підступність, безсловесність стає найпевнішою ознакою змови, а за натяками проглядає зрада.

Велике криваво-багряне око шкіпера пропікало співбесідника, аж доки той не подавав голосу. Якщо ж не подавав його занадто довго, Чамел висмикував з-за пояса свого "оздобленого" металевими гузирями нагая.

— Та ні, просто кожного колись та рубають, — одказав Сулима, намагаючись видаватися чемним і покірним, бо розумів: якщо шкіпер зупинить свій вибір на ньому, це може не лише докорінно змінити його становище на кораблі, але й подарувати шанс на втечу. Стати "бичем божим" було недосяжною мрією будь-кого з галерників. А далі філософськи додав: — якщо тільки не вішають, або не зіштовхують за борт... пораненого.

Шкіпер одсахнувся від Сулими і багряне око його стало схожим на роздмухану ковальськими міхами жарину.

— Ти завжди все помічаєш, — вишкіривши зчорнілі зуби, поштурхав він пальцем у груди велетня-козака.

— Але не завжди. бачу, — з хитруватою усмішкою відповів Сулима. — А побачивши, не поспішаю каркати, як старий крук над свіжим падлом.

Командир азабів здивовано позирнув на одного й другого, але так нічого й не зрозумів. Зате самому шкіперові розтлумачувати натяки отамана не потрібно було. Чамел добре зрозумів, що Сулима помітив, як він зіштовхнув за борт пораненого в передпліччя Любена. Вискочивши з-за спини "божого бича", він проткнув коротким римським мечем венеціанця, а коли той вивалився за борт, зіштовхнув услід за ним і "врятованого", підступно вдаривши на прощання ножем у поперек.

— Й допоки сам ти не каркаєш круком, самі круки не каркають над тобою, — несподівано відповів Чамел по-українськи, дуже вразивши цим Сулиму.

— Ніколи досі й не здогадувався, що знаєте нашу козацьку мову.

— Коли в полоні козацькому був, охоронники мої теж про це не здогадувалися. Але не про це ми з тобою зараз говоримо, гяуре. Відтепер "божим бичем" на "Ісмаїлі-паші" будеш ти, — знову вклався щокою на плече шкіпер, — щоб вірно служити Валідові і мені. Але Валідові ти служитимеш зі страху, а мені — з відданості. Як-то служить Ардалл.

.Проте все це вже в минулому. І досить спогадів! Вириваючись із їхнього плину, Сулима знову почав стежити за тим, як, побита ворожими ядрами, напіврозтрощена каравела поволі наближається до якогось невеличкого і, на перший погляд, зовсім безлюдного острівця, що зеленавіє за кілька миль від материка. Та й поранений капітан вирішив особисто поглянути на бухточку, у якій вона повинна знайти собі прихисток.

Цього разу Валід не лютував. Він поводився так, як і має поводитись людина сувора, але вдячна долі. Капітан усе ще перебував під враженням від недавньої битви, і від того, наскільки самовідданими виявилися люди, які захищали корабель. Тож тепер, дякуючи аллахові за порятунок, він прагнув лише одного: довести свою каравелу до острова, кинути якір у першій-ліпшій бухті і бодай якось позалатувати всі ті руйнування та пробоїни, яких їй завдано. Валід не міг скласти ціни своєму трофейному кораблю, захоплюючись ним, як найціннішим своїм скарбом. Він сприймав його не просто як місце служби, а як витвір мистецтва, яким міг пишатися перед усією Османською імперією.

Обвівши палубу широким жестом великого флотоводця, він сказав:

— Сьогодні я прощаю всім, хто будь-коли завинив переді мною та моїм кораблем, а отже, й перед самим султаном. Але пам'ятайте: рятуючи корабель, ви, в такий спосіб, рятуєте і самих себе. — Капітанові й так було вже під п'ятдесят, але коротка сива борідка, що обрамляла не лише підборіддя, але й вилиці моряка, ще більше старила його худорляве, хворобливо вижовкле обличчя. — Можливо, після ремонту, ми здобудемо в бою ще одного такого вітрильника, і тоді двійко моїх кораблів замінить половину флоту Османської імперії.

— Для всіх нас це велика честь — отримати ваше прощення, капітане, — плеснув на нього кривавицею свого погляду Чамел, вдаючи, що не розчув буркотіння Ардалла:

— Не існує жахливішої прикмети, ніж коли капітан починає відпускати гріхи своїм морякам, віщуючи в такий спосіб власну погибель. Хіба не так, скіфе?

Сулима не відповів. Він побоювався, що капітан поцікавиться, якого дідька ватаг веслярів вештається тут, а не наглядає за своїми галерниками. А в ці хвилини гнівити капітана отаманові аж ніяк не можна, оскільки будь що треба було вберегтися від галерних ланцюгів, якими стільки років його було прикуто до палуби. Сулима занадто дорожив цим ковтком палубної волі, щоб бездумно ризикувати нею. Особливо зараз, коли з'явилася нагода ще раз випробувати свою вдачу та звільнитися від галерного рабства.

Козак ступив на трап, що вів на веслярську палубу, але зупинився посеред нього, щоб можна було і на верхню палубу поглядати, і, про османське око, покрикувати на свого помічника, молодого козарлюгу Чекана, прозваного так після битви з поляками, під час якої той трошив панцирі крилатих гусарів своїм величезним, пудовим чеканом. Щоправда, цей парубок мав страшенний ганж: він був невиліковним спаньком. Під час сну, що звалив його разом із товаришем у козацькому дозорі, татари й пов'язали його, щоб продати на турецьку галеру.

— Як гадаєш, скільки днів знадобиться нашим теслям та вітрильним шевцям, щоб полагодити корабель і залатати вітрила? — запитав тим часом Валід.

Шкіпер пройшовся палубою, пошкріб своїми скрюченими ревматизмом пальцями запалі груди і проказав:

— Щонайменше п'ять днів, повелителю.

— Якщо кажеш про п'ять днів, то віслюки твої впораються за три.

— Але ж погляньте, капітане, який божественний острівець подарувала нам цього разу доля, — не став приховувати своїх намірів Чамел, якому вже давно остогиділи й корабель, і море, і мандрівне буття.

— Для мене землі не існує, Чамел, і ти добре знаєш це. Я зростав на батьковому кораблі і сподіваюсь померти на кораблі сина, якщо тільки доживу до тих днів, коли не здатен буду сам керувати своїм власним вітрильником.

— Мені відомо, що ваша домівка — корабель, а ваш рай земний — морська стихія, — покійно визнав шкіпер. — Якщо ваша ласка, за чотири дні "Ісмаїл-паша" зможе вийти в море, щоб повертатися до Стамбула.

* * *

Звільнившись від опіки моряків, які підтримували його під час цього виходу на палубу, Валід припав плечима до щогли, і, видобувши з підвішеної до пояса торбини свій найцінніший скарб і ритуальний капітанський символ — підзорну трубу, зо дві хвилини зосереджено оглядав прибережні пагорби та схили скель, що обрамляли бухту. А потім так само уважно оглянув морські небосхили, намагаючись з'ясувати, чи нема десь поблизу бодай якихось кораблів.

— Якщо венеціанські військові галеони замкнуть нас у цій бухті, вона стане нашим останнім пристановиськом, — проказав капітан, переконавшись, що жодного судна на горизонті не видно. — Тому якомога менше аборигенів повинні знати про наше перебування тут.

— Ми страчуватимемо кожного, хто прискіпливо цікавитиметься нашим кораблем, — пообіцяв Чамел.

— Чи помітив хтось із вас на березі бодай одну живу душу? — запитав капітан.

Коли погляд його зупинився на Судимі, той лише здвигнув плечима. Ще не знаючи до пуття, чому він перетворює це на таємницю, козак усе ж таки вирішив до часу мовчати про отого вивідника, якого помітив на пагорбі та якого так і вирішив називати "піратським".

— Усе в волі аллаха. Але в нашій волі, — нагадав капітанові Чамел, — виставити

вартових на прибережних скелях і бути готовими потопити кожне судно, яке насмілиться підійти до цієї бухти.

— Тож нехай наша воля завжди збігається з волею аллаха, — сумирно зажадав Валід, стежачи за тим, як вітрильно-весельна каравела обережно наближається до скелі, вершина якої ледь-ледь проглядалася поміж хвилями з правого борту "Ісмаїла-паші".

9

Вважаючи, що висловив усе, що мав би висловити, капітан віддав ще кілька розпоряджень шкіперові і наказав відвести себе у затишну, увішану венеціанськими гобеленами каюту, в якій на нього чекала полонянка-баронеса. Якби його хіть, узагалі не виходив би з цієї каюти, в усьому покладаючись на Чамела та його помічників.

— То й що, скіфе, він у тебе з'явився, отой твій... Рим?! — гукнув Ардалл, схилившись над трапом, що з'єднував середню палубу з верхньою та кварталдеком.

Сулима простежив, як, за наказом капітана, моряки приспустили вітрила, а веслярі, розвернувши корабель носом до невеличкої затоки, прикритої від моря кам'янистою косою, почали обережно заводити "Ісмаїла-пашу" в цей морський скелястий "замок", аж тоді відповів:

— Мій Рим там, де моя воля!

— "Рим там, де воля"? — задумливо повторив командир азабів, уважно вдивляючись у прибережні розсипи чорних валунів, з-за яких ось-ось могли пролунати постріли рушниць, або посипатися град стріл. — А мені завжди здавалося, що він там, де велич.

— Це тому, що ви й досі не збагнули, що велич людини — в умінні оберігати й відстоювати свою волю.

— Виходить, що я шукав свій Рим, а слід було шукати волю?

— Схоже, що так.

— То, може, мій Рим і твоя воля — одне й те ж?

— У таке важко повірити.

— Чому ж? Мій уявний Рим і твоя уявна воля. Що неприродного в такому поєднанні?

— Мабуть, цей острів і є наш із вами Рим, гордий іллірійцю! — вигукнув Сулима, подумавши при цьому, що було б добре, якби вдалося прилучити до задуманого ним корабельного "бунту невільників" цього яничара-азаба, такого ж підневільного Високої Порти, як і він сам.

Іллірієць, що в цей час сторожко вдивлявся в прибережні скелі, різко озирнувся і зустрівся поглядом з могутньої статури воїном, який спокійно, і навіть упевнено, стояв перед ним, готовий до таємної змови.

— Все залежить від того, скіфе, що кожен із нас матиме на увазі під поняттям "Рим", і чого від того "Рима" чекатиме.

— Мудро мовлено. Отож, ми ще поговоримо про наш спільний Рим. У нас іще буде трохи часу.

— Трохи? У нас іще безліч вільного від крові і бойовиська часу.

— На таку справу, до якої нам із вами треба готуватися, часу завжди бракує. І потім, ви ж чули наказ капітана: через три дні "Ісмаїлпаша" має відійти від цих благословенних богом берегів.

— На яку саме справу? — насторожився командир азабів, і погляди їхні зустрілися. Це вже були погляди змовників, принаймні українцеві так здалося.

Уловивши в очах Ардалла спалах цікавості, Сулима відчув, що азаб уже розуміє, до чого він хилить. Проте ні той, ні той розкриватися не поспішав. Іллірієць — тому, що не готовий був до таких небезпечних перемовин, а Сулима — тому що боявся наполохати долю. Занадто вже довго виношував він у своїй душі план утечі з цієї турецької каравели, і занадто вже зручними видавалися час та обставини, які дарувала йому ця вимушена стоянка в бухті якогось прибережного острівця.

— На ту, примара якої неминуче постає перед кожним бранцем, щойно він опиняється на відстані денного переходу під вітрилами до рідних берегів.

Отаман розумів, що Ардаллові ще слід було добряче обмізкувати його мовчазну пропозицію, а головне, їм обом ще треба цілковито відкритися і довіритись один одному, тому що без цього бунтів на судні не стається.

— Але ж не твоїх берегів, а моїх, — зауважив командир азабів.

— Для бранця-галерника будь-який берег стає "своїм", якщо тільки з'являється хоч якась надія позбутися кайданів чи галерних ланців.

— Невже така надія справді з'явилася? З якого дива? Цей острівець — не перша земля, до якої наш корабель пристає.

— Вважаймо це моїм передчуттям, або провидінням господнім. Але відчуває моя душа...

— Не боїтеся, що викажу вас Чамелові, чи одразу ж — капітанові?

— І той, і той знає, що нема такого галерника, який би не мріяв про волю та не марив утечею з корабля. Отож своїми підозрами ви їх не здивуєте.

— Мені здалося, що ви довіряєте мені, — дещо розчаровано проказав Ардалл. — І готові запевнити мене в цьому.

— Та чи готові до такого запевнення ви, "гордий римлянин"? Так, прямо відповідати на це запитання не обов'язково, — застережливо проказав козак, відчуваючи, що Ардалл справді не готовий до подібної розмови.

— У чому воно має проявитися?

— Для початку, поцікавтеся у штурмана, де саме знаходиться цей острівець, скільки миль відокремлюють його від материка.

Командир азабів втупився підозріливим поглядом у Сулиму, але, так нічого і не сказавши, подався до каюти штурмана Костаса, візантійця, з кров'ю турчанки у венах, що походив із Галліопольського півострова. Повернувшись через кілька хвилин, він розкрив долоню, спрямувавши пальці на північ, і пояснив:

— На схід від цього острівця знаходиться далматинський острівець Светац, далі — острів Вис, ще далі на схід — острів Хвар і континентальна Далмація. На півночі — знову ж таки далматинський острів Корнат, півострів Істрія та Венеціанська затока.

— Отже, на захід від цього здичавілого острівця, — повів Сулима підборіддям у бік затоки, — повинне простягатися — римське узбережжя, на якому мають бути Порто-Сан-Джорджо та Порто-Реканаті.

— У тебе непогана пам'ять, скіфе. Але чи пам'ятаєш, що Далмація зараз перебуває під мечем венеціанців?

— Як і те пам'ятаю, що в Хорватії все ще панують турки, — не без натяку запевнив його Сулима.

— Бідна, вічно знекровлена Хорватія. — скрушно похитав головою Ардалл.

— Якщо не помиляюся, в Істрії вам теж доводилося бувати? — запитав Сулима, щоб вирвати командира азабів зі щемких, тужливих спогадів. Завдяки майбутньому вождеві іллїрійців, він сподівався якомога більше дізнатися про навколишні землі, через які, можливо, доведеться незабаром пробиватися до рідних країв, до далеких кордонів Землі Війська Низового Запорізького.

— Доводилось. Дикі місця, дикі люди з варварськими, дикунськими звичаями. А ще слід пам'ятати, що між Корнатом та Істрією розкидано кілька сотень острівців, на яких гніздиться безліч піратів та узбережних грабіжників, упокорити яких далматинському паші, з його загонами азабів і яничарів, так і не вдалося.

Стараннями команди, "Ісмаїл-паша" нарешті обминув підводну скелю, і тепер, ледь рухаючись, увірвався до вузької, звивистої бухти, скельні береги якої поросли соснами та чагарями. Й одразу кидалось у вічі, що поміж ними — жодного житла, жодної рибальської хатини чи загону для худоби у видолінку поміж горами. Та й на воді теж не явилось зорові Сулими жодного човна.

"Якщо вдасться втекти, — подумалося Судимі, — капітан навіть не наважиться споряджати за нами погоню. На цьому острові має бути якесь поселення, а отже, можна буде розжитися на човна, чи зв'язати власний пліт, аби перебратись на материк".

Каравела увірвала в бухту, сповільнено, наче велетенський кит у рибальському неводі, розвернулася лівим бортом до входу, щоб будьякого нападника команда могла зустріти вогнем своїх гармат, і, під щасливі вигуки моряків, що розсіялися по реях, прибираючи вітрила, зупинилася, злегка погойдуючись на прибережних хвилях.

10

Увесь той час, поки капітан у супроводі своїх "поводирів" роздивлявся острів і розмовляв зі шкіпером та Ардаллом, баронеса Ванда Оржинська терпляче чекала свого часу у закутку, що утворювався на кормі "Ісмаїла-паші", між каютою капітана і тісенькою каюткою, в якій обітували шкіпер та штурман корабля. Вона чатувала на командира азабів, але сталося так, що, виходячи зі свого прихистку, мало не вклалася головою на груди могутнього козацького отамана Сулими.

— Як почуваетесь в ролі "божого бича" галерників, козачий полковнику? — звернулася до нього так, як зазвичай зверталися шляхтичі там, у Речі Посполитій.

— Як і має почуватися новоявлений "божий бич", — відказав Сулима, пройшовшись поглядом по палубі.

— Тоді затримайтеся, але поведіться так, аби не привертати чийсь пильної уваги.

Вловивши занепокоєність ватага галерників, Ванда наблизилася до борту і продовжила розмову, вже стоячи спиною до нього. Сам козак відійшов до прибудови, поблизу якої стояла величезна, прикута до палуби скриня, напакована сувоями запасної парусини та всіляким корабельним причандаллям, і теж усівся спиною до баронеси.

Хтось із моряків усе ще залишався на реях, згортаючи та обв'язуючи вітрила; хтось уже спустився на нижню палубу, або згуртувався на носі корабля, поближче до берега, до землі, до розлогих дерев, дуже схожих на верби, що дотягувалися своїм віттям мало не до корабельних надбудов. І тільки штурвальний матрос улігся на канатній бухті прямо на містку, за кілька кроків од них, але мови їхньої польської не розумів, та й не виявляв до них ніякої цікавості.

Стомлені ноги, натружені руки, знудьгована душа — все в цьому чолові'язі воляло про відпочинок, про бодай кілька хвилин сну. І храп, яким він уже за хвилину розганяв гамірливих чайок, що кружляли поміж кораблем та берегом, був могутнім та руйнівним, як ревище ієрихонської труби.

— Твоє ім'я підказав капітанові командир азабів, я ж лишень була не проти того, щоб саме тебе призначили старшим веслярем.

— Так і мало статися, адже, зрештою, обоє ми — невільники, баронесо. Й обоє — з Речі Посполитої, повернутися до якої теж можемо тільки вдвох.

І хоча, озирнувшись на козака якраз тієї миті, коли озирнувся й він, полька поблажливо всміхнулася, даючи зрозуміти, що добутися до своєї далекої "ойчизни" вона здатна й без нього, Сулима відчув: знайомство з баронесою, на яке він уже навіть не надіявся, все ж таки може відбутися. Справжнє знайомство. Адже раніше він міг спостерігати за нею тільки здаля, та й то дуже рідко, бо ж на палубі вона майже не з'являлася. А якщо й виходила зі своєї корабельної темниці, то на нижню палубу, де вкривалися потом і мозолями галерники, не спускалася. Може, тому, що цього їй не дозволяв капітан, а може, тому що вважала негідним себе з'являтися поміж ницими рабами.

— Проситимеш, щоб поговорила з Ардаллом?

— Ти й без мого прохання знайдеш спосіб поговорити з ним.

— Але ж не про те, про що маєш намір просити мене. У мене власні забаганки, жіночі.

— Втеча на волю до цих забаганок не належить?

— Не тобі знатися на них, галернику, — входила в свою звичну роль нескореної гонорової аристократки баронеса, але, схаменувшись, негайно змінила тон. — Чого тобі треба від мене? Окрім хіба що, того, що завше потрібно зголоднілим та здичавілим чоловікам. Скористайся з нагоди.

Почувши ці слова, Сулима зрозумів, що від цієї миті вони з баронесою спільники.

— Передусім, мені потрібно те, що й усім "зголоднілим" чоловікам, — не став розчаровувати палку капітанову наложницю отаман. — Одне про тілесні забаганки

поговоримо згодом.

— Зрозуміло, що через мене ти хочеш підступитися до командира азабів, аби разом організувати втечу.

— Можемо обійтися й без Ардалла, — сказав він. — Але тоді треба було б підказати капітанові, аби частину азабів відпустив на берег. Усе ж таки легше буде впоратися з рештою.

— На цьому кораблі він почувається таким самим невільником, як і ви, полковнику.

— Ардалл дав мені це зрозуміти.

— А бунт здійснити маєте намір уже завтра, щойно теслі трішечки підремонтують корабель?

— Навряд чи завтра капітан відпустить когось на берег, поки судно не приведуть до тями, адже роботи вистачить усім. Хіба що спорядить зо дві бригади лісорубів за деревиною, аби мати достатньо дошок. Валід оголосив, що відводить для ремонту чотири дні.

— Це і є ті чотири дні, які відводить нам доля, щоб звільнити галерників, захопити корабель, перебити екіпаж та азабів і податися до італійських берегів, або шукати порятунку на цьому острівці, — поспішливо проказала Ванда.

— Саме про це й думаю.

— То якого ж дідька проказувати це повинна я, а не ви, найвідважніший з-поміж козацьких полковників? — саркастично поцікавилася баронеса.

— Я не міг знати ваших настроїв, пані Оржинська. Тим паче, що ви — не козачка, і навіть не українка.

— Не забудьте нагадати, що, на відміну від вас, я ще й католичка, — вже одверто познушалася з нього Ванда.

— Церковникам поки що даймо спокій.

— Одне слово, чим можу бути корисною, полковнику?

— Мені не хотілося б піддавати вас ризику.

— Якщо бунт вам не вдасться, мене все одно повісять на одній реї з вами, найобережніший з козацьких полковників.

— Проти вас у капітана не буде жодних доказів, якщо, звичайно...

— Бунт треба розпочинати вночі. Вбити Валіда я не здатна, хоча дуже прагну цього. Зате можу відкрити двері свого притулку, щоб через нього пропустити вас до капітанської каюти. Попередньо викравши обидва пістолі, меча та кинджал Валіда. Зрештою, там у нього цілий арсенал. Тобто, передусім, ви повинні вбити цього негідника, причому зробити це тихо. Тоді ви й озброїтеся, і залишите команду без капітана.

— Зрозуміло, що на ніч нас зачинять у трюмі для галерників, ключі від якого зберігаються у капітана. То чи не з'явилося якогось морячка чи азаба, який би закохався у вашу вроду, баронесо?

— Навіщо вам знати про це?

— Саме такого, безнадійно закоханого, можна було б приставити до трюму в якості

вартового.

— Ви ж добре знаєте, що капітан зарубає кожного, хто накинє на мене оком.

— А такого, хто допоміг би організувати цей бунт, теж не знаєте?

— Натякаєте на Ардалла?

— Невже не довіряєте йому?

— Слизький, балакучий і непевний. Хоча, зізнаюсь, якби не ця зустріч із вами, найнадійніший з-поміж козацьких полковників, то спробувала б підбити на бунт саме цього іллірійця. Іншого виходу не бачила.

— А ніколи раніше не спадало на думку ось так, узяти й поговорити зі мною?

— Ви ж були звичайнісіньким галерником. Це після загибелі Любена вас возвисили і, бодай на якийсь час, звільнили від галерних ланців. Та навіть після цього я ще не впевнена була, що наважитесь ризикувати головою.

— Невже ви ніколи не чули про звитяжність козаків, баронесо?

— Мені доводилося бачити різних козаків. І чути про них від польських аристократів — теж різне.

Сулима помовчав, аби дати змогу й Ванді, і собі заспокоїтись та повернутись до плану корабельного бунту.

— Якби Ардалл хоча б погодився відправити побільше своїх азабів на берег, тоді можна було б здійснити бунт удень. Потім іллірійцям ми допомогли б дістатись іллірійського берега, а турків-азабів залишили б на острові.

— Краще нехай би азаби-іллірійці повбивали азабів-турків.

— Поки ми готуватимемо азабів-іллірійців до такої різанини, капітан і його наближені дізнаються про бунт і вдарять першими.

Цього разу паузу тримала Ванда. Сулима ж не підганяв її. Та коли, мовивши: "гаразд, спробую поговорити з цим недоумкуватим іллірійцем", баронеса рішуче подалася назад до своєї каюти, зрозумів, що ні про які конкретні дії вони так і не домовилися.

12

Одіні давно підозрював, що, залишаючись у своїй "папській каплиці" на півторагодинну вечірню молитву, Камілло Боргезе насправді не молиться, чи майже не молиться, а, навпаки, відпочиває від світу, від набридливих кардиналів і не менш осоружних молитов.

Архієпископ був одним із небагатьох в оточенні папи римського, хто давно переконався: папство для князя Боргезе — всього лиш... чиновницька служба Святому Престолові. Саме чиновницька, оскільки в душі він так і залишився мирянином.

Втім, турбувало його зараз не це. "Папа служить Святому Престолові, а ти служиш святому.. папі!" — ось та формула, яку архієпископ давно вивів для себе і якої мав намір непорушно дотримуватися доти, доки залишатиметься особистим секретарем понтифіка. При тому, що обіймати цю посаду він мав намір довго, тому що і посада, і платня, і становище в суспільстві його цілком влаштовували.

Зазвичай, капличне бдіння Павла V не дозволялося порушувати нікому, навіть

самому Одіні. Проте сьогодні архієпископ одчайдушно порушив це непорушне правило, розуміючи, що йдеться про особливий випадок.

— Якщо вже ви наважилися увійти сюди, Одіні, то мало статися щось надзвичайне, — одразу ж помітив його мовчазну появу в каплиці, у себе за спиною, папа римський.

— У світі завжди щось стається, — сумирно визнав Одіні. — Та далеко не все здатне докотитися хвилиною що підніжжя Святого Престолу.

— Проте сьогодні докотилося?

— Вважаю, що так.

Папа невдоволено покректав і запитав так, як, за всього свого природного гумору, міг запитати лише в особистого секретаря і лише наодинці з ним:

— Хочете сповістити, що інквізиторські кати, не дочекавшись суду, спалили непокаянного єретика Галілея просто перед собором святого Петра; чи, може, світові в черговий раз явилася свята Діва Марія?

— Мені відомо, як багато важить тепер для вас прихильність до Святого престолу та ненависть до мусульман запорозьких козаків, один із ватажків яких, гетьман Сагайдачний, має очолити Християнську міліцію для хрестового походу на Константинополь. Ось чому...

— То цей гетьман уже в Римі? — нетерпляче перебив його папа.

— Ні, гетьмана Сагайдачного нема.

— Шкода, — щиро пожалкував папа. — Радіо прийняв би разом із усім його християнським військом. Й обов'язково — у присутності турецького посла.

Мовивши це, Боргезе не зміг приховати войовничої, на гріховній мстивості настоянної, посмішки, котра осявала його лик щоразу, коли йшлося про Османію, або й про самого султана, що вважав себе володарем мусульманського світу. Хоча й не був ним.

Папа уже відчував, як із кожним днем життєві сили все підступніше полишають його, і затявся на думці, що новітній хрестовий похід на столицю Османської імперії, був би гідним вінцем його служіння Христу, а відтак, і дуже доречним рядком у хроніці його святопрестольного правління, а отже і в хроніці Ватикану та всього іншого християнського світу.

— Проте ці християнські воїни ще можуть прийти сюди, — зауважив Одіні. — І не так уже й важливо, приведе їх полковник Сагайдачний, чи якийсь інший козацький офіцер. І в похід на Стамбул він піде з-під стін Рима, чи з-під стін Києва.

— Проте з благословення Святого Престолу, — негайно застеріг папа. — Обов'язково з благословення. Це має сприйматися світом, як черговий, тепер уже справді останній, хрестовий похід.

— Саме так, ваша святосте, як останній і хрестовий.

Папа знову невдоволено покректав, і худорляве пергаментне лице його зайшлося густим мереживом неглибоких, безладно проораних долею зморшок.

— То й з чим ви, зрештою, прийшли сюди, архієпископе? — сухо поцікавився папа, привстаючи у своїй, відгородженій від зали, бібліотечній "сповідальні", і через

приземкувату кафедру подаючись до секретаря.

— З "ким", — уточнив Одіні. — З єпископом Руженом, ще одним особистим представником майбутнього командувача об'єднаним військом християнської міліції герцога де Невера.

— Князь і сам уже мав би понудитися у вашій приймальні, — пробурчав папа.

— Така нагода йому ще випаде, — войовниче запевнив його архієпископ.

— І з якою ж місією прибув наш єпископ?

— Я міг би й відтворити суть його місії, — сумирно визнав Одіні. — Проте ситуація в Європі і статус герцога де Невера вимагають, щоб Ружен особисто виклав прохання свого світського патрона. Сам факт прийому його посланця папою... До того ж, під час хрестового походу на Стамбул, єпископ, очевидно, претендуватиме на чин головного капелана християнської міліції.

— Але ж його призначення залежатиме від герцога, який уже дав зрозуміти і нам, і королю Франції, що не терпітиме жодного втручання у підготовку до "останнього хрестового походу"

— Заздалегідь названого де Невером "вселенським". Що ж до призначення, то й сам єпископ зацікавлений, аби ініціатива його сходження на страдницьку похідну Голгофу належала Святому Престолові. Впевнений, що інші рицарі-хрестоносці прагнутимуть того ж.

Свого часу Одіні заповзівся стати нунцієм, тобто послом Ватикану, в Парижі. Запрошуючи його на співбесіду, папа не сумнівався, що відмовить йому в цій посаді, пославшись на відсутність будь-якого дипломатичного досвіду. І, після досить тривалого, як на аудієнцію у понтифіка, спілкування, справді відмовив йому в цій посаді. Але тільки тому, що зрозумів: жоден практичний досвід не замінить того природного дипломатичного хисту, яким володів цей чоловік, і що кращого претендента на перо особистого секретаря йому не знайти. Зараз Боргезе тільки тому й пригадав цю давню історію, що вкотре переконався — вибір секретаря був правильним. Хоча, зазвичай, із добором ватиканських чиновників йому не щастило.

— Зрозуміло, що вустами єпископа герцог де Невер проситиме не так благословення для свого воїнства, як грошей на його спорядження, — пробурчав папа, з сумом пригадуючи недавню доповідь ватиканського скарбничого.

— І грошей — теж, не без цього, — із притаманною йому незворушністю, визнав секретар.

Одного погляду папи на єпископа було досить, щоб визнати: на раменах цього кремезного чолов'яги сутана виглядає ще неприродніше, ніж на його, князя Боргезе, власних. Принаймні, папі не вірилося, що на грудях єпископа під чорним сукном не приховується кіраса. Бодай парадна, з найтоншої криці.

Не менше вразило Павла V і, висловлене єпископом, прохання герцога де Невера. Той просив не грошей, і не благословення для місіонера-капелана, а термінового посольства в землю запорізьких козаків. Майбутній командувач християнською міліцією вже переконався, що — коли по-справжньому та по щирості — жодного з

європейських правителів ідея хрестового походу й досі не надихнула. Тож, як свідчив гонець, поки що де Невер мав лише тверді запевнення від трьох французьких графів та якогось німецького барона, які, у визначений день, обіцяли прибути на пункт збору хрестоносців зі своїми загонами, або ж приєднатися до війська вже під час походу.

Ще з півсотні лицарів-авантюристів, у чеканні поклику військових сурм, устигли скупчитися по заїжджих дворах і садибах Карпантри. Проте гаманці майбутніх хрестоносців катастрофічно пустіють, і, судячи зі способу життя цих лицарів, у похід їм доведеться вирушати без коней та бойового спорядження, у натовпі селян, озброєних ціпками.

Та найтривожнішим для герцога виявилася не тимчасова байдужість європейських можновладців, а той дивний факт, що всі вони прискіпливо цікавилися: братиме чи не братиме участі у війні проти османів степове лицарство з південних земель Королівства Польського.

— Складається хибне враження, — звирявся папі єпископ Ружен, — що, без підтримки степового воїнства з-над Дніпра, європейське лицарство просто не здатне протистояти османській навалі.

— А герцог де Невер упевнений, що здатне? — скрадливо поцікавився Камілло Боргезе.

— Самі лише французькі графства здатні виставити десятки тисяч добірного воїнства, — з такою натугою поворушив плечима єпископ, ніби завдавав на них по в'язанці дров.

— То чому ж не виставляють? — так само скрадливо, майже улесливо, допитувався папа. — Якщо князь упевнений у силах французького, іспанського, нормандського, чи ще якихось там лицарських орденів, то в чому річ? Нехай збирає загони і вирушає з ними на Балкани.

— Герцог, може, й упевнений, проте не впевнені в них ні європейські правителі, ані предводителі самих цих лицарів, — намагався Ружен обходити словесні пастки, розставлявані Камілло Боргезе.

Єпископ просто не розумів, до чого понтифік веде, що намислив собі, тому й поводився, як недосвідчений дипломат, котрий ніяк не здатен підлаштуватися під спосіб мислення опонента. І хтозна, скільки часу спантеличений єпископ тримав би паузу, якби не допомогу йому не прийшов Одіні.

— Отже, єпископе, ви прибули до вселенського владики з проханням про апостольське посольство?.. Чи не так?

12

Ні з чотириденним ремонтом, ані з більш-менш прийнятним відпочинком, у турків на цьому острові не склалося. Вже наступного ранку азаби-вивідники доповіли капітанові, що поблизу бухти, у лісистому каньйоні, з'явився чималий гурт підозрілого люду. Швидше за все — зграя місцевих грабіжників, яка, напевне, готується напасти на корабель. На доказ цього, марсовий матрос, що сидів у своїй бочці на вершині щогли, двічі попереджав про наближення до бухти якихось озброєних чоловіків.

Сулима настільки втішився цим повідомленням, що навіть помітно занервував. Він раптом усвідомив: сьогодні або ніколи! Якщо він не скористається цією нагодою, іншої у найближчі роки може й не трапитися.

Розуміючи, що, перш ніж вдатися до абордажу, грабіжники почнуть із берега обстрілювати судно з рушниць та пістолів, капітан наказав Ардаллові спорядити частину азабів у нічні засідки. Всім іншим звелів латати корабельні борти і надбудови.

Згоди на участь у бунті обережний командир азабів так і не дав, але, ніби між іншим, обронив при Судимі, що висадить на берег здебільшого неіллірійців та ненадійних. А всі інші азаби мирно спатимуть у своїй трюмній казармі.

— Щоб там не сталося, ми їх не чіпатимемо, — запевнив Сулима.

— Як і вони вас.

— Спробуйте переконати капітана, що хоча б частину веслярів варто тримати на палубі, а не заганяти їх до трюму. Від розбійників їм не буде помилювання, так само, як і морякам, тому битимуться не згірше, ніж билися з венеціанцями.

— Це може насторожити Валіда. Дізнавшись про зграю берегових розбійників, він захвилювався. У минулому бою дев'ятеро його матросів загинуло, ще шестеро поранено, корабель не на веслах і не під вітрилами... Старим морякам завжди здається, що справжня небезпека чатує на них не в морі, а на березі.

— І все ж таки ми покладаємо на вас певну надію.

— На мене, чи на зрадливу баронесу?

Сулима зиркнув на нього поглядом з-під густих, завчасно посивілих брів, і криво всміхнувся.

— Не розумію, до чого тут ваша таємна коханка Оржинська? Якби мені вдалося якось прихилити її до себе, то, можливо, обійшлося б і без вашого співчуття, іллірійцю.

— А мені чомусь здалося, що ти вже прихилив її, скіфе, — процідив командир азабів. І козацький отаман зрозумів: ще кілька необережних слів, і в особі Ардалла наживе собі непримиренного ворога.

— Якщо на реях виявимося не ми, а капітан і кілька його прилеглих, то баронесу ви зможете взяти з собою в Іллірію, — якомога м'якше пояснив він іллірійцеві. — Можливо, разом із кораблем, оскільки пройти через турецькі моря та дві контрольовані турками протоки аж до Чорного моря, до Дніпра, нам все одно не вдасться.

— Баронесу, разом із кораблем? — розплився у мрійливій посмішці Ардалл. — Заманливо.

— Не забувайте, що ваші іллірійські береги значно ближчі за береги моєї Козацької Скіфії. Втім поки що не варто загадувати.

— Дещо все ж таки слід "загадати". Якщо ця ніч виявиться невдалою для тебе, скіфе, я зречуся тебе і власноруч потягну до шибениці. Переконати капітана в тому, що нібито ми були спільниками тобі не вдасться.

— З якого дива я виявився б таким говірким, та ще й стоячи під шибеничним зашморгом? — здвигнув плечима козацький ватаг.

— Побачимо-побачимо... — невизначено якось проказав Ардалл, і знову перервав

розмову, так і не давши Судимі чіткої відповіді. Втім, козак уже визначився: головне полягає не в тому, щоб дочекатися підтримки іллірійця, а в тому, щоб він не втручався у перебіг корабельного повстання.

.Ну а далі події розгорталися стрімко. Під вечір, оглянувши зроблені впродовж дня "бортові заплати", Валід, ніби передчуваючи лихе, наказав усіх галерників, разом із Сулимою, загнати до веслярського трюму і зачинити. При цьому Ардалл, що, разом із Чамелом, супроводжував капітана, так і не наважився замовити слівце за "бича аллаха". Тільки тому й не наважився, що зачинити козака запропонував Чамел, а сам капітан виглядав роздратованим та розлюченим.

Для отамана ж цей наказ Валіда виявився несподіваним, адже його попередник на посаді старшого галерника Любен завжди користувався таким привілеєм — не спускатися до веслярського трюму разом з іншими, а ночувати поблизу нього, у невеличкій комірчині наглядача, чи де йому заманеться. Тобто капітан грубально порушив давно усталену традицію.

Ще сумніше стало на душі в Сулими, коли побачив, що, замість одного охоронця, Валід виставив біля невільницького трюму двох. Козак уже вирішив було, що цієї ночі здійснити бунт не судилося, і почав обмірковувати свої подальші дії, плануючи бунт на наступну ніч. Аж тут сталося непередбачуване. Перебивши азабські заслони, великий загін грабіжників здолав гірський перевал і, посипаючи кулями та стрілами палубу "Ісмаїла-паші", лавинно скотився майже до його бортів. Ще зачувши перші постріли на перевалі, Валід наказав негайно звільнити галерників і засадити їх за весла.

— Що робитимемо? — запитав Чекан, щойно пролунав наказ капітана повернути невільників до весел. Разом із Сулимою він уже встиг згуртувати навколо себе близько півсотні козаків-відчайдухів, які готові були кинутися хоч на команду корабля, а хоч на берегових піратів. Ще з півсотні веслярів-інородців ладні були приєднатися до них, якщо, звичайно, відчують, що перемога буде за українцями, та що азаби-іллірійці проти них не виступатимуть.

— Зараз починати не можна. Поки битимемося з турками на палубах, пірати захоплять корабель, щоб перерізати тих і тих.

— А якщо вдатися до перемовин з ними?

— Не встигнемо, — рішуче похитав головою Сулима.

— Чому аж так безнадійно? А раптом?!

— Занадто багато ворогів, а ми поки що беззбройні. Бачиш же, що все складається не так, як усі останні дні марилося. Та й хтозна, що то за народ такий на березі?! Мабуть же, тим шкуродерам, що гарцюють схилами гір, не козаки, з їхньою волею, потрібні, а корабельні трюми, чи, може, й сам корабель, на якому завтра ж з'явиться чорний прапор із черепом.

— Правду кажеш: небезпечно, — погодився Чекан, дещо провагавшись. — Навіть якщо той череп на прапорі належатиме капітану Валіду, все одно варто перечекати.

— Та й після цього бою турків та азабів поменшає, — приєднався до їхньої ради Сотник — худорлявий, але жилавий і меткий козак з-під Черкас, що й справді стояв

колись на чолі Звенигородської сотні черкаського реєстрового полку. Козаки, що потрапили в галерники разом зі своїм сотником, казали, що сорокарічний чоловік цей умів арканити вправніше за будь-кого з татар, і знімати вартових ножем, як жоден із козацьких пластунів. Звенигородці, ясна річ, могли й прибріхувати, але всі троє негайно приєдналися до бунтарів. — Зо три десятка їх накладе головами ще на березі.

— Або й уже наклали, — підтримав його Сулима. — Зараз головне зберегти наших козаків.

Поки частина моряків-наглядачів із батогами в руках заганяла галерників на їхні місця за веслами, на обох палубах турки вже згуртувалися поблизу правого борту і відкрили стрілянину по піратах, що насадили на них із досить крутого, лісистого схилу. Та, лише пробившись із допомогою Ардалла, який увесь час намагався тепер триматись поблизу нього, на верхню палубу, Сулима зумів оцінити справжній розвій цієї сутички.

Нападників було зо дві сотні, і поки одні з них тримали під обстрілом палуби, проріджуючи лави захисників, інші, перебігаючи від дерева до дерева, поступово наближалися до судна. До того ж вихід кораблеві з бухти вже перегороджували два баркаси, галасливі екіпажі яких теж заходилися стріляти в бік судна. І хоча кулі їхні борту "Ісмаїла-паші" поки що не досягали, проте змусили турків знервовано палити по них з усіх шести бортових гармат. У той час як гармати правого борту відкрили вогонь по схилах прибережних гір.

Відтягуючи разом з Ардаллом від борту одного за одним трьох забитих моряків, Сулима встиг засунути за пазуху зарядженого пістоля, а за пояс — ножа. Ще одного ножа і дві шаблі він поклав на дах прибудови, сподіваючись, що ніхто з турків їх там поки що не помітить, чи просто не зверне на них уваги.

— Де капітан? — запитав він Ардалла, коли той, побачивши, як Сулима накопичує зброю, розгублено відійшов до тієї частини палуби, за якою були каюти офіцерів.

— Поки що не знаю.

— Треба було б дізнатися, — мовив козак таким тоном, щоб той зрозумів: слід або ж убити капітана, або ж постійно контролювати його дії.

— Я не зачіпатиму Валіда, — раптом попередив його іллїрієць, знову наблизившись, але тепер уже досить погрозливо, до старшого весляра. — Зараз це небезпечно, та й треба думати, як урятувати корабель.

— Роби, як знаєш, — процідив Сулима, подумки сказавши собі: "Цей хоче здобути корабель кров'ю твоїх козаків, ніяк при цьому не ризикуючи. Він уб'є тебе, щойно побачить, що твої веслярі й справді зможуть захопити корабель. І тоді "Ісмаїл-паша" виявиться в руках азабів, а вцілілі веслярі знову перетворяться на галерників".

Вони зустрілися поглядами. І хоча вже сутеніло, проте Сулима не побачив, а якимось внутрішнім чуттям уловив: це погляд зрадника і підступного боягуза. Одначе зупинятися отаман уже не збирався.

— То ти з нами, чи ні?! — проревів він.

— Не я з вами, а ти зі мною, скіфе, — насмішкувато проказав командир азабів.

— Зараз не час з'ясовувати, хто з ким та хто главенствує. Обидва стоїмо перед

корабельною шибеницею.

— Поки що взагалі не час...

— Але ж іншої такої нагоди у нас не буде.

— У тебе не буде її, скіфе, у тебе. Невже не розумієш, що після цього бойовиська, — повів підборіддям у бік правого борту і берега, — і втрат, яких зазнає команда Валіда, бунт я можу підняти й без тебе, силами своїх азабів-іллїрійців, залишивши твоїх козаків та інших невільників такими ж галерниками, якими вони й були, тільки вже на моєму власному судні? — різко відповів іллїрієць і, гордо звівши підборіддя, подався на бак корабля, на якому згуртувалися рештки його азабів.

— Он воно що! — пробурчав Сулима. — А я не міг збагнути, в чому справа! — а вже подумки продовжував: "Ти давно виносив задум бунту, але підняти його мав намір без мене і моїх веслярів. Але в такому разі дійде черга й до тебе!", — войовниче зиркнув услід командирові азабів.

Тепер і справді полковник нарешті зумів пояснити собі "дивацькі викрутаси" в поведінці Ардалла. Виносивши задум бунту, командир азабів був здивований, дізнавшись, що до такого ж бунту має намір вдатися й він, Сулима. Не до втечі з судна — одному, чи в спілці з кількома козаками, а саме до бунту, з захопленням корабля. Й увесь той час, поки тривали їхні перемовини, іллїрієць вирішував для себе, як йому вчинити: приставати з азабами до бунтівних веслярів; чи, може, дати веслярам перебити частину турків, щоб потім придушити бунт разом із рештою команди Валіда, й остаточно ввійшовши в довіру йому, криваво скористатися з неї, залишивши при цьому прикутих ланцюгами до веслярських лав невільників такими ж рабами, якими вони й були?..

Так остаточно й не з'ясувавши для себе, якого ж плану дотримуватиметься Ардалл, полковник заходився роззброювати пораненого моряка, що осів на палубі поряд із ним, аж раптом звідкись вигулькнув Чамел і, вигукуючи: "Гяур! Зрада!", кинувся на нього з абордажним, схожим на коротку шаблю, кортиком, яким озброювалися венеціанські моряки та середземноморські пірати. Лише в останню мить Сулима зумів пропустити його руку повз себе і, захопивши її правицею, ребром лівої врубався в кадик. Ще два удари по голові він наніс рукояттю широколезого турецького кортика, але з такою силою, що розкріїв йому череп.

— Ти що робиш, гяуре?! — звереснув один із двох моряків, що простежили за цією сутичкою з квартердеку. — За ноги роздеру!

Та, щойно він спустився, щоб розправитися з Сулимою, як тієї ж миті упав під кулею з пістоля Чекана, а другий дістав у груди ножа, вправно кинутого Сотником. Ще за хвилику обидва вони та приземкуватий, могутньої статури козак, на ймення Чернець, поспішливо озброювалися трофеями.

— Як вам вдалося вирватись? — запитав Сулима. — Чому вас не взяли в ланці?

— Наглядача вбило кулею, — пояснив Чекан. — А вартового, що намагався зупинити нас біля трапу, я просто задушив.

— Підняв у повітря, задушив і кинув за борт, — доповнив його розповідь Чернець,

не приховуючи, що захоплений силою та вчинком свого товариша.

— Там, серед галерників, ще троє незакутих козаків, — нагадав Сотник. — Вони сидять неподалік трапу: спуся, озброю і спробую привести сюди. Туркам тепер не до нас. — І, прихопивши два абордажні кортики, пістоль та ятаган, метнувся до трапа.

— Іди з ним, — звелів полковник Чеканові. — Що більше знищите турків, то швидше заволодіємо кораблем.

13

— А так, справді, я прибув сюди з проханням про посольство, — утішено показав Ружен, звертаючись до папи, але з вдячністю косуючи при цьому на його особистого секретаря Одіні. — Я вже, власне, говорив про це, але дещо відволікся.

— Про посольство у козацькі степи, — нетерпляче нагадав йому тепер уже сам Павло V, виявивши, що й він теж відволікся від суті розмови. Цей велемовний посланець-єпископ здатен заговорити кого завгодно.

— Герцог, ваша святосте, просить спорядити до українських козаків свого нунція, який би там, на Січі, тобто у таборі-фортеці степових лицарів, провів переговори про входження козацького війська до християнської міліції. Чи хоча б про спільні бойові дії проти армії султана і кримських татар.

— Сам він уже намагався вести з ними переговори? — запитав папа, позбувшись нарешті недоречної іронії. І не тільки тому, що пройнявся вагомистю питання, з яким прибув до нього цей святенник із французької Карпантри.

Одіні помітив, як рвучко папа нахлав долоню на праве підбер'я, й одразу ж збагнув, що в патрона розболілася печінка, яка останнім часом турбує його все частіше. Та так, що ні настої з трав, які готують для нього ватиканські лікарі, ні навіть молитви, вже не допомагають: чи то трави, які збирають для його медиків гірські відлюдники не такі, як треба, чи молитви кардиналів "на здоров'я і многая літа" папи — не такі, як Господь заповідав. Одне достеменно було відомо секретареві — біль у підбер'ї завжди віддавала знервованістю душі і розуму Камілло Боргезе.

— Тепер, коли постарілий полководець Сагайдачний перестав захоплюватися ідеєю хрестового походу, — провадив тим часом посланець герцога де Невера, — ми навіть не знаємо, з ким саме із козацьких вождів слід вести переговори.

— Так, ми маємо достатньо відомостей про Сагайдачного, — поспішив секретар папи не так запевнити в цьому посланця де Невера, як прийти на допомогу Павлу V. — З'ясувалося, що серед козацьких офіцерів у нього віднайшлося кілька авантюрних суперників.

— Герцог здатний надати вашому посланцеві збройний супровід і прилучити до посольства свого особистого представника. Причому не виключено, що вибір де Невера зупиниться на мені.

— Чому б князеві не звернутися до французького посла у Варшаві, — страдницьки зморщив і без того зморшкувате обличчя папа, — який знає ті краї, а головне, знає з ким саме з-поміж козацьких очільників провадити переговори.

— На жаль, він теж уже не знає, з ким саме вести переговори.

— Як таке може бути?!

— Нещодавно посол прибував до Франції кораблем, і герцог мав нагоду обмінятися з ним думками з приводу прилучення козаків до міліції. Я був присутнім на цій зустрічі, і можу засвідчити, що посол почувався розгубленим. Гетьман Сагайдачний, хоча й був командувачем реєстрових козаків, тобто козаків, які перебували на утриманні королівської скарбниці, проте зажив серед українців такої слави, що зумів підпорядкувати собі й козацтво, яке живе по містах, але не підлягає реєстру, а також полки, що сформувалися на землях, що належать запорізькому козацтву, і навіть вічних бунтівників, а проте найдосвідченіших воїнів, січовиків, які, не маючи ні майна, ні родин, ані домівки, все життя своє стоять гарнізоном на Січі, або вдосконалюються у походах.

— Причому реєстрові козаки майже весь час ворогують із запорожцями, — визнав секретар за потрібне втрутитися у монолог Ружена, — та з іншими нереєстровими козаками, бо ж саме шаблями королівських козацьких полків польські аристократи, зазвичай, придушують усі антипольські повстання. Адже йдеться про різні народи, та ще й відчужені один від одного різними християнськими конфесіями, примирити які нам поки що не вдається.

При згадці про цю за давню рану на тілі вселенського християнства, папа відняв долоню від підбер'я, полегшено зітхнув і подумки перехрестився. Духовний біль, породжуваний отим давнім розкольніцьким рубцем, завжди виявлявся вразливішим, аніж тілесний біль того, хто покликаний поєднати і примирити ці дві споріднені, але церковно такі нетерпимі одна до одної, конфесії.

— Тому й кажу, — вчасно збадьорився єпископ Ружен, — що ні французькому послові у Варшаві, ні вашому нунцієві у Польщі запорізькі козаки не дуже то й зрадіють.

— А переговори, — задумливо підтримав його секретар Одіні, — слід вести саме з ними, на Січі, тому що вождем, рівним за славою та авторитетом Сагайдачному, на козацькому лану поки що не вродило.

Боргезе знову взяв до рук чотки, що на певний час були відкладені на кафедру, і погляд його застиг на сторінці відкритого Євангелія. Одіні вже безліч разів помічав: щоразу, коли папі потрібно було відволікайся від розмови і взагалі відсторонитися від реалій марнославного світу, щоб спокійно осмислити своє майбутнє рішення, він удавав, що заглиблюється в читання Святого Письма. Нібито й справді намагався відшукати поміж його увічненими древніми канонами відповідь на суєтні питання грішного буття.

Причому застиглий погляд очей Павла V, його завмерлі чотки та закам'янілий вираз обличчя свідчили саме про те, що "читання" його було удаваним. Здається, що й Ружен теж викрив цю його хитрість, оскільки заклично поглянув на папського секретаря, мовляв, зроби щось, аби повернути понтифіка до розмови, рятує ситуацію! Та саме в ту хвилинку, коли архієпископ Одіні нарешті наважився потурбувати свого патрона, той здригнувся й, остаточно розвіуючи прихований од стороннього ока "сон з

розплющеними очима", своїм сухим скрипучим голосом проказав:

— Передайте герцогу де Неверу, що і воїнство його християнське, і хрестовий похід я благословляю. Що ж до апостольського посольства в землі православного козацтва, то воно може бути спорядженим тільки тоді, як командування міліції остаточно визначиться з особою полководця, який здатен очолити козацькі загони.

— Знову ж таки, — додав Одіні, — підступатися до цієї войовничої постаті слід з допомогою французького посла та папського нунція у Варшаві, які добре знаються на ситуації в країні, та на взаєминах між королем Владиславом IV і Січчю. А ще слід пам'ятати про коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, тобто про головнокомандувача польських військ, — пояснив уже винятково для папи. — Не забувайте, що, крім усього іншого, нашому католицькому посольству доведеться вирушати у степи, в яких панують загони мусульманординців та православних козаків.

— Саме так, — рішуче завершив цю аудієнцію Камілло Боргезе, — ми не можемо відряджати своє посольство у степову незвідь, де його ніхто, крім ворогів, не чекає.

Коли, дещо спантеличений такими відмовками, Ружен залишив папську бібліотеку, понтифік знову хворобливо зморщився і наклав долоню на підребер'я, але, все ще перебуваючи під впливом розмови з посланцем герцога, проказав:

— Щось я не чув, щоб дружина польського короля Владислава Марія Людовіка Гонзага, з роду Бурбонів, одійшла у кращі світи, або щоб цей амбітний поляк вимагав од церкви розірвання шлюбу з нею.

— Нічого подібного і не відбувалося, ваша святосте. Марія Людовіка при здоров'ї, і все ще досить упевнено почувається при троні Речі Посполитої.

Боргезе пригадав собі останню зустріч із цією французькою красунею, ще, як на його власний вік, досить молодую, і гріховний блиск у його очах не змогла пригасити навіть осяйна блаженна посмішка.

— То зверніться з листом до цієї юної інтриганки, адже з прилученням козацтва до християнської міліції зволікати нам і справді не слід. Нехай же не лишається осторонь нашої богоугодної справи. До того ж, нам слід рішучіше окатоличувати цих степових схизматиків.

— Такого листа буде відправлено з найближчою нунціальною поштою, — чемно схилив голову Одіні.

— Нагадайте від себе, скільки зусиль довелося докласти понтифікатові, щоб польською королевою стала саме вона, з не завжди дружнього нам роду французької династії Бурбонів, а не якась там угорська чи нормандська красуня, — забувши про печінку, наліг папа римський на кафедру, подаючись у такий спосіб до секретаря. А, витримавши належну паузу, раптом запально проказав: — Зрештою, запросіть її до Рима, подаруйте аристократці з провінції хоч якийсь промінчик мрійливої надії.

Поки турецькі моряки снували навколо шпиля^[17], намотуючи на нього якірний канат, пірати зуміли розправитися з тими турками, яких капітан залишив на узбережжі, аби вони не допустили втечі когось із невільників, а також із тими азабами,

яким вдалося втекти з перевалу, — і кинулися на абордаж.

Зазнаючи втрат, команда відбила їхній напад, але незабаром з'ясувалося, що це була лише перша хвиля грабіжників, які вирішили захопити "Ісмаїла-пашу" з ходу, не дочекавшись решти свого загону. А ті, обстрілюючи корабель, поступово спускалися в вершин, погрожуючи ще однією, значно потужнішою хвилею атаки.

Водночас, моряки навіть не підозрювали, що за спиною у них уже визріває грізний бунт веслярів. Та й сам Сулима не поспішав, розуміючи, що час, який минав між нападом піратів і виходом корабля з бухти у відкрите море, належить їм, невірникам-бунтівникам. От тільки розпорядитися ним слід було мудро — щоб і від піратів урятуватися, і, проріджуючи лави турецьких моряків, зберегти власні сили. До того ж існували ще дві особи, які не давали йому спокою: командир азабів і капітан "Ісмаїла-паші".

Але, якщо отаман знав, що Ардалл зі своїми азабами відбиває напад турків, перебуваючи на носі корабля, що майже впирався в берег, то, де в ці хвилини перебуває капітан Валід-ага, — залишалося для нього загадкою. Зачаївшись разом із Ченцем за прибудовою, біля величезної палубної скрині, він вирішив почекати прибуття козаків, діючи при цьому в залежності від обставин.

Тим часом корабель почав поволі розвертатися і відходити від берега. Зрозумівши, що здобич вислизає у них з-під рук, частина піратів уже кинулась у воду й намагалася видертися на його борти. Їх підбадьорювало те, що в бухту знову увійшли баркаси, і що тепер їх уже було чотири. Вони намагалися перегородити судну вихід на середину бухти, а всі три десятки піратів, які знаходилися на них, були озброєні рушницями, пістолями та луками.

— Чому ви тут?! — вигулькнув у них за спиною штурман, якому й на думку не спало, що перед ним уже стоять заколотники. Він пам'ятав, що в бою з венеціанцями Сулима показав себе чудовим абордажним бійцем. — Чому не на веслах, чому не б'єтесь?

— Де капітан?

— У себе в каюті. Ми з ним, а також боцман і кок, відстрілювалися, стоячи біля вікна. Боцман загинув, а я... — він хотів мовити ще щось, але, не бажаючи втрачати часу, Сулима ударив його в живіт ножем і, відштовхнувши до борту, скомандував своєму товаришеві:

— До каюти капітана!

Вже завертаючи до того закутка, з якого починався прохід до каюти Валіда, полковник побачив, як корабельні гармаші розстрожили ядром один із піратських баркасів, але зараз його це мало обходило. Інша річ, що гармати заглушили той пістолетний постріл, яким він звалив котрогось із наглядачів, що з вигуками: "Бунт! Гяури збунтувалися!", піднявся по трапу, котрий вів до палуби галерників.

— Вандо, де капітан? — узрів перед собою баронесу.

— У каюті, — напрочуд спокійно відповіла полька, вражаючи Сулиму своєю незворушністю. Що там творилося у неї на душі, він не знав, але зовні баронеса

трималася досить упевнено. — Мені довелося заряджати їм пістолети і мушкет. Ледве вирвалася, щоб відшукати вас.

— Повернися до каюти, але заряджений пістолет даси мені, коли увірвемося.

— Та ж вас лише двоє!

— Не лише.

— Ось запасний, капітанський ключ від галерних замків, якими прикуті веслярі, — тицьнула Судимі якесь велике, незграбне залізяччя. Але отаман одразу ж передав його Ченцеві і наказав бігти на допомогу Сотнику.

До каюти капітана він увійшов саме в ту хвилю, коли звідти один за одним пролунали два постріли. Третій зробила Ванда, стріливши капітанові, який повернувся до неї, щоб узяти заряджений пістолет, просто в лице. Побачивши це, кок — тлустий чоловік з відвислим підборіддям, — завмер від жаху, проте стрілити в нього з другого пістолета баронеса чомусь не наважилася, люті і сміливості в неї вистачило тільки на свого давнього кривдника. Втім, турка це вже не врятувало: Сулима в стрибку проштрикнув його абордажним кортиком, а потім ним же врубався в голову якомусь піратові, що намагався вдертись на корабель через вікно.

Вони з Вандою саме заряджали пістоль та мушкет, коли до каюти постукали і на порозі з'явився заступник Ардалла, азаб Ларжич. Побачивши замість капітана козацького полковника Сулиму, він перевів погляд на тіла Валіда та кока і, намагаючись вихопити з-за пояса пістоля, позадкував до дверей, проте однією рукою Сулима перехопив його озброєну руку, другою підніс ножа до горла.

— Я не маю наміру ворогувати з азабами. Тому й запитую: хочеш жити?

— Звичайно ж, хочу, пане Сулимо.

— Ардалл послав тебе, щоб повідомити капітана, що на борту бунт веслярів? — для Сулими не було таємницею, що в Ларжича з Ардаллом уже двічі мало не доходило до збройної сутички, тому говорив із ним дуже впевнено і спокійно.

— Саме так, я мав засвідчити перед капітаном його вірність.

— Так от, знай, що він обіцяв підтримати наше повстання проти турків, щоб повести вас в Іллірію і сформувати там повстанські загони.

— Ардалл, як завжди, зрадив, — різко відповів Ларжич, відчувши, що в бік йому впирається ще й пістоль Ванди. — І вас зрадив, і нас, тих, хто повірив йому і готувався до спільного виступу разом із галерниками.

— Але ж ти теж належиш до княжого роду, і сам міг би очолити повстання проти поневолювачів Іллірії та всієї Хорватії.

— Ваша правда, — підтвердив Ларжич. — Я належу до давнього роду, котрий однією гілкою своєю родичається з династією великого князя Бранимира^[18], тобто правителя Хорватії, вперше визнаного Святим Престолом.

— Гадаю, що папі римському, з яким я маю намір зустрітись, таке родичання припаде до душі. То ж навіщо нам мати справу зі зрадником Ардаллом? Скажи йому, що капітан звелів привести сюди десять азабів, для його охорони, — порадив Сулима, віддаючи молодому хорватському княжичеві пістолета, відібраного у Ванди. — Але

підбери серед воїнів тих, що вірні тобі і не мають наміру оплакувати Ардалла.

— Я застрілю Ардалла і приведу всіх азабів, які все ще знаходяться поруч із ним. Усіх інших, що розпорошені зараз по кораблю, візьму під свою руку пізніше.

— ... А задум у мене такий, — завершив ці поспішливі перемовини Сулима. — Полонених турків подаруємо папі римському, а корабель дістанеться вам, азабам, оскільки ми з козаками піратствувати в Середземному морі не збираємося.

Нарешті "Ісмаїл-паша" розвернувся кормою до берега, але, разом із місячним сяйвом, яке проникало тепер з-за острівного перевалу, в оповиту вечірніми сутінками каюту увірвалася куля, що розстрошила обшивку каюти між обличчями двох чоловіків, а за нею — стріла, що вп'ялася поряд із плечем баронеси Оржинської.

— Ви сказали саме те, що мені дуже хотілося почути від вас, пане Сулимо, — проказав Ларжич, переконавшись, що на цьому обстріл з берега їхнього вікна припинився. — Відтепер ми союзники, але, на відміну від цього недорізаного "римлянина" Ардалла, я не зраджую.

— Подобиці нашого союзу обговоримо згодом, щойно корабель опиниться під нашим із вами командуванням, шкіпере і командире азабів, великий князю Хорватії.

Вийшовши удвох із каюти, вони побачили кількох турків, що, відбиваючись ятаганами від веслярів, відступали до каюти капітана.

— Я — Сулима! — попередив своїх отаман і, разом із Ларжичем, кинувся на турків. — Що там на палубі веслярів? — запитав він, коли всі п'ятеро османів опинилися під ногами повстанців.

— Там уже порядкують Чекан і Сотник, — пояснив Чернець, який очолював гурт бунтарів. — Нас, українців, підтримали й інші веслярі, отож ми пробивалися на допомогу вам. До речі, зо два десятки турків уже склали зброю і стоять на колінах, інші перебиті. П'ятеро чи шестеро азабів теж приєдналися до нас, але Ардалла серед них нема.

— Зате з нами князь Ларжич, його заступник. Супроводжуй його до Ардалла, пам'ятаючи, що, як би той не повівся зараз, перед тобою — зрадник. Інші ж козаки нехай залишаються тут.

15

...Хоча на світанку бунтівний "Ісмаїл-паша" й зумів вирватися з піратської бухти і лягти в дрейф за дві милі від острівної коси, проте видовище він являв собою жахливе. Палуби встелені тілами вбитих і поранених; вітрило, яке морякам вдалося підняти ще в бухті, пошматоване кулями; стіни кают і борти теж пробиті ними. Сутички між бунтівниками та екіпажем стихали, проте корабель усе ще залишався нічийним.

Так, майже вся палуба галерників уже була в руках веслярів, і з півсотні полонених османів вони вже навіть зуміли зачинити в невільничому трюмі. Проте кілька десятків турецьких гармашів забарикадувалося в носовому трюмі. Судячи з усього, довго протриматися вони не могли, та все ж таки одчайдушно боронилися, хоча, як пояснив Судимі один із азабів, у тому трюмі все ще залишалося вдосталь гарматного пороху та ядер, але не було, таких потрібних для їхніх пістолів і мушкетів, куль.

Ще двічі групи моряків намагалися здобути штурмом закуток з офіцерськими каютами, проте корабели, що зводили цю галерокаравелу, потурбувалися, щоб, у разі бунту, командний склад судна мав змогу успішно протистояти нападам у вузьких закапелках. Отож обидві атаки було відбито, і зараз решта команди виявилася між стволами мушкетів та пістолів двох груп: козаків, на чолі з Сулимою, й азабів, на чолі з Ларжичем. Але, побачивши, що серед майже чотирьох десятків моряків, які згуртувалися навколо середньої щогли, знаходиться шість-сім азабів, Ларжич досить швидко переконав їх перейти на його бік. Ті охоче полишили оточених і, супроводжувані прокляттями турків, перейшли до князя хорватів. Причому останній із них зумів вирватися із гурту лише по тому, як поранив ножем якогось турка, що намагався вбити його. Вирвалися й тих двоє азабів, що опинилися у гурті моряків, котрі залишалися під прицілами веслярів на штурвальному узвишші.

Ще складнішим виявилось становище обох цих груп, коли з палуби галерників піднялося, з пістолями та луками в руках, півтора десятка веслярів. Підперши двері двома бочками з порохом, і пригрозивши висадити їх у повітря, якщо моряки намагатимуться вирватись на свободу, вони тепер почувалися як ніколи вільними. Частина веслярів кинулася вибивати турків із кормового трюму та всіляких кубриків, а частина прийшла на допомогу Судимі. Причому троє найзавзятіших одразу ж подерлися на щогли, на яких кілька турецьких моряків, очевидно, вирішили перечекати весь бунт.

Відрізані від арсеналу, в якому були запаси пороху, куль та стріл, зражені азабами, моряки, що згуртувалися навколо середньої щогли, виявилися приреченими. Єдине, що їм залишалося, це кинутися в останній рукопашний бій, але Сулима попередив, що до фехтування справа на дійде, його люди просто перестріляють їх усіх. Якщо ж вони здадуться, то обіцяє передати їх італійцям, як полонених.

Котрийсь із турків зверхньо "хлюпнув" отаманові в обличчя: "Ти кому це погрожуєш, шолудивий гяуре?!" і підняв абордажний кортик, щоб кинутися на нього, але той негайно всадив у моряка кулю зі свого двоствольного пістолета і ще раз попередив:

— Якщо через три хвилини ви не складете зброї, вдаримо по вас залпом. Тому обирайте: життя в полоні, або смерть у гордині. Якщо складете зброю, життя вам гарантоване, слово дворянина.

Щойно він мовив це, як гримнув постріл на бізань-щоглі, і звідти, з жахливим зойком, зірвався і впав на палубу, прямо під ноги оточеним морякам, ще один приречений. Сам вигляд понівеченого, закривавленого тіла був настільки вражаючим, що з гурту оточених турків негайно почулося:

— Годі, годі, ми припиняємо спротив, пане Сулимо!

— Здаємося на вашу милість, пане полковнику!

— Всі здається?

— Всі, всі! — долинуло одразу кілька голосів, услід за якими під ноги бунтарів почала падати зброя.

— У такому разі, припинити стрілянину! — наказав козацький ватаг своїм воїнам. — Оглянути весь корабель, усі каюти і матроські кубрики, всі трюми!

Щойно турецька зброя лягла на палубу, як її негайно підібрали невільники, котрі ще залишалися беззбройними, а полонених спровадили до невільницького трюму.

— Через півгодини "Ісмаїл-паша" буде нашим, — підійшов до Сулими схвильований Ларжич. — Чув, що свого часу ви ходили через море на Стамбул.

— І таке траплялося.

— Вам і бути капітаном, а мене майте за шкіпера, свого помічника.

— Наполягатимете, щоб одразу ж іти до іллірійських берегів, пане шкіпер?

— Навряд чи нам вдасться підійти туди без сутичок з турецькими або венеціанськими кораблями, а наша галеро-каравела занадто знесилена, щоб протистояти їм. Потрапляти ж у полон до тих чи тих — радості мало.

— Відтак у нас залишається один шлях: на Рим! — войовниче вказав абордажним кортиком на північ отаман козаків.

— Згода, прориватимемось до італійських берегів. Тільки християни-італійці є зараз нашими більш-менш надійними союзниками.

— До речі, що сталося з "заповзятим римлянином" Ардаллом? — раптом спохопився полковник, згадавши, що на певний час забув про існування командира азабів.

Ларжич ураз спохмурнів.

— Негаразд якось вийшло з ним.

— Невже зумів утекти на берег?

— Побачивши, що наближаюся у супроводі твого козака і двох азабів, які приєдналися до нас, Ардалл усе зрозумів. Коли я наказав йому скласти зброю, він вихопив пістолет, але пострілу чомусь не пролунало. Ще за мить він кинувся за борт.

— То чому ж ти похмурий? Можливо, він уже лежить на дні.

— Хтось інший уже, напевне, лежав би, але тільки не він. Цей будь-що дістанеться берега і виживе. З Ардаллом треба було покінчити ще на кораблі.

— Невже цей мрійник і досі становить якусь небезпеку?

— Принаймні для мене. Він обов'язково зрине в Іллірії, і мені ще доведеться мати з ним справу.

— Згоден, існують люди, з якими на своїй рідній землі краще не зустрічатися, — мовив Сулима, маючи на увазі тих своїх недругів, з котрими неминуче доведеться зіткнутись уже в Україні, після повернення.

— Якщо на батьківщині в мене щось піде не так, пробиватимусь до вас, у Польське королівство, до козацького табору, що на Дніпрі. Як він там зветься? — поляскав пальцями.

— "Січчю". У нас кожен воїн, та що там, кожен хлопчак, мріє піти на Січ, аби стати справжнім січовим козаком.

— Отож і питаю, полковнику: як прийду зі своїм загоном, аби разом турків громити, приймеш?

— І негайно зарахую до свого полку.

— То, може, одразу й добуватися до українських степів разом із тобою, "прихопивши" всіх добровольців-азабів? Тоді й пробиватися разом буде легше, й кістяк полку ще під Римом сформується.

— Аби тільки зважився, та азаби пішли за тобою. Але раджу добре обміркувати цей крок.

— Чи не однаково, де винищувати османів, в Іллірії чи в Україні? Проте в українських степах легше, тому що там уже сформоване добірне військо.

— То, може, час уже сформувати його і в горах та лісах Іллірії, в яких і згуртовувати повстанців, й оборонятися, значно легше, ніж у степах.

— Підняти на повстання народ, який за століття намертво звикся з рабською покірністю, здатен лише предводитель, що має славу досвідченого полководця.

Почувши це, Сулима сумовито зітхнув, оскільки й самого його проймали точнісінько такі ж роздуми, і такі ж сумніви. Чи багато ще залишилося на Запоріжжі тих, що пам'ятають його, в чийій уяві ганьба османського полону не затьмарила його давньої полковницької, отаманської слави, хто й досі ладен іти за них на повстанські битви, на тортури, на смерть?

— І все ж таки впевнений, — прагнув полковник розвіяти власні сумніви, — що згодом тисячі й тисячі іллірійців згуртуються навколо тебе, славного хорватського князя Ларжича, який навіть в османській неволі зумів очолити бунт проти яничарів, та ще й привести на рідну землю загін надійних, досвідчених воїнів.

16

Багряно-золотава півкуля сонця стрімко зароджувалася на блакитному, обрамленому двома скелястими острівцями, небокраї, перетворюючи штильовий простір між ними на палаюче морське гніздів'я. Сулима вдивлявся в нього з таким же потайним забобонним страхом, з яким зазвичай вдивляються у чаклунське полум'я січового віщуна-характерника; і вбачалися у ньому отаманові і зблиски осяйної лицарської слави, що зароджувалася на світанні його козацької долі, і провісники якогось страшного, сокирою ката увінчаного, занепаду її.

Тим часом битва за корабель поступово згасала. Моряки, що зачинилися у носовому трюмі, здалися вже за годину по тому, як Судимі вдалося порозумітись із новим командиром азабів Ларжичем. Щоправда, ще й потім пролунало кілька пострілів десь у глибині трюму, проте Сулима навіть не став з'ясовувати, що там відбувається. Скількох опальних моряків пощастило віднайти по трюмних сховках — його вже теж не цікавило.

"Невже нам справді вдалося заволодіти цим величезним кораблем?! — з подивом запитав себе отаман, коли останні постріли затихли, і котрийсь із козаків, піднявшись по канатній драбині на рею, заволав звідти: "Усе скінчилося: корабель наш! Ми на волі, бо корабель тепер — козацький, січовий!". — А ще вчора сама спроба звільнитися з корабельних кайданів видавалася галерникам облудною мрією божевільних і самогубців".

Поки останню групу моряків, що здалися, переводили до трюму невільників, до

Сулими, що разом із Ларжичем спостерігав за тим, як турки складають зброю, наблизився командир гармашів.

— Пане полковнику, маю честь відрекомендуватися: я — саксонець за походженням, але австрійський підданий, капітан, граф Віктор фон Штаффен, — по-турецьки проказав він, ледь помітно схиливши голову.

— Нам не вистачало вас, графе.

— Як ви помітили, пане полковнику, я не чинив опору вашим людям і намагався утримувати від цього своїх артилеристів.

— Навіть, якби й чинили його, капітане... Тепер це вже не має особливого значення. Хочете бути корисними нашій справі? — недовірливо окинув поглядом його дбайливо витесану Всевишнім статуру козацький отаман.

— Маю такий намір.

— Це найважливіше. Всьому іншому не надаваймо зараз ніякого значення.

Саксонцеві було за тридцять. Дещо худорлявий і невиразний з лиця, він і справді вдався статурою, і якби не оця його ледь помітна, а проте неофіцерська сутулість, міг би придатися навіть для особистої гвардії короля.

— Якщо "Ісмаїлу-паші" доведеться приймати бій, вам, пане полковнику, не обійтися без вправного морського артилериста, — несподівано перейшов фон Штаффен на польську.

— Без вправного — так, не обійтися, — погодився Сулима, розуміючи, що, чим менше залишатиметься на цьому кораблі ворогів, тим краще.

— То, даруйте за нескромність, але він — перед вами.

— Мав змогу пересвідчитися в цьому під час вашої дуелі з артилеристами "венеціанця".

— Тому й чекаю наказу.

— Відберіть серед гармашів тих, хто згоден служити під моїм... і вашим, командуванням. Але це мають бути цілковито надійні люди.

— Тільки надійні, пане полковнику.

— "Полковником" іменуєте мене, тому що так порадила баронеса Оржинська?

— Хочете сказати, вона помиляється, невірно називаючи ваш козацький чин? — насторожився граф. — Що ви дворянин і навіть володієте родовим гербом — у цьому баронеса переконана.

— Можете не сумніватися. До того ж, мені справді даровано було гетьманом чин козацького полковника, за якого "отаманство", згідно з європейською традицією, слід вважати посадою. Просто незвично чути, як мій козацький чин вимовляють на цьому кораблі.

— В Європі це досить поважний чин, — полегшено зітхнув граф. Ясна річ, як аристократ він волів підлягати полковникові, а не якомусь там бунтівному, чи не розбійницькому, "отаманові". — Принаймні полковницький чин — знаний і зрозумілий європейській аристократії, на відміну від незрозумілого титулу "отаман", чи навіть "гетьман". Хоча не маю сумніву, що мрієте стати не лише козацьким, але й коронним

гетьманом Речі Посполитої.

— Переконали: надалі титулуйте мене "полковником", — стримано мовив Сулима, — бо й справді, для європейського розуміння так доступніше.

Хтось там із полонених поривався випросити собі право перемовитися словом із новим капітаном судна, проте Сулима зневажливо махнув рукою: "Усі каяття, сповіді і запевнення — згодом!", і прикладами мушкетів настирного бідаку заштовхали до в'язничного трюму, слідом за іншими.

— Передайте туркам, — гукнув Сулима Сотникові, що став тепер за старшого серед козаків, які вартували бранців, — що всі вони будуть помилувані, якщо тільки поводитимуться, як і належить полоненим!

— Та ж не варті вони помилування, отамане! — обурено проказав Сотник своїм хрипким басом. — Скількох бусурманів перевішаємо, на стількох Османія їхня й збідніє. Що не кажіть, а запоріжцям нашим легше буде.

— Нехай поки що живуть. Передамо їх італійцям.

— Та на якого біса їм, правовірним католикам, потрібні живі бусурмани?

— Може, навіть за великий викуп, віддамо, — хитрувато примружився Сулима. — Принаймні варто буде поторгуватись.

— Не сумнівайтесь, що під мою оруду пристануть геть усі артилеристи, — поспіхом заговорив саксонець, неприємно вражений поведженням козаків із полоненими, наче побоювався, що і його отаман бунтівників накаже заштовхати до того ж трюму. — Щойно запевню, що ви згодні прийняти їх на службу. Причому без будь-яких утисків, щоб вони почувалися...

— Більшість козаків тямиться на гарматній справі не згірше ваших вояків, — перебив його Сулима. — Й оскільки мені буде кого поставити коло ядер, то важливо, щоб ці ваші гармаші виявилися не лише добре навченими артилеристами, але й не зрадили в бою.

— Не зрадять. А котрий наважиться, то. — войовничо вхопився капітан за руків'я свого абордажного кортика.

— Зважте, що я ще не впевнений навіть у вашій особистій надійності, графе. Не кажу вже про моїх запальних козаків. Досі я, власне, не був знайомий з вами.

— Події на цьому кораблі змінюються дуже швидко. Як і погляди та настрої людей. Важливо, що з цієї миті я служу під вашим командуванням, пане полковнику. Причому підпорядковуюсь вам під слово честі офіцера і дворянина.

— Дещо дивно чути таке на палубі цього заплямованого безчестям судна, проте зятяйте собі, капітане, що "слово честі" я привчений шанувати.

— Не смію сумніватися в цьому.

— А ще зважте, що за кожного зі своїх людей відповідатимете особисто.

— На жаль, так ведеться в усьому світі, — покірно стенив плечима фон Штаффен.

Одразу ж відчувалося, що цей чоловік не був позбавлений аристократичної зверхності, проте роки, проведені в солдатському середовищі, привчили його вдало маскувати непогамовний шляхетський гонор під машкарою поміркованої стриманості.

— Непогано володієте польською. З якого б то дива?

— Певний час служив у найманській австрійській роті, що входила до гарнізону Кракова. До речі, саме там я по-справжньому навчився артилерійської справи.

— У поляків? — скептично уточнив козак. — Вправні фехтувальники серед них ще зрідка трапляються, але вправні гармаші?! Кому не відомо, що вся польська артилерія завжди трималася на германських найманцях-рейтарах?

— Вдатних артилеристів серед них справді віднайшлося б небагато. Але ж я не в поляків — у війни вчився, — зауважив саксонець. — А ще ж мав над собою командира-баварця.

— То інша річ, — примирливо погодився капітан "Ісмаїла-паші". — Війна всьому навчить.

— До того ж, довелося походити на польських бойових кораблях, на яких оволодівав наукою морського артилериста. Як з'ясувалося, саме таке поєднання — артилерії з морем — мене якраз і влаштовує.

17

Усі подібні аудієнції кардиналам і єпископам Павло V давав у присутності двох писарів, котрі, нечутні і незримі, поскрипували собі перами у добре замаскованій конторці, й особистого секретаря, що сидів за відведеним йому боковим столом, ладний за першим звертанням, чи навіть запитальним поглядом понтифіка, прийти йому на допомогу. Причому не раз ставалося так, що всі запитання прохачеві, — котрі подеколи перетворювалися на справжні інквізиторські, за дошкульністю та підступністю своєю, допити, — ставив саме архієпископ Одіні. Він же й визначав ставлення свого патрона до візитера та його клопотань. Не дивно, отже, що й побоювалися особистого секретаря значно більше, ніж ватиканського владики.

Проте цього разу Одіні десь завівся. Як і посланий за ним кур'єр, із тієї зграї гінців, що зажди чекали своєї черги у приймальні. А було б непогано, якби в ці хвилини архієпископ марудився на своєму службовому місці, тому що його втручання зараз, ой, як знадобилося б!

Упродовж майже чотирьох місяців, ця нездара, кардинал Соledo, інспектував кілька монастирів у приморській частині Каталонії, на діяльність яких надходили скарги чи то від самих ченців, чи від місцевих судів та можновладців. Здавалося б, свята місія. Але, ж у тім-то й річ, що, замість чіткого прояснення ситуації по кожному з монастирів, більшість із яких судилися за земельні наділи та просили у понтифіка заступництва, кардинал тепер занудливо розводився про добродійства їхніх настоятелів та вселенський занепад християнської моралі, котра волає про апостольське відродження когорти інквізиторських агентів-вивідачів, і, що найжахливіше, без кінця вдавався до цитування Євангелія та усіляких папських енциклік. Не справляло на нього враження навіть те, що папа двічі переривав його монолог, вимагаючи говорити по суті.

Боргезе уже мав намір перервати його втретє і востаннє, але несподівано задрімав, а коли схаменувся, щоб узятись за дзвіночок, виявив, що секретар сидить у кабінеті й

уважно слухає кардинала. Причому довго чекати на його реакцію не довелося. Вже на другій розлогій, але неточній, цитаті інспектора, Одіні, хижо всміхаючись, зупинив кардинала словами:

— Ваша оповідь занадто всебічна і ґрунтовна, щоб сприймати її на наш зрадливий слух. Ще перед вашим від'їздом до Каталонії, ватиканські правники письмово виклали ті запитання, котрі їх найбільше цікавлять. Вони ж і допоможуть вам сьогодні стисло, а головне, докладно, сформулювати відповіді на кожне з них.

Соledo хотів, чи то щось додати до свого звіту, чи заперечити архієпископові, проте папа поспішливо проказав своє традиційне: "І нехай так і буде, з волі Господа нашого", щоб, на прощання, осінити його напутнім хрестом.

Амбітний кардинал — ще відносно молодий, кремезний і добре освічений — зрозумів, що його стараннями знехтувано, проте сперечатися с папою та його секретарем-"інквізитором" не наважився, лише похмуро пройшовся поглядом по обох і, пихато наставивши підборіддя, пройшов повз Одіні з такою рішучістю, нібито мав намір ударом плеча відкинути його до прочинених дверей. Іспанець знав, чому ці двоє недолюблюють його, — тому що ніколи не приховував своїх надій стати спадкоємцем Павла V на апостольським троні. Ще й ревно молив Господа не зволікати з датою цього тріумфального сходження на "ватиканську Голгофу".

— Наші правники — люди терплячі, тож нехай помарудяться з ним, — мстиво проказав йому вслід особистий секретар, і, вже звертаючись до понтифіка, додав: — Упевнений, що в Святого Престолу з'явилися справи нагальніші.

— Знову щось пов'язане з клопотами герцога де Невера? — лінькувато поцікавився Павло V, навіть не намагаючись маскувати втому і збайдужіння людини, котра вже чимало ночей страждала від безсоння.

— ...З тим, що допоможе протистояти словесному натискові його посланців.

— Хотілось би, — ледь помітно хитнув головою понтифік. — Ну й кажіть уже, кажіть...

— Прибув "крилатий гонець" з Ортонського монастиря.

— Із тих, що пов'язані соколиною поштою з ватиканським сокольнічим у Кастель-Гандольфо, — спробував князь Боргезе відтворити хід його подальшої оповіді.

— Одним із шести таких поштових монастирів, — нагадав йому архієпископ, ледве стримуючись, щоб не згадати й про те, з яким скепсисом поставився свого часу папа до ідеї створення такої пошти при своїй літній резиденції. Ідеї, котра звичайно ж, вимагала і мисливського будиночка, і певного штату знавців соколиного полювання, не кажучи вже про кошти на утримання всього цього "крилатого поштарства".

Мовби вичитавши його думки, Камілло Боргезе поблажливо всміхнувся.

— Визнаю, архієпископе, визнаю: ви зуміли переконати мене, що, зрештою, соколина пошта — варта грошей, які на неї витрачено, хоча...

— Я теж із приємністю згадую, — розвів руками Одіні, — яку кількість разів нам вдавалося вражати і наших кардиналів, й іноземних послів та монархів своєю дивовижно швидкою, просто таки блискавичною поінформованістю про

найрізноманітніші події, що ставалися в різних куточках Італії та Франції. За наявності стількох агентів, скількох має наша церква, соколине чи голубине листування — найдовершеніше з усього, що тільки людство спромоглося вигадати у своїх шпигунських екзальтаціях.

— На бога, у нас інші наміри, — владним порухом руки застеріг свого секретаря Боргезе, — богоугодніші, котрі не мають нічого спільного з ницим вивідництвом.

"Невже в світі може існувати ремесло, благословенніше і корисніше для справи церковної за шпигунство?!" — щиро подивувався архієпископ, стинаючи плечима. А проте вголос мовив:

— Так ось, не хотів турбувати вас раніше, але тепер саме час. Кілька днів тому крилатий гонець із монастиря святого Бернардина приніс інтригуючу звістку. Мені, ясна річ, довелося перевірити її, вдаючись при цьому й до інших джерел.

— Не вподібнюйтеся до кардинала Соledo, — войовниче пробурчав папа. — Говоріть, без посилання на джерела.

— Виявляється, в Адріатиці, — не дозволив збити себе з пантелику Одіні, — поблизу острівця Ордарія, сталася дуже важлива для нас подія. Колишній козацький предводитель на прізвище Сулима, — польський дворянин українського походження, а до того ж, полковник на козацькій службі, — зчинив бунт на турецькій галері, на якій перебував у полоні, і, захопивши близько трьох сотень турків, підійшов до італійських берегів.

Тільки тепер понтифік рішучим порухом голови розвіяв свою дрімоту і з цікавістю поглянув на секретаря.

— То він, цей козацький ватаг, що, справді відомий у своїх краях, про нього знають у Варшаві?

— Принаймні повинні були б знати і при королівському дворі, і в оточенні коронного гетьмана, тобто головнокомандувача польськими військами. Втім, для нас куди важливіше, щоб про нього пам'ятали в козацьких землях.

Натужно, по-дідівськи, кречучи, Павло V підвівся з-за столу, перехрестився на ікону з розп'яттям, і так і залишився стояти спиною до архієпископа.

— Хочете сказати, що відтепер нам уже буде до кого посилати на Січ апостольське посольство?

— Якщо станеться так, що, повернувшись до своєї Рутенії України, цей козацький офіцер, знову виявиться на чолі тамтешнього степового лицарства.

— То допоможіть йому в цьому сходженні, якщо, звичайно, Сулима гідний цього, — ледь помітно всміхнувся папа, все ще стоячи спиною до Одіні.

— Гідний, інакше я не стояв би оце перед вами.

— Настільки гідний, що, демонстративно підтримуваний нами, здатен притлумлювати непогамовний гонор польського короля? — скрадливо провадив своєї Камілло Боргезе.

— Годі й сумніватись у тому, що полковник Сулима виявиться саме тією постаттю. Шляхетного, як уже мовилося, роду, і ревний християнин, полковник уже кілька разів

водив ескадри козацьких кораблів на Стамбул та інші міста Османської імперії. Тобто, з часом, він якраз і може виявитися тим вождем, воїном Церкви Христової, якого ми давно прагли виплекати в козацькому краї. Саме так: мудро віднайти, старанно виплекати і далекоглядно вознести.

— Йому, що, й справді, вдавалося досягати Золотого Рогу? — остаточно збадьорився князь Боргезе.

— ...І навіть випалювати передмістя Стамбула. До речі, здійнявши бунт, він зумів визволити до сотні бранців, більшість яких теж походить із козацької Рутенії.

— Тому й кажу: потурбуйтеся, аби полковник і його воїни повернулися до козацького воїнства з шаблями, освяченими понтифіком, Римом, самим Господом.

Почувши ці слова, Одіні переможно посміхнувся. Секретну інтригу з козацьким полковником задля того й затіяно було, щоби врештірешт князь Боргезе мовив їх.

— Мислю, що й самі ті козаки, які найближчим часом побувають у Ватикані, стануть "шаблями, освяченими Римом"

18

Уже й по тому, як доля командира корабельних гармашів була остаточно вирішена, полковник ще певний час уважно вислуховував його розповідь і, з поваги до капітанового ремесла, статечно похитував головою. Судимі не раз доводилося вести артилерійські дуелі з турецькими галерами, тому знав, як це непросто: приноровитися з козацькими фальконетами до морської хитавиці та вітрильної рухливості човнів-"чайок" і ворожих кораблів. А ще він бачив, як старанно і вміло навчав фон Штаффен своїх бомбардирів, і як холоднокровно поводився під час бою.

— Гаразд, пане граф, я одразу ж відчув, що ви не маєте бажання безславно гинути на якомусь там турецькому судні, під час придушення бунту полонених галерників, — заспокійливо підсумував своєрідний процес укладення угоди Сулима. — Та й надалі нам із вами вигідніше бути союзниками, ніж ворогами.

— Саме на цьому я і хотів наголосити, пане полковнику, — чемно схилив голову австрієць. — Чув, що маєте намір іти до берегів Італії. Це правда?

— Ми вже йдемо до них, — повів Сулима підборіддям у той бік, куди був націлений ніс корабля. — Вам це не до вподоби?

— Навпаки, радію. Річ у тому, що мені вже доводилося бувати в Римі, в особистій охороні австрійського цісаря.

— Навіть так, в особистій охороні?! — недовірливо пройшовся поглядом по сутулуватій спині графа.

— Ні-ні, це не природна сутулість, — уловив його погляд фон Штаффен, — Вона з'явилася вже в Польщі, після поранення в груди. Проте лікарі запевняли, що й вона теж минеться.

— Тоді великодушно даруйте. Просто... постава є постава, для офіцера вона багато важить.

— Згоден, вона дуже важлива, — майнула губами командира гармашів іронічно-поблажлива посмішка. — І для офіцера, та й просто для будь-кого з дворян.

— Чому ж так швидко опинилася поза ротою королівських гвардійців?

— Маєте рацію, охороняв я свого імператора недовго; вже за півроку остаточно змудився у лавах цього парадно-мундирного війська. Та річ не в моїх вояцьких забаганках і амбіціях. Повідомляючи про відвідини Рима, я всього лиш хотів наголосити, що добре володію латиною і міг би прислужитися вам під час переговорів з папою римським.

— Під час моїх переговорів з папою?! — вражено запитав Сулима. — Дякую, звичайно. Але з якого дива ви, графе, вирішили, що вони повинні відбутися; що вони взагалі можливі?

— Хіба ви не маєте наміру домагатися аудієнції папи римського?! — у свою чергу здивувався капітан.

— Не знаю, з ким там, зрештою, доведеться вести перемовини, проте головне для мене — домогтися вільного проходу мого козацького загону через італійські землі.

— Принаймні ви повинні оголосити італійським чиновникам, що маєте намір зустрітися з понтифіком, щоб подарувати йому полонених мусульман.

— І на якого ж дідька понтифікові ці бусурмани?! Він же не генерал, а папа римський.

— Е, полковнику, так не годиться. Ви повинні усвідомити, що, приставши до італійських земель, неминуче опинитеся в тенетах далекоглядної політики Ватикану. Мабуть, ви не знаєте, що нинішній папа, в миру — князь Камілло Боргезе, готується до своєрідного хрестового походу проти османів, аби боронити християнські землі від турецької навали. Тому ваша, полковника-християнина, поява в Римі з кількома сотнями полонених турків, — яких легко можна обміняти на європейських вельмож, що катуються в османському полоні, — може сприйматися ним, як подія знакова, як провіщення небес.

— Невже Рим і справді готується до великого походу проти турків? — заінтриговано уточнив Сулима.

— Вам одразу ж дадуть про це знати.

— А що, папа римський справді міг би об'єднати війська кількох монархів, і, як колись у давнину, послати ці легіони в Палестину, або й на Константинополь, на грецькі землі. Міг би й козаків українських запросити, бо ж ніхто так не привчений до війни з турками і татарами, як ми.

— Саме про це свого часу представники папи і герцога де Невера вели переговори з гетьманом Сагайдачним. Кажуть, що у створювану герцогом міжнародну Лігу християнської міліції Сагайдачний вступив^[19] разом з усім запорізьким козацьким військом. Як незабаром з'ясувалося, цей акт виявився всього лиш дипломатичною формальністю, хоча герцог був не від того, щоб командувачем війська цієї Ліги було призначено саме гетьмана Сагайдачного.

— Чому ж формальністю?

— Як сказали б у таких випадках картярі: так уже лягла їм обом, герцогу і гетьманові, карта, в даному випадку, європейська. На жаль, Франція виявилася

втягнутою у війну за "іспанську спадщину"^[20], а Польща та Сагайдачний зі своїми козаками — у війну з Московією.

— Переговори герцога і папи з гетьманом Сагайдачним? Для мене це новина. Невже європейські монархи погодилися б віддати свої полки під прапори українського полководця? — нашорошено засумнівався Сулима.

— Герцог де Невер, із візантійської імператорської династії Палеологів сам, через свого представника, ясна річ, запропонував йому цю посаду. Це були дуже серйозні, таємні переговори, котрі герцог вів із благословення самого папи. Мій рідний брат перебуває на дипломатичній службі в австрійського імператора, тож, із його слів, можу підтвердити, що і понтифік, і герцог де Невер навіть уявити собі не могли на чолі загонів християнської міліції когось іншого, крім гетьмана Сагайдачного. Але такою видавалася ситуація два роки тому, зараз обставини змінилися. Коли, під час останньої зустрічі з братом Куртом у Стамбулі, я сказав йому, що разом зі мною на борту "Ісмаїла-паші" перебуває полонений український полковник Сулима, він одразу ж пригадав, що ви прославилися у битвах під стінами дунайських османських фортець Ізмаїла і Кілії, до яких підходили з моря, на човнах. Це справді так?

— Не знаю, наскільки я там уславився, але в морські походи під стіни цих фортець козаків я водив, що було те було.

— Брат наполягає на тому, щоб я теж переходив на дипломатичну службу, і, для початку, пропонує попрацювати в австрійському посольстві у Варшаві.

— То, може, й варто погодитися?

— Остаточного рішення я ще не прийняв, — якось занадто вже поспішливо відрубав граф. — Можливо, певний час послужу в польському війську, щоб здобути чин полковника. До речі, під впливом вашого імені, Курт розповів мені чимало цікавого про Сагайдачного. Зокрема повідомив, що наразі його підтримує лише незначна частина реєстрових, що на королівському утриманні перебувають, козаків. А серед іншого козацтва у нього сформувалася досить сильна опозиція. І хоча, перед загрозою нападу турецької армії на польські землі, король Сигізмунд III усіяко підпірав у цьому внутрішньому протистоянні кандидатуру Сагайдачного, значна частина запорожців та городових козаків схилиються на бік його головного опонента отамана, — поляскав він пальцями, — на прізвище, якщо не помиляюсь, Нерода^[21].

— Знаю такого, "Бородавкою" його прозивають.

— Не буду й далі розводитися про запорізькі інтриги, — проказав капітан, — але переконаний, що і герцог де Невер, й оточення папи римського, перебувають зараз у пошуках козацького полководця, яким безболісно можна було б замінити Сагайдачного на європейській арені.

— Таке теж неважко припустити.

— Не знаю, як у цьому європейському пасьянсі ляже ваша карта, проте дуже хотілося б, аби цим полководцем виявилися ви, пане Сулимо.

Полковник аж відсахнувся від несподіванки, проте досить швидко опанував себе і спочатку замислено подивився на саксонця, а потім раптом мрійливо відвів погляд. І

графові фон Штаффенові раптом подумалося: щойно на місці гетьмана Сагайдачного, на місці командувача армії новітніх хрестоносців, полковник Сулима й справді уявив себе. І віднині він бачитиме на цій посаді тільки себе, і нікого іншого.

19

Одіні не був упевнений, що козацькому полковникові дійсно вдавалося випалювати хоч якусь там часточку стамбульських передмість, але яке це мало тепер значення? Очевидно, в нього були якісь інші заслуги перед козацтвом й усім християнським світом, про які він, як особистий секретар папи, незабаром дізнається. Саме здобуття в бою турецького корабля "Ізмаїла-паші" чого варте! Тож, коли Павло V поцікавився, чи можуть звістки про його подвиги підтвердитися якимись ватиканськими або турецькими джерелами, впевнено доповів:

— Це вже підтверджено нашим стамбульським агентом, який нещодавно повернувся з Туреччини, а також нашими венеціанськими... агентами, — з посмішкою доповів архієпископ, ледве втримавшись від того, щоб не мовити: "Нашими венеціанськими шпигунами", нагадавши при цьому папі, що агенти, які діють у ворожому стані венеціанського дожа, є лише скромною ланочкою того величезного шпигунського ланцюга, яким він, архієпископ Одіні, заповнює зараз у кайдани весь досяжний йому світ. — Крім того, відомо, що він здобував штурмом такі могутні дунайські твердині османів, як Ізмаїл і Кілія.

— Дуже важливо, щоб усі ці звістки виявилися вірогідними — наголосив Павло V, знаючи: якщо вже Одіні мовив оце "слово про славетні походи Сулими", то не відступиться від нього, навіть якщо доведеться самому повести козаків на стіни і вежі Стамбула чи Ізмаїла.

— До речі, наші платні венеціанці попереджають, що їхній правитель-дож уже запропонував Судимі стати його особистим гостем.

Тільки тепер понтифік несподівано озирнувся і вони зустрілися поглядами. Одіні відчув, що Князь Церкви, як іноді називали папу в колі "чорної ватиканської знаті", сумнівається, що таке запрошення справді пролунало. Він відчував, що особистий секретар у черговий раз шантажує його, причому робить це з ангельським смиренням на обличчі, проте виказувати сумніви свої не став. Зрештою, якщо досі дож і не запросив цього Сулиму, то завтра неминуче запросить; венеціанським адміралам зараз дуже потрібна підтримка козаків, які здатні відволікати своїми нападами значну частину турецького флоту. Ось чому Павло V філософськи уточнив:

— Пропонуючи цьому козацькому вождеві стати його особистим гостем, венеціанський правитель, у такий спосіб, пропонує йому стати особистим ворогом папи римського.

— Нагадуючи при цьому Судимі, що йому, православному, не годиться схилити коліна перед Святим Престолом католиків.

— Чого прагне дож, мені зрозуміло, а ось чого прагне цей козацький воїтель?

— Щоб ви прийняли його, вислухали і благословили.

— Він сам виявив таке бажання? — засумнівався папа, пам'ятаючи про те, з якою

люття ворогували між собою католики та православні, піддані Речі Посполитої. Скільки повстань було піднято на цьому ґрунті в Україні, скільки крові християнської пролито!

Архієпископ красномовно здвигнув плечима, але, вловивши, що така відповідь папу не влаштовує, пояснив:

— Ми з вами добре знаємо, що бути прийнятим та вислуханим самим папою римським — найвища земна мрія кожного християнина, незалежно від конфесії.

— Гаразд, приймемо його, вислухаємо та благословимо, а згодом допоможемо дістатися до козацького краю... Що далі?

Саме цього запитання Одіні й домагався.

— Відтак через певний час увесь козацький люд знатиме, що, вперше за всю історію і Ватикану, й козацтва, папа римський удостоїв православного козацького предводителя своєї високої милості, — вдячно схилив він голову, чекаючи не так похвали, як розуміння свого задуму. — Причому я звелю, щоб козацького вождя доправили до Ватикану разом із тими трьомастами, чи скільки їх там, полоненими мусульманами. Нехай монархи Франції, Германії, Італії, Іспанії і всіх інших країн бачать, що під штандартами Святого Престолу з'являються лицарі, які, не чекаючи, поки остаточно буде сформовано європейську Лігу християнської міліції, вже рішуче винищують невірних, і навіть дарують Святому Престолу захоплених на околицях християнського світу ворогів-невільників.

— Згоден, поява в Римі такої маси полонених у вигляді "дарунку" папі — має справити враження на всіх, навіть на декого з наших кардиналів.

— У свою чергу, нам слід гідно вшанувати та обдарувати цього козацького вождя.

— Зізнайтеся, що ви вже продумали, як саме нам слід це зробити, архієпископе?

— Ким я як особистий секретар поставав би у ваших очах, якби навіть у такій суто мирській справі чекав вашої преосвященної підказки? Зрозуміло, що, передусім, цьому козацькому вождеві знадобляться гроші та одяг, і про це слуги трону вашого вже дбають.

— Під вашим молитовним наглядом, — рішуче нагадав йому папа, відсторонюючись від цього клопоту.

— Під молитовним, ясна річ, — запевнив його Одіні. — А ще воїтелеві знадобиться ваша божественна допомога в тому, щоб його воїнство щасливо добулося до свого Дніпра. І на цьому далекому шляху їм знадобився б ваш охоронний лист, а ще — хтось із місіонерів у гідному церковному чині та в іпостасі вашого посланця.

— Пошліть такого, котрий би знався не лише на молитвах, але й на зброї, козакам це імпонуватиме.

— Якщо потрібно буде, ми пошлемо туди трьох горлорізів у сутанах, які пройшли вишкіл у Палестині, в одній зі східних сект...

— Навіщо ці подробиці, Одіні? — зморщився папа римський.

— Прошу пробачення, ваша святосте, проте мирські справи вимагають мирського мислення.

— Мислення, але не слів, — повчально уточнив папа.

Схиливши голову, Одіні витримав належну в таких випадках паузу, далі злодійкувато роззирнувся, нібито побоювався, що в папській каплиці може виявитися ще хтось, окрім них, і притишивши голос, мовив:

— Зараз нам дуже потрібні козацькі шаблі, а щоб шаблі ці у нас з'явилися, маємо приручити одного з їхніх вождів. Щоправда, ці козаки й досі залишаються схизматиками, не піддаючись католицькій церкві Речі Посполитої.

— Шаблі віри не мають, — знову повчально мовив папа, поблажливо всміхаючись. — Не віри вони прагнуть, а крові, османської крові. Тому зараз нам потрібні козацькі шаблі, а не козацькі молитви чи козацькі душі.

— ...Яких вони, так чи інакше, а позбуватимуться во славу Господа нашого.

— В ім'я і во славу Святого Престолу, архієпископе, Святого Престолу. Маєте ще якісь прохання?

— Бажано було б, щоб ви одарили Сулиму золотим медальйоном зі своїм портретом — найвірнішим підтвердженням того, що цей воїнхристиянин справді був удостоєний вашої аудієнції, і що віднині він постійно перебуває під вашим покровительством. До того ж, це стане гучною популяризацією й імені вашого, і Святого Престолу серед віруючих східного обряду!

— Далекоглядно, далекоглядно. — погодився папа римський, й Одіні не треба було нагадувати, що в устах володаря папської тіари ці слова зажди зринали, мов найвища похвала. — Як саме слід здійснювати цей задум, я вам теж не підказуватиму; робіть усе швидко, впевнено, та посилаючись на моє благословення.

— Для мене це найвища честь, — знову вклонився архієпископ, задкуючи до виходу.

"Цікаво тільки, навіщо Одіні все ж таки знадобилося організовувати цей візит козацького полковника? — підозріливо зиркнув йому вслід папа. — Адже досі він не виявляв особливого прагнення сформувати християнське військо та організувати ще один похід хрестоносців. Навпаки, з неприхованою іронією ставився до намагань герцога де Невера сформувати Лігу християнської міліції. А, тим паче, до його наміру поставити на чолі цього папського воїнства козацького гетьмана Сагайдачного. То, може, й справді має рацію кардинал Соledo, стверджуючи, що мені давно слід позбутися свого особистого секретаря, оскільки, нехтуючи волею папи, Одіні вже й сам почувається владикою світу, тож і поводитьсь відповідно?".

Й анітрішечки не здивувався, коли Одіні раптом проказав:

— Якщо нам вдасться повернути на католицтво хоча б частину цих русичів-козаків, — це вже виявиться значним поступом віри нашої на Схід, до глибини слов'янського світу.

Проказавши це, архієпископ аж завмер з розтуленими вустами, знаючи, що, торкнувшись улюбленої теми папи, неминуче спровокує його на нестримний словесний потік з приводу остаточного християнського впокорення східнослов'янського та кавказького церковних світів. І, як завжди, не помилився.

Ларжич справді бачив, як, рятуючись від нього, Ардалл стрибнув за борт, але помилявся, вважаючи, що той, або загинув, або ж дістався берега. Командир азабів спочатку націлювався було на косу, що чорніла посеред освітленої місяцем заводі, проте на мілині до нього кинулися одразу троє піратів.

Убивши абордажним кортиком^[22] одного з нападників, Ардалл кинув зброю, пірнув, і плив під водою, скільки дозволяли його могутні легені. А коли випірнув, побачив, що від берега на судно насувається нова хвиля острів'ян. До того ж, вода видалася досить прохолодною, у такій довго не протримаєшся, тим паче що з острівних гір повіяв на диво холодний вітер.

Остаточне рішення до командира азабів прийшло лише тоді, коли він побачив, що з правого борту, поблизу корми, звисає уривок канату. Затиснувши між зубами останню свою зброю, ножа, іллірієць спритно добувся нижньої палуби, причому допомогли йому двоє турків-моряків, які, впізнавши Ардалла, вирішили, що він просто випав за борт під час бою. А ще за кілька хвилин, ніким із азабів не помічений, Ардалл постав перед баронесою Вандою Оржинською.

— Я не вбиватиму вас, а ви надасте мені притулок і не посмієте виказати Судимі чи Ларжичу, — коротко висунув свої умови іллірієць, щойно Оржинська відчинила двері своєї мініатюрної каютки.

— Як це милостиво з вашого боку, мій ніжний, але невдатний коханцю!

— Зараз не час для словесних баталій чи клинів.

— А для абордажних? Особливо, якщо зважити, що на кожен приступ жінки ви, "азабе азабів", кидаєтеся, наче на рішучий абордаж?

— Краще дайте слово аристократки, — поспіхом викручував сорочку.

— А "слово піратки" вас не влаштує, мій найхоробріший з-поміж хоробрих? — і далі глузувала з нього баронеса, забуваючи про те, як небезпечно ризикує.

— Влаштує, — приставив вістря ножа їй до горла Ардалл. — Навіть слово піратки. Але запам'ятайте, що в такому разі й каратиму вас за суто піратськими традиціями.

— Зараз ваш абордажний кортик дуже знадобився б там, біля борту, — зауважила полька, і тільки тепер Ардалл відчув, що в обидва боки йому впираються дула пістолетів.

Хтозна, як розгортався б їх діалог далі, якби поряд із каютою не з'явився якийсь миршавенький чоловічок, який волав щось поіталійськи. Баронеса миттю відвела один із пістолетів від змокрілого тіла азаба і всадила кулю у нападника. А коли той упав, наказала Ардаллові:

— Заберіть у нього зброю, знадобиться, — і стрілила ще в одного чоловіка, навіть не намагаючись з'ясувати, хто він, у біса, такий.

Поки азаб обеззброював та обшукував загиблих, баронеса спокійно заряджала пістолети набоями, які мала в кишені офіцерської куртки, та прислухалася до того, що відбувається на нижній палубі, де все ще вирував бій. Каюта Банди була внутрішньою, вона не мала ілюмінаторів, зате й кулі до неї теж не проникали. Бтім, Ардалл уже не

вперше звертав увагу на те, з яким спокоєм ставиться баронеса Оржинська до всього, що відбувається на судні під час бою або сильного шторму.

— Би вже спокійно могли б очолити команду піратського корабля, — знову наблизився він до освітленої ліхтарем пройми дверей, зіштовхнувши обох небіжчиків за борт. А, переконавшись, що поблизу нікого нема, почав поспіхом перевдягатися у штани, здерті з одного з конаючих нападників.

— І не лише піратського, — холодно відреагувала баронеса на його сумнівний комплімент. — Якщо тільки здобудете його для мене, підневільний азабе.

— Ще недавно я був близький до такого здобуття.

— Це в той час, як рятувалися втечею з корабля?

— Бтеча — лише один із прикрих випадків, які трапляються навіть під час найщасливіших авантур.

— Саме так: авантур, — наголосила Банда. — На одну з яких ви й намагаєтеся спровокувати мене.

— Знайдуться азаби, які підтримають нас, якщо тільки ви остаточно вирішите, що...

— Корабель уже по суті перебуває в руках полковника Сулими, — увірвала його мрійливі міркування Оржинська.

— А мав би перебувати в наших, — по-вовчому вишкірився іллїрієць. — Так було б справедливіше. У мене, командира вільних та озброєних азабів, було значно більше можливостей для корабельного бунту, ніж у Сулими, з його ланцюговими галерниками.

— Вгамуйтеся, мій "азабе азабів", — наказала баронеса, знову послуговуючись нею самою вигаданим титулом. — Ще один такий бунт, — і ми переб'ємо одні одних, на втіху всім нашим кровожерним ворогам, — і далі вражала найманця твердістю і розсудливістю своїх слів. — Тепер треба думати, як би нам усім разом вирватися з цієї острівної затоки та добутися до материка. Наш порятунок — там, а не на цих диких скелях.

— Отже, ви не готові, — майнув у голосі азаба повів легкого розчарування.

— Якби я мала намір здійснити корабельний бунт, то здійняла б його без вашої допомоги, "азабе азабів", — швидко і рішуче.

— Гаразд, гаразд, вірю! — спробував заспокоїти її Ардалл, розуміючи, що не в його інтересах нервувати зараз цю войовничу даму. — І, на Бога, погасить ліхтар.

— Не варто, — рішуче заперечила баронеса, беручи дубові двері каюти на крицевий засув. — Нехай знають, що я тут, і не сплю.

— Зізнайтеся, що боїтесь залишатися у темряві наодинці зі мною.

— ...Тільки тому, про всяк випадок, попереджаю: якщо наважитесь домагатись мене, дістанете таку ж відсіч, як оті двоє, що впали під дверима! Тому ліхтар усе ж таки горітиме.

— Двічі домагатись однієї й тієї ж жінки? — зухвало вишкірився Ардалл. — Такого зі мною ще не траплялося.

Ванда сприйняла цю заяву "азаба азабів", як ляпаса, проте мужньо промовчала. Якщо вже вона надала цьому іллїрійцеві притулок, то мусила терпіти. Хтозна, як

поведеться Ларжич, довідавшись, що в неї переховується його ворог, але вже нічого не вдієш, доводиться ризикувати.

— Пардон, мадам, але мені все ж таки треба викрутити й підсушити власний одяг, чужий виявився тіснуватим.

— Та викручуйте вже, тільки не дуже заливайте мені каюту. Мабуть, така вже моя доля: переховувати в себе невдах із усіх середземноморських берегів, — іронічно відреагувала на цю його потребу баронеса. — Даремне, ви не приєдналися до полковника Сулими. Тепер були б одним із переможців, корабельним офіцером.

— Мене мало не застрілив Ларжич, — протиснувся повз неї до того закутка, де чорнів прибитий до стінки каюти стілець. Ще недавно такий грізний, командир азабів поводився тепер, як переляканий підліток, що не знав, де йому сховатися у тісній комірчині. — Головне — уникнути зараз сутички з ним. А з Сулимою мені, можливо, вдасться домовитись. З Сулимою — так, але не з Ларжичем. І не зараз, ясна річ, а згодом.

Рушничні та пістолетні постріли нарешті вщухли, що могло означати лише одне — черговий напад берегових піратів було відбито. Підтвердженням цього став і гарматний залп, яким корабельні пушкарі розвіювали по узбережним вияркам рештки нападників.

— А чому ви вважаєте, що з полковником Сулимою домовитись усе ж таки вдасться? — ревниво якимось запитала Ванда, перечекавши другий, і останній, залп бортових гармат.

— Сулима — чоловік шляхетний і хоробрий; такий знає ціну життя і смерті.

— Ларжич, наскільки мені відомо, теж походить із давнього, аристократичного, можливо, навіть князівського, роду.

— Або це йому тільки здається, що походить. Здавна повелося, що кожен другий іллірієць вважає себе нащадком князів-засновників Іллірії.

— Справжня шляхетність полягає в тому, щоб не лише усвідомлювати давність і знатність свого роду, але й шанувати високорідність інших. Дехто називає це "аристократизмом духу".

— І все ж таки... — не став полемізувати з нею Ардалл. — Ми багато спілкувалися з полковником Сулимою.

— Відбираючи у нього саме той час, якого полковник мав би витратити на спілкування зі мною, — з жартівливим докором проказала баронеса.

— До того ж, наші шляхи скоро розійдуться, і ні мені з ним в Іллірії, ні йому зі мною — в Україні, ділити нічого.

— А тут, на судні, є щось таке, що здатне посварити вас, або що б вам хотілося поділити?

Азаб зрозумів, до чого вона хилить, проте відповів стримано і сухо:

— Піратствувати в Адріатиці наміру в мене нема, у полковника Сулими — теж; нам обом "Ісмаїл-паша" потрібен лише для того, щоб якомога швидше дістатися до континенту.

— О, так, звичайно, — уперлася обома пістолетами в боки баронеса, — якщо між

чоловіками не постає жінка, ділити їм більше нічого.

— Про яку жінку йдеться? І взагалі, до чого тут жінки? — пробурчав Ардалл, востаннє викручуючи штанини.

— Вважаєте, що жінка між вами поставати вже не може? Що її просто не існує? — не змогла приховати образи баронеса Оржинська.

— Не про те ми зараз говоримо, — намагався вгамувати її Ардалл. — Не про те! Хоча пірати нібито й відступили, проте ми обоє все ще в небезпеці. Та й взагалі, невідомо, чим увесь цей бунт закінчиться.

— Тим, що я поговорю з Сулимою, а з Ларжича візьму слово, що не зачіпатиме вас.

— Я сам здатен поговорити з одним і другим. Але не тепер, згодом, коли обоє трішечки заспокояться.

— Тоді, як ви уявляєте наше співіснування у цій комірчині? — забувшись на мить, скося зиркнула на оголений торс чоловіка. Вбратися у закривавлену сорочку нападника він так і не наважився, тож тепер змокріле тіло його ледь помітно здригалось від холоду.

— Коли нас мало не застав капітан, я заховався у закутку за рундучком, — з розгубленою посмішкою нагадав азаб про давню любовну пригоду. — Цього разу теж знайдеться для мене місце.

— Можливо, й знайдеться, але не надовго, — кинула іллїрійцеві грубу повстяну накидку. — Допоки сюди ніхто не вриватиметься, сидітимеш он там, у кутку, між моєю лежанкою і скринєю.

Гордого Ардалла таке поводження, звичайно ж, образило, але зараз йому було не до гонору, тим паче, що, образивши його, Ванда туттаки милостиво наділила кількома ковтками вина. Тож, зарядивши трофейного пістоля, колишній "азаб азабів" загорнувся у накидку, покійно всівся на підлогу і замовк. Зараз йому йшлося тільки про те, як би вижити.

21

...І цього разу шанобливо вислухавши папу римського, архієпископ Одіні витримав належну паузу, аж тоді поважно підсумував:

— Як уже мовилося, нам давно слід було молитовно упокорити Східну Слов'янію, ваша святосте. Тож тепер — саме час.

— "Молитовно упокорити"? — з ледь уловимою іронією перепитав папа. Він, можливо, як жоден із єпископів, умів цінувати вдало мовлене слово. — А хто заважає, архієпископе? З Божою поміччю! Упокорюйте, і не лише молитовно. Нехай хоч увесь світ схилиться до ваших ніг.

Одіні відповідь не сподобалася. Папа римський одверто відсторонювався від цієї справи, у той час як архієпископ чекав од нього натхненного благословення.

— І розпочинати слід з козацького краю Речі Посполитої, тобто з Рутенії, або з Русі-України, як називають цю землю тамтешні знавці давнини, — показав він, притлумивши в собі хвилю невдоволення. — Така нагода зараз трапляється.

— Ви настільки увірували в зорю цього вашого козацького полковника, як його

там?..

— Сулиму, ваша святосте.

— З чого б це?

— Не так часто море прибиває до італійського берега козацьких вождів. Та, якщо вже воно прибило одного з них, то чому б із цього не скористатися? Не в полковника Сулиму я вірую, а в нашу з вами спроможність витворити з цього бранця-галерника істинного поборника ідей понтифікату.

— Молитовно витворити, — хитнув головою папа римський. І хоча Одіні не міг бачити його обличчя, проте внутрішнім зором усе ж таки розрізнув на ньому іронічну посмішку.

Архієпископ невдоволено похитав головою, подумки докоряючи собі, що не здатен переломити ставлення папи до богоугодного задуму. Хоча досі не раз мав змогу переконатися, що до подібних замислів понтифік завжди ставився з належним розумінням.

— Чи ж існує у ватиканського престолу більш велична ідея, аніж ідея навернення до віри нашої тих народів? Тому годилося б...

— Благослови вас Господь на ваші проповіді, — ввічливо та водночас жорстко перебив його папа, — проте не наважуйтеся читати їх у моїй присутності.

— Даруйте, ваша святосте, — спантеличено пробурмотів архієпископ, вважаючи, що розмова остаточно зайшла у глухий кут. Та саме в той час, як він уже намірився залишити папський кабінет, понтифік раптом цілком спокійно проказав:

— А чи не є цей ваш задум черговим християнським маревом? Адже не ви перший, кому запраглося взяти під крило Ватикану цю непокірну землю, та щоразу з'ясовувалося, що, чи то народ цей молитовно не дозрів до сприйняття понтифікату, чи, може, навпаки наш римський понтифікат не дозрів до того, щоби "молитовно упокорити" цей народ.

— Так воно насправді й відбувалося, ваша святосте. Але ж ми не можемо весь час озиратись на невдачі і невдах. Тому вірно, що врешті-решт істинне слово Боже досягне-таки храмів древнього Києва.

— То й що вимагається від мене? — різкувато запитав папа, проте в голосі його вже вчувалися інтонації, властиві чоловікам із князівського роду Боргезе. З роду "чорних князів"^[23] Боргезе.

— Найвища милість, яку Господь сподобив папу явити цьому грішному світові, — його благословення. Все інше буде зроблене з вашим іменем на вустах. Тому й чекаємо вашого... напутнього божого слова.

Перш ніж відповісти, понтифік, який усе ще стояв спиною до архієпископа, віддаючи перевагу розмові з Господом, нерозбірливо проказав якісь слова, які Одіні напевне мав би сприймати за молитовне звертання до Всевишнього.

— Якщо й справді вдасться навернути до католицтва цілий народ український, чи хоча б його славетне воїнство, — твердо вилунювали його слова в папському кабінеті, — вас, архієпископе, зустрічатимуть у Римі, як одного з найвидатніших місіонерів нашого

часу.

"Чому ж лише як місіонера? — подумки заперечив Одіні. — Краще вже нехай як месію!" Проте вголос молитовно пробубонів:

— Матимемо надію, що саме так колись і зустрічатимуть.

— Мені подобається, що не лукавите, приховуючи свої амбіції. У цьому — одне з ваших достоїнств.

"Одне з." — відзначив про себе Одіні особливість цієї папської похвали.

— Бо ж не в своє ім'я церкві служимо, ваша святосте, а в ім'я Христове.

— Воно так, але що вдієш, якщо до Святого Престолу неминуче мусимо йти через сан кардинала? І скільки доль пастирських було загублено на підступах до нього, — навіть Господеві не відомо.

— Традиція церкви нашої, — розвів руками Одіні, сприймаючи нагадування про сан кардинала, як брутальний натяк на його, вже далебі не потаємне, прагнення. Проте папа має рацію: нічого не вдієш, шлях до Святого Престолу справді пролягає через кардинальську гординю, і, бачить Всевишній, що не він, Одіні, торував його, не йому святилося були першим. Навпаки, він — лише самотній пілігрим на цьому тяжкому, крем'янистому путівці.

— А де титули, — задумливо провадив своєї понтифік, — нехай навіть церковні, там і гріховність помислів.

— Там і гріховність, — незворушно погодився Одіні. Це вже давно стало одним із дипломатичних прийомів архієпископа: коли розмова заходила в глухий кут, або коли він прагнув уникнути полеміки, завжди повторював останні слова співбесідника, злегка перекинувши їх зміст і збиваючи його у такий спосіб з пантелику. — Причому не лише помислів.

— Ви хоча б упевнені в тому, що цей ваш?..

— ...Козацький полковник Сулима, — підказав Одіні.

— Що він хоча б належить до ревних християн?

— Для мене значно важливіше знати, що він не належить до ревних магометан, — сухо зауважив архієпископ. — Бо йдеться до того, що незабаром шукатимемо підтримки навіть в османських лавах. — Принаймні в чомусь ви все ж таки впевнені.

— А головне, знаю, що після турецького полону полковник Сулима ненавидітиме турків так, як, можливо, не проймався ненавистю до них ніхто і ніколи. Бо ж і до полону ненависть свою він щедро здобрював козацькою відвагою і мусульманською кров'ю.

Тільки тепер папа римський повернувся до Одіні своїм зморшкуватим пергаментним обличчям церковного затворника.

— А, щоб ви знали, ненависть до свого кровного ворога іноді, як жодна інша сила, навертає месника до істинно християнської віри.

— Правдивіше кажучи, — покірно схилив голову архієпископ, — допомагає нашим місіонерам навертати до віри і служіння папському престолу навіть таких непогамовних бунтівних воїтелів, якими постають запорізькі козаки.

— Тож гартуймо таких місіонерів.

— Їх ніколи не бракувало.

— Маю на увазі таких місіонерів, які здатні були б повернути до нашої віри цих, нікому не підвладних, розбишак, на яких уже не раз скаржилися нам і польський король, і турецький султан. Це повинні бути місіонери, які б і самі добре знали на військовій справі та на звичаях козаків.

— Слушне зауваження, ваша святосте, — проказав архієпископ.

"Сам Господь послав мені цього козацького шибеника, — пограв він жовнами. — І нічого, що папа вважає, буцімто Христос змиловився саме над ним. Головне, що ми обидва зацікавлені в появі тут, перед воротами собору святих апостолів, цього, як його там?.. Ага, так, Сулими. Яку ще нагоду можна було б вигадати, щоб так порозумітися із мовчазним і підозріливим Камілло Боргезе?!"

— Якщо нам удасться повернути русичів-козаків на католицтво, то я міг би прислужитися вам у ролі кардинала, що представлятиме у Ватикані цю людність.

— Тобто в ролі кардинала новонавернених у католицтво козаків? — скептично всміхнувся Павло V.

— А що в цьому прагненні моєму дивного? — раптом із викликом відповів Одіні. — Хіба що те, що "козацьких кардиналів" у Ватикану досі не було? То з'являться.

— "Козацьких кардиналів"?! — журливо якось усміхнувся папа римський. — Ні, таких в історії понтифікату справді ще не було. Хіба що, може, запровадити такий особний сан — "козацький кардинал", першим носієм якого призначити саме вас, архієпископе Одіні?

22

На небокраї з'явилося якесь вітрило, і Сулима поспішливо взявся за підзорну трубу. На перший погляд, то було випадкове суденце, що рухалося в бік Далмації, проте полковник негайно звелів козакові, що сидів на вершині щогли, у вимощеному в бочці "воронячому гнізді", уважно стежити за цим вітрильником. Полковник добре знав, до яких "викрутасів" іноді вдаються пірати, аби приспати пильність своєї майбутньої жертви.

— Слухав я оце ваші натяки на можливу зустріч із понтифіком. Але ж до папи, он, і королям пробиватися нелегко, — з удаваною безтурботністю нагадав він графові. Проте фон Штаффен зрозумів, що полковник будь-що намагається продовжити розмову, аби, у такий спосіб, вивідати у нього якомога більше відомостей про володіння Святого Престолу та їхнього правителя.

— Папі зараз не королі потрібні, а воїни, якомога більше загартованих воїнів.

— А то з якого дива? Невже віруючих забракло, то хоче мечем повернути кілька "свіжих" народів?

— Віруючих понтифікатові нашому в усі часи вистачало, але завжди бракувало вірних.

— От тільки вірних мечем не набудеш.

— Хіба всіх інших не мечем до Святого Престолу прихилили? От тільки меч той був

освячений молитвами. Тобто схилених до папського трону амбітних, коронованих голів папі римському теж не бракує, але ж час би з'явитися біля нього й непокірним козацьким оселедцям! — задумливо мовив фон Штаффен, уважно придивляючись до простреленого в кількох місцях вітрила фок-щогли. — Дуже вже не вистачає їх зараз Святому Престолові! Папа навіть не приховує цього.

— А так, правда ваша, капітане, переводиться європейське лицарство, — стримано проказав Сулима, — по замках та дуелях переводиться, замість того, щоб гинути у боях з османами, за віру Христову.

— Та, передусім, доведеться вам мати справу з архієпископом Одіні, — не став австрієць зупинятися на відспівуванні шляхетного лицарства.

— Одіні? А це хто такий?!

Капітан загадково всміхнувся і, пригадуючи щось своє, ще загадковіше похитав головою.

— Казав уже: архієпископ, особистий секретар папи римського Павла V, в миру — князя Камілло Боргезе.

— Он як! Виходить, що архієпископ — теж дуже поважний чоловік, — уже одверто провокував його полковник на подробиці.

— Найбільший інтриган із часів заснування Ватикану — ось хто такий Одіні.

— Невже більший за польського короля?..

— Проте вам обов'язково доведеться мати справу саме з ним, з Одіні, — невдоволено зморщився граф при згадці про польського монарха, якому ще зовсім недавно вірно і хоробро служив.

Зараз фон Штаффен був далекий від того, щоб обговорювати можливості і політичні забаганки архієпископа, під кістлявою рукою якого перебуває тепер уся папська закордонна агентура; та й більшість рішень папи теж зароджується саме в сутінках його службової келії.

Що ж до цісарського візиту до Ватикану, то фон Штаффен міг би пригадати у зв'язку з ним чимало цікавого і повчального. Ну, хоча б те, що досить скоро з'ясувалося: показні перемовини цісаря з папою були лише даниною поваги цих людей одне до одного, тому що в цей час, неподалік, велися справжні переговори.

— То де ж вони могли вестися, ці ваші "справжні переговори"? — зацікавився цією історією Сулима.

— Справжні, — поблажливо всміхнувся фон Штаффен, — провадилися у кабінеті архієпископа. Знаю це напевне, тому що доводилося правити на них за тлумача.

— При імператорському дворі аж так покладалися на вас, простого офіцера палацової гвардії? — щиро подивувався полковник.

— Мабуть, тільки тому й покладалися, що й сам належу до імператорського роду, — аж тепер пихато звів підборіддя граф. А, зустрівшись із недовірливим поглядом українського бунтаря, поспішливо попередив: — Ні-ні, як спадкоємця трону, сприймати мене не варто.

— Чому ж так безнадійно? Не наважуйтеся пробитись до трону та заволодіти

імперією?

— Імперія — це вам, полковнику, не корабель, — філософськи всміхнувся граф, знову мрійливо поглядаючи на вітрила, під якими вгиналися реї грот і фок-щогли. — Бунтом веслярів нею не заволодієш, і половину країни у трюми не позаганяєш.

— Зате хоча б якусь частину імперських "галерників" звільнити від кайданів можна. Саме для цього мені й потрібен був цей корабельний бунт. А що стосується спадкоємців трону.. Так, справді, для сходження на трон галерного бунту недостатньо. Але ж дехто справді примудряється, з невеличкого бунту починаючи, і престולי захоплювати, і народ, та що там, подеколи десятки народів, у покорі тримати.

— Правда ваша: примудряються.

— Тож не поспішайте зрікатись корони, граф фон Штаффен. А знадобиться підмога — шліть гінця на Січ, кличте отамана Сулиму.

По тому, як фон Штаффен сумовито всміхнувся, козак зрозумів, що насправді від ідеї посісти трон, чи хоча б наблизитися до нього, граф іще не зрікся, от тільки не має мужності боротися за нього.

— Істинних спадкоємців трону, пане полковнику, давно визначено династичною комісією імперії та визнано іншими династичними родами Європи. Цей процес дуже складний і болючий. Подеколи навіть кривавий, з усілякими можливими інтригами. Тож не моя провина в тому, що імені мого в когорті обраних не виявилось.

— І вас це не засмучує?

— Я офіцер, а не придворний аристократ, і ставлення до палацових інтриг у мене відповідне.

— Саме тому вояцький вишкіл свій навмисно проходите в арміях тих країн, з якими австрійській короні найближчим часом неминуче доведеться воювати? Адже в тих, потенційно ворожих? Ви ж не станете заперечувати цього, граф?

— Оскільки немає в цьому сенсу.

— Тобто, провадити своєрідну розвідку, після завершення котрої, будучи особою імператорського роду, розраховуєте щонайменше на чин генерала, а там, дивись, і на посаду головнокомандувача.

Граф поважно пройшовся перед Сулимою. При цьому він двічі здвигнув плечима, як людина, що подумки сперечається сама з собою, чи принаймні щось доводить собі.

— Не приховую: мені справді хочеться дослужитись до генерала, — нарешті сказав він. — Чи хоча б до полковника. Як свого часу вам хотілося здобути булаву кошового отамана або й гетьмана.

— Непогано знаєтеся на козацьких звичаях.

— Самі завважили, що намагаюся вивчати устрій, характер і тактику чужинського війська. Й оскільки мені довелося служити під прапорами польського війська, то козацтво виступало ще й в образі війська ворожого, устрій, зброю і можливості якого повинен знати кожен поважаючий себе польський офіцер.

— Ясна річ, — ледь чутно проказав Сулима.

— Відтак і прагнення дослужитися до генерала "війська цісарської корони" —

всього лиш мій родовий "шлях воїна", на який маю цілковите право. Щоправда, важко повірити, що колись доживу до цієї днини, але...

— Доживете, графе. З часом ви ще й запрошуватимете мене з козаками до Австрії, щоб спільно воювати з османами.

— А що можемо стати супротивниками, — такого не припускаєте?

— Мене це не ображатиме, оскільки переді мною виявиться гідний противник.

— Можете не сумніватися, гідний, — войовниче повів плечима фон Штаффен.

— Але вам добре відомо, що з українськими козаками австрійцям ворогувати нема через що. Спільних ворогів у нас вистачає — це інша річ. Причому могутніх і затятих ворогів.

— Ніщо так не здатне єднати полководців, як спільні вороги, — охоче погодився граф фон Штаффен.

* * *

Захопившись розмовою, Сулима не одразу звернув увагу на появу Ларжича. Командир азабів стояв за два кроки від них, не наважуючись вриватись у спілкування.

— Щось сталося? — нарешті запитав його новий капітан "Ісмаїла-паші".

— Хотів доповісти, що судно очищене від тих, хто намагався чинити опір, і тепер цілковито перебуває у вашій владі.

Причому полковник не міг не помітити, що в словах і в голосі іллірійця уже вчувалися ледь помітні нотки ревностів.

Загалом Сулима розумів його настрій: ще недавно Ларжич уявляв себе правицею капітана, тому не бажав бачити поруч із ним цього самовпевненого графа-австрійця. Проте полковникові не хотілося, щоб ревниве протистояння між цими двома спільниками нагально переростало у неприязнь та призводило до ще одного розколу команди.

— У нашій владі, шкіпере, у нашій з вами... владі.

— То вас уже призначено шкіпером? — без особливого подиву поцікавився фон Штаффен, теж переводячи погляд на командира азабів.

— Якщо тільки мені не причулося.

— Вітаю, — сухувато процідив австрієць. — Упевнений, що ми з капітаном можемо розраховувати на вашу старанність, а головне, на вашу вірність.

— Розраховуйте, графе, якщо тільки вітання ваше не позбавлене щирості, — процідив Ларжич.

— Інакшим воно й бути не може, — відповів за австрійця Сулима, вирішивши, що час втрутитися в їхню розмову. — Посидьте півгодини в каюті шкіпера та складіть перелік тих, кого вважатимемо офіцерами та унтер-офіцерами. Але це мають бути люди, завдяки яким усі корабельні служби завжди залишалися б під нашим пильним оком.

— Годі з цього судна й одного бунту, — погодився з ним іллірієць.

— Особливо зверніть увагу на пошуки штурмана, боцмана та стернових.

— А як щодо азабів? — запитав Ларжич, і Сулима знову помітив, як напруглося

його обличчя. — Здається, вони залишилися без командира.

Зопалу капітан мало не порадив йому самому підшукати претендента на посаду ватага азабів, але вчасно стримався, відчувши, що, в такому разі, неминуче припустився б помилки.

— Може, запропонувати, щоб вони самі обрали собі командира? — випередив його іллірієць.

— Хіба досі азаби коли-небудь обирали собі командирів?

— Досі такого не траплялося, командира їм завжди призначали.

— От і я подумав, що азаби — не козаки, до вольниці степової не звикли. Та й взагалі, у цьому нема потреби, — пояснив Сулима. — Тож нехай азаби й далі залишаються під вашим командуванням, пане Ларжич. — А, побачивши, як просвітлили очі владолюбного іллірійця, додав: — Так буде надійніше.

— А головне, мудріше.

— Про помічника подбайте на власний розсуд.

— Обачливе рішення, капітане, — із вдячністю мовив Ларжич і застережливо додав: — Не варто віддавати азабів у чужі руки, ой, не варто: занадто вже це небезпечно!

— Саме цими міркуваннями я і керувався.

— Мудро й обачливо, — переможно поглянув Ларжич на австрійця, знову почувуючись правицею капітана.

23

Щойно Ардалл трішечки просушив одяг та зігрівся порцією рому, як Оржинська наказала йому зачинитися у каюті і відчиняти тільки на її умовний стук.

— А куди це ви зібралися, баронесо? — насторожився іллірієць.

— Після опівночі, можливо, повернуся. Все залежатиме від того, як сприйме мою вечірню появу капітан "Ісмаїла-паші" Сулима.

— Ви ж не можете залишити мене тут одного.

— А тож чому? — знову врізалася йому в боки ців'ями пістолетів Ванда Оржинська.

— Ви теж повинні залишатися, — пробубонів Ардалл. — Звідки я можу знати, що не викажете мене? І потім, я не бажаю, щоб ви ночували в каюті Сулими.

— Забуваєш, що я наложниця капітана судна, хто б там ним не був, а не якогось там азаба, який рятується у мене під лежанкою, — зневажливо проказала Ванда, пістолетами відтісняючи Ардалла від дверей. — Та й потім... Ти ж не збираєшся переховуватись до кінця плавання? А якщо й збираєшся, то не май наміру відсиджуватись у моїй каюті.

— Але ж тепер ми вже далеко в морі, без човна до берега не добутися.

— Згодна, не добутися. Тому залишається тільки одне: впасти до ніг Ларжичеві.

— Чому ви вважаєте, що я здатен на це? — внутрішньо спаленів Ардалл, відроджуючи в собі "гордого римлянина".

— А чому ти вважаєш, що мені приємно буде висіти на одній реї з тобою, колишній "азабе азабів"? Із полковником Сулимою — інша річ, — уже одверто нервувала його

баронеса. З ним я згодна навіть на рею.

— Тобто збираєшся виказати мене Судимі, — знічено якось проказав іллірієць.

— А ти чекав, що приведу сюди Ларжича з його горлорізами, більшості з яких ти добряче насолив?

— Як же я вас усіх ненавиджу! — по-бичачому похитав головою Ардалл, намагаючись утамувати свої люті і безсилля.

— З такою ж люттю всі інші на цьому кораблі ненавидять тебе, азабе. Вважай, що це вже не звичайнісінька каравела, а Ноєв ковчег вселенської люті.

Козака, що чергував біля каюти Сулими, баронеса впокорила досить швидко:

— Потерпи, — грайливо мовила вона, поводячи пальчиком по його грудях, — до тебе теж дійде черга. А поки що на мене чекає полковник Сулима.

— Та мені вже, мабуть, не дочекатися, — зітхнув стомлений боєм козак.

Поява баронеси виявилася настільки несподіваною для нового капітана "Ісмаїла-паші", що з ліжка свого він піднімався так, мовби посеред ночі побачив перед собою привида. Він уже справді заснув, але не настільки глибоко, щоб віддатися сновидінням.

— Ви, баронесо?! Не чекав. Занадто вже несподівано, — промурмотів він, усе ще стоячи біля постелі.

— Зате я змушена була чекати, — з незрозумілим Судимі гнівним докором пояснила Ванда. — Що ж ви за переможець такий, що, напившись крові свого суперника, не прийшли, аби заволодіти головним призом?

— Я ним уже заволодів, — обвів поглядом каюту. — Цей корабель іде під козацькими вітрилами.

— То ваш приз — всього лиш оцей жалюгідний корабель?! Мені соромно за вас, полковнику, — впритул підійшла Оржинська до Сулими. — Справжній лицар так поводитись не повинен. Невже вам не відомо, що найсвятішим призом в усіх справах чоловічих повинна залишатися жінка?

— Це все тому, що в козаків інші "призи" й інші святині, — відбувся іронічною посмішкою капітан вітрильника.

— Яка жорстока зухвалість! — удавано обурилася баронеса, але це не завадило їй усадити Сулиму на лежанку і притиснути його го-

лову до грудей. — Проте сьогодні, мій полковнику, вам прощається навіть це.

— Мабуть, такий уже щасливий день випав мені сьогодні, — стиха проказав Сулима, п'яніючи від давно забутої близькості жіночого тіла. Молодого, налитого, по-справжньому звабливого... тіла. Ще недавно сподівання на таку близькість видавалися настільки примарними, що бранець-галерник навіть перестав марити ними.

— Тільки відтепер — ані слова, — схвильовано попередила баронеса, — бо інакше не лише втратите свого приза, але й стратите саму мрію про нього!

Наче боячись порушити цю заповідь, Сулима оголював її мовчки, тремтячими руками обмацуючи кожен вигин пружних, по-дівочому твердих грудей, кожен м'яз її опуклих стегон. Захопившись, полковник упустив ту мить, якої, втративши терпіння, жагуча полька сама зірвала з себе решту одягу, й, обхопивши колінами його торс,

примусила лягти.

А ще за кілька хвилин вони, оголені і безпечні, лежали в обіймах одне одного, і каюта їхня похитувалася чи то у ритмі адріатичних хвиль, чи у ритмі їхніх спраглих до кохання тіл.

— Напевне, я не повинна була говорити вам цього зараз, у нашу ніч, — проказала Ванда, відчувши, що обійми чоловіка остаточно зів'яли, — але й відкладати цієї справи не можу. Склалося так, що у мене в каюті шукає порятунку Ардалл.

— То він на судні?! — рвучко зівся на лікті Сулима. — Як він тут опинився?

— Піднявся на борт одразу ж по тому, як урятувався втечею від Ларжича.

— Але чому він опинився у твоїй каюті?

— А якби вам, мій полковнику, довелося рятуватись, до кого б ви ще подалися, як не до беззахисної жінки, до найбеззахиснішого на цьому кораблі створіння? Хто ще надав би вам притулок, ризикуючи при цьому бути повішеним на реї?

— Згоден, вибір був би невеликий, — неохоче якось погодився капітан "Ісмаїла-паші". Не подобався йому такий поворот їхнього побачення, рішуче не подобався.

— Його взагалі не було б, мій полковнику, — збуджуюче провела тремтливими пальцями по низу живота чоловіка.

— І з якими ж намірами Ардалл повернувся на корабель?

— Швидше, зі сподіванням. На помилування. Проситиме, щоб дозволили дійти на цьому судні до Італії чи до будь-яких інших берегів, крім того острівця, на узбережжі якого ледве врятувався від зграї піратів. Сподіваюсь, ви не стратите його? — нашорошено поцікавилася Ванда.

— Не знаю, побачимо, як він поведеться.

— Але ж ви чомусь не страчуєте полонених турків, яких тримаєте в трюмі, — враз посуворішав голос баронеси. — Хоча це вони, а не Ардалл, перетворили вас на раба-галерника.

— Поява на борту Ардалла може розколоти азабів на тих, хто за нього, і тих, хто за Ларжича.

— І все ж, я помітила, що "азаб азабів" ставився до вас полюдськи, — не бажала сприймати його доводи баронеса Оржинська. — Ви навіть потоваришували. І потім, ви повинні знати, що капітан на кораблі — це бог. У вас, адмірал-полковнику, досить влади, щоб примусити Ларжича змиритися з вашою волею.

— "Адмірал-полковник". Цей чин вигадали самі і щойно?

— Невже не подобається?

— Чому ж, цілком козацький чин. Зрештою, чин-посада "гетьман" походить всього лиш од банального германського слова "гауптман".

— Уявляєте, як на цьому тлі виокремлюється пишне "адміралполковник".

— То це Ардалл прислав вас сюди? — запитання пролунало незле, проте баронеса все ж таки відчула в ньому певну загрозу. — Спочатку переспав, а потім умовив... Кажіть одверто, не намагайтеся й далі заговорювати мені зуби своїми незнаними в світі чинами.

— Я переспала з безліччю чоловіків, мій адмірал-полковнику, і поява серед них цього дикого іллірійця особливої втіхи мені не принесла б. Але правда полягає в тому, що Ардалла я до себе поки що не підпустила. Поки що. А прошу про нього, тільки тому, що надала йому притулок.

— Добре, нехай вранці зайде до мене. У крайньому разі до італійського берега пересидить у трюмі, разом із полоненими.

— Що ж, покладатимусь на ваше слово лицаря, мій адміралполковнику.

Вважаючи, що місію свою виконала, баронеса мовчки і занадто поспішливо, як на таке побачення, одяглася.

— Щоб остаточно розвіяти ваші сумніви і підозри, мій адміралполковнику, — проказала вже від дверей, — можу додати, що просити про помилування Ардалла я могла б і вранці.

— Тоді що ж привело вас до мене посеред ночі? Бажання відновити свій статус наложниці капітана судна?

— Відновити статус? А що, у мене тут є суперниці?

— На жаль...

— Оце "на жаль" свідчить тільки про те, що ви, Сулимо, негідник, — тоном ображеного дівчиська заявила баронеса. — І не думайте, що я аж так захоплена вами як чоловіком. Насправді мене привело сюди хтива жіноча помста. Капітан цього судна гвалтував мене мало не щодня. То чому я не маю права хоча один раз згвалтувати капітана?

Двері баронеса Оржинська зачиняла під мстивий регіт мужчини, який раптом відкрив для себе, що його, бачте, "згвалтовано"!

24

— З чим прийшов, гордий римлянин? — суворо поцікавився Сулима, побачивши вранці на порозі своєї каюти Ардалла.

Іллірієць похмуро, з-під лоба, зиркнув на капітана вітрильника, важким поглядом обвів його пристановище і виразно стелував широкими, покатыми плечима.

— Мій легіон поліг, а я — перед вами, полковнику, і чекаю на вирок.

— Він не поліг, римлянин, він зрадив тебе, втікши з поля бою.

І жодна децимація^[24] змити ганьбу твого воїнства вже не здатна.

— Може, й так, може, й зрадив і через те навіки зганьбився, — стомлено погодився Ардалл. — Однак не про зрадливий легіон мій тепер ідеться, а про мене і... мою власну зраду.

Проказавши це, іллірієць покаюнно глянув на капітана судна, але той чи то не надав уваги його словам, чи просто вирішив уникати розмов про вчорашні події.

— В останні дні на судні відбувалося чимало такого, що слід залишити в минулому, — сказав він по нетривалій задумі, під час якої неспішно вимірював кроками хистку підлогу каюти. — Саме це я і примудрився зробити.

— З вашого боку це благородно, полковнику.

— То що заважає продемонструвати таке ж благородство вам, іллірійцю? —

жорстко запитав козацький ватаг.

— Відсьогодні тільки його й демонструватиму, — таким самим жорстким тоном відповів Ардалл, а, дещо повагавшись, додав: — Принаймні щодо вас, козацький полковнику.

Сулима поглянув в ілюмінатор. Палаюча півкуля сонця повільно "виплавлювалася" із глибини моря, віщуючи ще одну спокійну погожу днину. Легенький бриз неспішно переорював неглибоку борозну, яку полишав по собі "Ісмаїл-паша", і вчорашній галерник пригадав, що такі тихі, богочестиві світанки веслярське товариство завжди сприймало з прокляттями, оскільки знало: на вітрила капітан не покладатиметься, треба буде налягати на весла.

Задивившись на цю морську "борозну", полковник на певний час забув про існування колишнього "азаба азабів", і лише коли той нагадав про себе покашлюванням, озирнувся.

— Широ кажу: дізнавшись, що ти, азабе, кинувся в море, я пожалкував. Хотілося, пройтись вулицями омріяного тобою Рима опліч тебе.

— Справді? — подивувався Ардалл. — Але ж сталося так, що я пішов проти вас. Якщо правдивіше, то навіть не супроти вас, а супроти Ларжича.

— От бачиш, у ці хвилини ти все ще думаєш про ворожнечу з Ларжичем, а мав би думати про побачення з найвеличнішим містом світу — Римом. Омріяним і возвеличеним тобою Римом.

— Мною, але ж не вами, — майнула вустами Ардалла ледь помітна усмішка. — Чи вже й вами?

— Зараз ми вийдемо на палубу вдвох, — не став заглиблюватися в такі душевні екскурси Сулима. — Причому вдаватимемо, що нічого особливого не сталося.

— Благородно, — одразу ж зумів іллїрієць оцінити цей хід полковника. — Мудро і благородно.

— І на судні ти провів цю ніч під моїм патронатом. Баронеса має залишатись поза підозрою

— До речі, можу поклястися, — поспішливо мовив Ардалл, виходячи слідом за капітаном на палубу, — що ні до, ні після відвідин баронесою вашої каюти між нею і мною нічого не було.

— Тільки нікому більше не зізнавайся в цьому, — процідив Сулима, — бо засміють. — А по тому, як іллїрієць ницо проковтнув цей його словесний ляпас, продовжив: — І запам'ятай: якщо тебе й повісять за моїм наказом на одній із цих рей, — повів підборіддям у бік щогли, — то не за те, що наважився загравати з колишньою наложницею колишнього капітана корабля.

— Чому ж "колишньою"? — не стримався іллїрієць. — Я б так не сказав.

І щастя його, що словесному випадкові цьому жодного значення Сулима не надав.

Коли Ларжич побачив капітана судна у супроводі Ардалла, він буквально заціпенів від подиву. Сулима помітив, як зблідло обличчя суперника "римлянина" і як рука його потяглася до абордажного кортика. Навіть те, що "азаб азабів" з'явився на палубі

неозброєним, не зупиняло його, і лише поява біля капітанського мостика графа фон Штаффена трішечки вгамувала холодний безсловесний спалах його гніву.

— Не моя провина в тому, панове, — якомога твердіше і суворіше проказав Сулима, — що доля звела вас на палубі цього судна. Але якщо тільки ви дозволите собі не те що збройну, а хоча б словесну сутичку, я накажу повісити вас обох, на пострах усім іншим гарячим головам.

— Звідки цей чоловік узявся на судні? — запитав Ларжич, намагаючись не дивитися у бік іллірійця.

— Це вже не має жодного значення. Доки ми не дістанемося італійських берегів, ви обидва перебуватимете під моїм командуванням. І як мені доведеться вчинити з вами в разі конфлікту, ви вже знаєте. А вам, фон Штаффен, наказую: щойно помітите, що ці двоє офіцерів конфліктують, негайно заарештовуйте обох.

— Наказ буде виконано, пане капітан.

— Якщо стратите їх ще до моєї появи на палубі, вам це пробачиться.

— У такому разі пропоную перевести пана Ардалла у моє підпорядкування. Мені саме потрібен лейтенант артилерії.

— Ваші амбіції, іллірійцю, дозволяють вам служити під командуванням командира гармашів? — скоса зиркнув Сулима на Ардалла.

— Вважатиму за честь.

Вирішивши, що конфлікт залагоджено, полковник хотів піднятися на капітанський місток, аж раптом помітив, що Ардалл різко озирнувся на прохід, який вів до капітанської каюти, і теж рвучко перевів туди погляд.

У просвітку між надбудовами, по-чоловічи широко розставивши ноги, стояла баронеса Ванда фон Оржинська. Руки її впевнено лежали на пістолетах, засунутих за широкий пояс моряцьких штанів.

Сулима й Ардалл презирнулися. "Цікаво, за кого вона мала намір заступатися?!" — читалося в їхніх очах.

25

Дві доби по тому, коли в підзорну трубу Сулима вже міг розгледіти на видноколії обриси вершин італійського острова Треміті, з лівого борту з'явилася пара турецьких галер. Щойно це з'ясувалося, фон Штаффен негайно наказав своїм гармашам готуватися до бою, а Сулима розставив на обох палубах мушкетерів та лучників, що гуртувалися поблизу бочок із піском та корабельних скринь, які мали захищати їх од ворожих куль.

— Якщо виявиться, що й той корабель, який уже півдня поштиво тримається за три милі від нашої корми, теж належить туркам, — наблизився Ларжич до капітана, — у нас залишиться тільки один вихід — прориватися до острівної мілини, щоб рятуватися, хто як може.

— Чи не міг би ти порадити це туркам, гордий іллірійцю?

— Втім, навряд чи той корабель, що переслідує нас, належить туркам, — одразу ж засумнівався у правдивості свого припущення шкіпер. — З побудови видно, що це

"римлянин", або "венеціанець.

— Наше судно теж важко сприймати за османське, — пробурчав Сулима, — але ж саме таким воно й розбишакувало в Адріатиці.

— До речі, він наближається. Схоже, що досі той капітан-римлянин навмисне йшов із приспущеними вітрилами, а тепер наказав підняти їх та налягти на весла.

— Простеж, щоб і наші турки-веслярі не лінувалися, нехай звикають. А щодо "римлянина"... Зараз дізнаємося, що він собі намислив.

Наказавши взяти курс на західний окраєць острова, Сулима розвернув свого "Ісмаїла-пашу" так, що турецькі галери виявилися у нього майже за кормою. І був здивований тим, що "римлянин" хоробро продовжує йти напереріз ворожим галерам. Звелівши веслярам пригасити швидкість, козацький ватаг почав очікувати. Все з'ясувалося по тому, як "римлянин" загрозливо пальнув у бік турків одразу з трьох гармат.

З такої відстані досягти ворожих суден римські ядра, ясна річ, не могли, зате в цей спосіб капітан каравели попередив турків, що їм краще припинити своє полювання, а капітана "Ісмаїла-паші" повідомив, що має його за союзника.

Зрозумівши це, Сулима негайно наказав розвернути судно і йти назустріч галерам. Ще за півгодини він так само звелів стрілити в бік османів з трьох гармат одразу. Цим він теж давав туркам зрозуміти, що не має наміру вступати в бій, якщо тільки вони заберуться геть.

Переконавшись, що протистояти двом могутнім, добре озброєним каравелам вони не зможуть, турецькі капітани й справді розвернули свої невеличкі суденця і подалися на схід, убік берегів Далмації. Ще якийсь час каравели переслідували їх, водночас зближуючись між собою, проте Сулима не хотів вдаватися на своєму "зраненому" кораблеві до тривалої гонитви.

Демонстративно націлившись убік острова, він одначе негайно ліг у дрейф, явно запрошуючи капітана "Святого Лаврентія", як звали "римлянина", на переговори. І той не забарився послати за ним човна.

Сулима намірився пливти один, проте граф фон Штаффен встиг застерегти його:

— Вам знадобиться охоронець і перекладач, пане полковнику. І потім, не гоже капітану бойового судна вирушати на борт чужого корабля без ад'ютанта-зброєносця.

— А маю бути впевненим, що станете захищати мене?

— Не примушуйте щоразу наголошувати на тому, що перед вами — людина слова і честі. Щоправда, іноді доводиться піддаватись обставинам, але то вже не від нас залежить.

— Переконали, — крізь зуби процідив Сулима, перевіряючи свої двоствольні пістолети. — В човен!

Поки веслярі обходили каравелу, щоб наблизитись до того місця, де був спущений трап, козацький ватаг прискіпливо оглядав її борти. Він раптом упіймав себе на тому, що прикидає, як би краще пристосуватися до абордажного штурму "Святого Лаврентія". Сулиму це вразило, він раптом відчув, що входить в образ пірата.

"То, може, й справді залишишся в водах Адріатики? — запитав себе капітан "Ісмаїла-паші", і не вловив у цьому запитанні жодного натяку на іронію. — А що, створиш піратську флотилію з трьохчотирьох кораблів та, обравши своєю базою котрийсь із далматинських островців, наганятимеш жах не лише на турків, але й на все місцеве купецтво".

— Здається, я здогадуюсь, про що ви зараз думаєте, пане Сулимо.

— Чи вдасться вирватися з добровільного полону, в якому за кілька хвилин обидва опинимося?

— Не про це, — рішуче похитав головою австрієць. — Хоча і таку можливість теж слід мати на оці.

— Все інше не варте уваги, — застережливо проказав полковник.

— Чому ж, дещо варте. Ви розміялися. І не про подорож до свого Дніпра, а про власну флотилію. Про піратську флотилію — от у чім річ. "Непогано було б узяти під своє командуваннями і цю каравелу!" — ось про що ви думаєте зараз, адріатичний адмірал!

— Подібні наміри ви, графе, звичайно ж, осуджуєте?

— Навпаки, охоче прийняв би з ваших рук, адріатичний адмірал, — припав графові до душі ним-таки вигаданий для козацького ватага титул, — підзорну трубу і мапу капітана цього "мореплавця", — кивнув фон Штаффен у бік італійського судна.

У відповідь "адріатичний адмірал" лише загадково всміхнувся. Йому подобався цей саксо-австрієць.

— Смілива заява, — тільки й міг він сказати, вже бачачи на палубі напроти себе кількох італійців, — а, головне, доволі несподівана. Мені справді хотілося б мати свою флотилію, але не біля італійських берегів, а в гирлі Дніпра, щоб можна було перекрити всі підступи до нього турецького флоту. До нього, а з часом і до Криму. Ось про це я ладен мріяти щоденно. Чи не маєте бажання взяти під свою команду одну з каравел чорноморської козацької ескадри, капітан фон Штаффен?

— Якби ж то була змога прорватися через Дарданелли та Босфор. Наш "Ісмаїл-паша" якраз і міг би стати першим бойовим кораблем козацької ескадри.

— Доведеться точнісінько такого захопити десь поблизу Стамбула або Очакова.

— Та це буде згодом. А поки що, з вашого дозволу, "адріатичний адмірал", спробую якомога пильніше придивитись до цього судна, його артилерії та команди. Про всяк випадок.

"Адмірал" нічого не мовив у відповідь, проте австрієць зрозумів, що він не заперечує. Можливо, він ще й не усвідомлює себе володарем Адріатики, проте не заперечує.

— Маю честь бачити перед собою командира козаків пана Сулиму? — на обличчі огрядного чоловіка в чорній сутані вимальовувався вираз такої підступної смиренності, яка одразу ж виказувала в ньому єзуїта.

— Полковника козацьких військ Сулиму, якщо ваша ласка, — відрекомендував

свого командира фон Штаффен, не надавши ваги тому, що вже почув прізвище ватажка бунтарів із вуст єзуїта.

— Саме так, полковника козацьких військ, — незворушно прийняв це уточнення австрійця чернець.

— Вам відоме моє ім'я? — теж латиною запитав Сулима. — З якого дива?

— До мене ж завжди звертаються однаково: "Настоятель Валеріо", — з єзуїтською ввічливістю схилив голову чернець, уникаючи прямої відповіді.

— Тобто ви знали, який корабель переслідували і що на ньому відбувається, настоятелю Валеріо? — спробував полковник підступитися до розгадки свого імені у вустах італійського ченця.

— Не переслідували, а наздоганяли, — зі ще більшою смиренністю уточнив єзуїт. — І, наздоганяючи, супроводжували. Така формула сьогоднішньої події вас влаштовує, пане полковнику козацьких військ?

— Вважатимемо її прийнятною.

— Тоді з першою частиною наших перемовин, а отже, й нашого знайомства, покінчено.

Сулима був іншої думки, йому не давало спокою власне прізвище, що так несподівано зірвалося з чернечих вуст. Звідкись же воно зринуло у пам'яті цього італійського ченця!

Єзуїтові давно перейшло за п'ятдесяте літо, і це був приземкуватий плечистий чолов'яга, з широкими засмаглими вилицями, одну з яких неглибоко розсікав вузлуватий бойовий шрам, і невисоким опуклим чолом. Саме через ці риси, обличчя настоятеля Валеріо втрачало будь-які ознаки аристократизму. Втім, чернець, здається, і не потребував їх. З нього досить було ознак служителя ордену єзуїтів. А ще, незважаючи на позірну чемність і сумирність, у рухах і погляді ченця вбачалися рішучість і чимала фізична сила, які Сулима навчився уловлювати виразно і майже миттєво, як не раз уловлював їх під час кінної атаки, чи звичайної сутички з татарами або поляками.

Ось і зараз Сулима відчув: якби з цього настоятеля Валеріо зняти сутану, він, мабуть, постав би в іпостасі старого морського вовка, наснаженого пригодами пірата, а, можливо, й капітана італійського судна. От тільки справжній капітан стояв за два кроки від єзуїта, й, оглядаючи в підзорну трубу краєвид, в якому поступово розчинялися турецькі галери, не звертав на прибульця жодної уваги. Він уже віддав наказ своїм матросам припинити гонитву за нападниками, і тепер два кораблі, його і бунтівників, мало не торкаючись бортами, повільно рухалися у бік материкових берегів.

— Питання не в тому: наздоганяли ви мій корабель чи супроводжували...

— Ви сказали "мій корабель", — недоречно впіймав його на слові єзуїт, і Сулима так і не зрозумів: схвалює чернець таке ставлення до "Ісмаїла-паші", чи приховано насміхається над ним.

— Бо тепер він справді мій, — відрубав Сулима. — Хто здатен довести протилежне? Проте суть не в цьому.

— У чому ж тоді? — єлейно поцікавився настоятель Валерію.

— Хочу знати, — не дав збити себе з пантелику козацький полковник, — коли і від кого ви змогли дізнатися, хто саме командує цим турецьким кораблем.

— Якби я не знав цього, то навряд чи наш корабель врятував би вас од піратствуючих османів.

"Ах, ти ж, старий вовкулако в сутані! — подумки обурився Сулима, відчуючи, що єзуїт вкотре уникнув прямої відповіді. — Якщо вже ти запросив мене на борт, то якого дідька мережиш переді мною свої єзуїтські таємниці?".

— Яюсь не складається у нас розмова, настоятелю Валерію, — посуворішав голос Сулими. Причому впевненості йому додав ледь помітний порух голови графа фон Штаффена, який привертав увагу полковника до того, що діється на "Ісмаїлі-паші".

А там уже знову відкрили всі гарматні портики правого борту, і група козаків-абордажників на чолі з Сотником та Ларжичем пильно придивлялася до того, що відбувається на борту італійця. Настоятель Валерію теж помітив цю настороженість офіцерів бунтівного корабля.

— Навпаки, у нас із вами приємна зустріч. Втім, продовжити розмову ми зможемо в каюті капітана, куди високодостойний пан Коддасіо наполегливо запрошує нас, — мовив єзуїт, хоча за час їхнього спілкування капітан і рота не розтулив, удаючи, що його анітрішки не цікавить ні сам єзуїт, ні його гість, цей ватажок заморських бунтівних рабів, ні все те, що відбувалося навколо них.

26

Каюта видалася обставленою напрочуд убого і могла належати хіба що людині, яка не мала цей корабельний закутень за житло, або ніколи надовго не відривалася від рідних берегів.

— То я готовий слухати, — стримано нагадав Сулима про мету свого прибуття на "Святого Лаврентія", по тому, як із хвилину єзуїт мовчки просидів за столом напроти, не зводячи з нього очей.

— Мені справді відомо було про бунт на "Ісмаїлі-паші".

— От мене й цікавить, як ви зуміли дістати цю звістку. Коли і від кого?

— Зумів, — усе ще не збирався вдовольняти його цікавість єзуїт.

— Тобто ви побували на острові, поблизу якого... — так і не зміг українець пригадати назви того далматинського окрайця тверді земної, — стався наш бунт?

— Про цей ваш бунт уже навіть у Римі знають, — промовляючи до козацького ватага, єзуїт залишався непорушним, наче статуя; навіть губи його видавалися нерухомими, через що здавалося, що слова зароджуються самі по собі, тому чернець не має до них жодного стосунку.

Сулима несміливо розсміявся, проте, зустрівшись із холодним незворушним поглядом єзуїта, змушений був зігнати посмішку.

— Такого не може бути! — невпевнено стеноув плечима. — Минуло не так вже й багато часу.

— Мені зрозумілі ваші сумніви.

— Занадто мало часу минуло, щоб звістка про бунт сягнула Рима. Та й хто на тому островці міг подбати, щоби вона так швидко долинула до мурів римської столиці?

— На цьому островці розташований один із наших монастирів, у якому добре налагоджено пташину пошту. Саме ця пошта дозволяє Ватиканові дізнаватися про деякі суттєві події задовго до того, як про них дізнаються володарі європейських держав.

— Он воно що!

— Один із наших ченців-агентів був серед грабіжників, що нападають на будь-які кораблі, котрі з'являються в прибережних водах.

— То, може, цей ваш агент і командував ними під час нападу на "Ісмаїла-пашу"? — в'їдливо поцікавився козак.

— Можливо, й командував, — ледь помітно повів плечима єзуїт, — але маєте знати, що у наших агентів інші методи впливу на людей і події. Вони керуються постулатом старожитніх жерців: "Хто володіє відомостями, той володіє світом!".

— Знана прислів'я, — кислувато всміхнувся полковник, переходячи на польську і дозволяючи графові виконувати свою місію перекладача, хоча одразу ж помітив, що польську настоятель Валеріо знає.

— Навіть на прикладі нашої зустрічі можете переконатися: ченцієзуїти впливають на події вже хоча б тим, що своєчасно й докладно повідомляють Святий Престол про все, що відбувається на кордонах священної ватиканської імперії.

— Схоже, що впливають.

— Тобто ви вже нарешті повірили, що папі римському справді відомо, що відбувалося на борту "Ісмаїла-паші"?

— Я не міг знати про таємних вивідників папи, котрі зацаїлися на кожному з понад сотні адриатичних островців, — сумирно виправдався Сулима.

— Від вас цього й не вимагають. Просто облиште свої сумніви, не до них зараз. Папа римський справді відає про те, що ви зі своїми козаками захопили велике турецьке судно.

— І як він сприйняв цю звістку?

— В наші часи так рідко трапляються перемоги над мусульманами, що навіть цей ваш бунт сприйнято було в папському палаці з захватом. Майже так само, як свого часу вороги папського престолу сприймали звістку про Sacco di Roma.

— Про якого це... "сакко"? — грубувато перепитав Сулима.

— Йдеться про "римську різанину", — впівголоса підказав граф фон Штаффен, подаючись до козака. Досі він сидів мовчки, та ще й із таким відстороненим виглядом, наче розмова цих двох людей анітрішечки не обходила його.

— Яку колись давно вчинили германці?^{[25] [26]} — запитав Сулима, подивувавши графа такою обізнаністю. Свого часу про "римську різанину" він дещо чув, не знав лише її італійської назви. — Але ви нагадуйте мені, фон Штаффен, нагадуйте. Освіченість моя академічних вершин поки що не сягає.

— Зате її цілком достатньо для козацького полковника, — зауважив австрієць.

— Побачитися зі мною, — знову звернувся Сулима до єзуїта, — вас примусили якісь задуми папи римського, адже так?

— Папа воліє удостоїти вас аудієнції, — не став чернець вдаватись до дипломатії.

— Аудієнції? Мене?!

— А що вас так дивує?

— Не дивує, а викликає недовіру, — з подивом та підозрою глянув Сулима спочатку на настоятеля Валеріо, а потім і на графа фон Штаффена, ніби вбачав у них змовників.

— На вашому місці я, мабуть, піддався б таким самим почуттям, — промуркотів настоятель Валеріо.

— Аж така честь?! — тепер уже без будь-якої підозріливості подивувався полковник, не приховуючи своєї іронії. — З якого дива?! Я — всього лиш османський бранець і бунтівник.

— Ми обидва розуміємо, що "бранець і бунтівник" — уже в минулому. Але там, у вашій минувшині, віднаходяться й кілька славетних рядків лицарської хроніки життя козацького вождя. Хороброго і гордого. І гордого, — з притиском повторив єзуїт, даючи зрозуміти, яким би він зараз хотів бачити перед собою Сулиму, а головне, яким той повинен постати перед церковним володарем. — Це принципово.

— І він має рацію, пане полковнику — по-польськи підтвердив фон Штаффен. — При дворах монархів цінується тільки хоробрість та гордість. Ну, ще, ясна річ, багатство, але не про нього зараз ідеться.

Під рвучким повіом вітру судно хитнуло так сильно, що всі троє насторожено перевели погляди на ілюмінатор. Та виявилося, що штормовий порив цей поки що нічого не віщував: несподіваний, зароджений з легкого бризу, він належав до тих підступних шаленств, якими завжди славилася Адріатика.

— І все ж таки нам не варто гаяти часу, — сповільнено підвівся єзуїт, змушуючи підводитися слідом за ним Сулиму і фон Штаффена. — Вас чекають у Римі, пане полковнику. Чекають, як особистого гостя понтифіка.

— Для мене це велика честь, — ледь помітно схилив голову козак.

— Але зараз нам ідеться не про честь, а про те, як найшвидше добутися до Ватикану, — сповільнено проказав єзуїт, пильно придивляючись цього разу до обличчя козака. Він не відчув у його голосі іронії, то хотів переконатися, що й на обличчі слідів її теж не проявилось.

— Упевнений, що ви це обдумали.

— Звичайно, — охоче визнав посланець Рима. — Саме тому, — зняв він із полиці і розстелив на столі мапу Італії, — радив би негайно передати командування кораблем комусь із вірних вам людей, хто міг би провести його через протоку Отранто до сіцилійських берегів, а далі, — твердо врізався пальцем у мапний пергамент, — до порту Остії, найближчого від стін Вічного Міста.

Полковник і без єзуїтської мапи міг відродити в уяві цей шлях, оскільки пам'ятав його за блуканнями власного мапою, але все ж таки уважно пройшовся по ньому поглядом. Навіть якщо б "Ісмаїлу-паші" вдалося постійно йти з попутним вітром, все

одно раніше ніж за десять діб до Остії йому не добутися.

— Це досить далекий і небезпечний шлях. Було б краще, якби я залишався на судні.

— Пробачте, полковнику, але від вашої присутності на борту "Ісмаїла-паші" шлях цей безпечнішим не стане.

— Зате команда почуватиметься впевненіше, — рішуче пояснив Сулима.

Ось тепер уже іронічно всміхнувся гонець понтифіка.

Наступний порив вітру примусив Сулиму наблизитися до ілгомінатора, щоб глянути на море, проте єзуїт заспокоїливо, тоном бувалого моряка проказав:

— Могло б здатися, що заходиться на шторм. Але о цго пору подібні пориви на Адріатиці досить часті. Човнярі-рибалки добре знаготься на них.

— Як і ви — на звичках рибалок?

— Щодо безпечного шляху до Рима... — оминув цього гачка настоятель Валеріо, — то поблизу півострова Гаргано на "Ісмаїла-пашу" чекатиме добре озброєне італійське судно "Імператоре", яке і супроводжуватиме вашого "турка" до місця призначення. До того ж, на борту "Ісмаїла-паші" залишиться один із наших офіцерів, який матиме з собою буллу, котра сповіщатиме, що ця каравела перебуває під патронатом понтифіка.

— Тобто хочете сказати, що, здавши командування "Ісмаїломпашего", я повинен буду повернутися сгоди, на "Святого Лаврентія", — мовив Сулима, розуміючи, що по суті його відсторонюють від командування кораблем, а самого корабля відбирають.

Це не засмучувало б полковника, оскільки судно так чи інакше слід було здати італійцям, але його хвилювала доля козаків: що станеться з ними? Та й ще не відомо, як, дізнавшись про його "втечу" з судна, поведуться азаби на чолі з Ларжичем? Чи не заманеться їм здійснити бунт проти італійського офіцера, який, напевне ж, прибуде туди з кількома моряками чи солдатами, і податися в бік Іллірії?

— Повинні будете. Нам стелиться інший шлях. Підемо до Франкавілла-аль-Маре, де на нас чекають прудкі коні та надійна охорона. Маршрут продумано й узгоджено з папою римським.

— А команда "Ісмаїла-паші"?

— Зустрітися зі своєю командою зможете вже по тому, як удостоїтеся аудієнції понтифіка, — витримав належну в таких випадках паузу єзуїт, аби дати можливість полковникові оцінити його старання.

— Зважте, що на судні майже сотня моїх козаків, колишніх турецьких бранців...

— Он ви про що!.. — аж тепер зрозумів причину його тривоги настоятель Валеріо.

— Для мене це питання честі.

— Не хвилюйтеся: на італійських берегах їх зустрічатимуть як союзників і мужніх лицарів, — розважливо проказав єзуїт.

— Передусім, хотілося б, аби вони досягли берегів Італії. Занадто вже ці воїни настраждалися, щоб знову потрапляти в турецькі галерники.

— А доля полонених вами османів не турбує?

— Не настільки, щоб сьогодні ж, принаймні половину з них, повісити на реях.

— У такому разі, повідомляю, що легіонери проведуть їх "маршем ганьби" аж до воріт Рима.

— Який у цьому сенс? Адже йдеться не про полонених, добутих у битві під стінами Вічного Міста. Всього лише дві з чимось там сотні моряків та охоронників-наглядачів.

— Зараз настали такі часи, коли будь-який бій з османами у Ватикані сприймають так, нібито кров уже ллється під стінами Рима.

Сулима виважив єзуїта запитливим поглядом і стенов плечима.

— Щоб зрозуміти, що відбувається у вашому Римі, треба побувати у ньому.

У ці миті Судимі пригадувалися розмови з "іллірійським варваром" Ардаллом, який витворив собі з Рима найвеличнішу мрію буття. Ось для кого відвідини Вічного Міста перетворилися б на тріумф сходження до вершин гордого іллірійського духу.

— Можливо, сенат Рима ще й не дасть згоди на цей "марш ганьби", — раптом засумнівався єзуїт. — Проте я запропоную його архієпископу Одіні. Впевнений, що така хода варварів здатна збадьорити багатьох полководців, причому не лише італійських, які вже втратили відчуття справжнього успіху на полі битви.

— Тепер мені зрозумілий ваш задум, — примирливо мовив Сулима. Не "марш ганьби" полонених турків цікавив зараз полковника, а "марш волі", яким йому, разом із козаками, доведеться добуватися до Січі.

— Як вас переправити згодом на береги Дніпра, — нібито вичитав його думки настоятель Валерію, — про це ми подумаємо у Ватикані. Оскільки вашою долею перейматиметься особистий секретар понтифіка архієпископ Одіні, то можете не хвилюватися: всі можливі труднощі та несподіванки буде враховано і зважено.

Сулима запитливо поглянув на фон Штаффена.

— Не варто примушувати понтифіка чекати занадто довго, — розсудливо порадив той. — Що ж до особистого секретаря, то про нього вже йшлося.

— ...Нс так понтифіка, як архієпископа Одіні, якому й належить увесь цей задум з аудієнцією, — додав єзуїт. — І взагалі, не забувайте, що обставини і настрої людські занадто мінливі, щоб випробовувати ними свою долю.

— Маєте рацію, настоятелю Валерію.

— Крім того, вам випаде нагода вперше в житті опинитися на вулицях Рима. Перша і, можливо, остання. Тож цінуйте, сину скіфських степів, цінуйте.

— Гадаєте, що задля цього варто було кілька років провести в кайданах галерника?

— Про це я запитаю у вас, полковнику. Але по тому, як із сумом у серці залишатимете Вічне Місто.

27

Уже повертаючись до човна, Сулима нагадав настоятелеві Валерію, що він — дворянин, і не годилося б вирушати у такий далекий шлях чужиною без слуг, перекладача та особистої охорони.

Єзуїт сприйняв це його нагадування досить спокійно, проте одразу ж застеріг:

— Ваш супровід, пане полковнику, не повинен перевершувати чотирьох осіб, включно з графом фон Штаффеном. Такий підхід до справи вас влаштує?

— Цілком. Козаки звикли вирушати в похід без обтяжливих обозів і гаремів.

— До речі, про гарем, — одразу ж скористався з нагоди граф, — на судні перебуває польська аристократка, баронеса Оржинська.

— Молода польська аристократка? — враз пожвавішав архієпископ. — На вашому судні?!

— Ясна річ, — пробурчав австрієць.

— І яким же чином вона опинилася у вашому вишуканому товаристві?

— Як і чимало інших полонянок. Здається, колишній капітан купив її на одному з невіленьських ринків.

— Тобто на судні баронеса перебувала в ролі наложниці капітана, — розуміюче похитав головою Валерію.

— Мені не хотілося б згадувати про це, панове, оскільки маю намір опікуватися цією жінкою аж до її прибуття до столиці Австрійської імперії.

Настоятель Валерію зацікавлено поглянув на Сулиму, що вже взявся за канат, аби, притримуючись за нього, спуститися у човен. Проте козак лише стенив плечима, підкреслюючи, що залишає прохання графа на його розсуд.

— Поява жінки у суто чоловічому товаристві дуже ускладнить нашу гонитву до Рима, — несподівано різко відрубав чернець. — А зважте, графе, що дорога далека і небезпечна. Тому краще буде, якщо баронеса залишиться на судні, під опікою новопризначеного капітана.

— Нехай утішає вас те, що попереду далека дорога від Рима до Відня, — в'їдливо посміхнувся Сулима. — Й увесь цей час — в одній кареті з баронесою! Заздрю, графе, одверто заздрю!

Повернення капітана чекала мало не вся команда. Своєю короткою розповіддю про переговори з настоятелем Валерію він уразив усіх, хто зібрався навколо нього під вітрилами фок-щогли. Ще б пак: їхнього капітана хоче бачити сам папа римський! До такого завершення цього корабельного бунту жоден із козаків чи азабів не міг додуматися навіть у хворобливому маренні.

— Як же ми добуватимемося до Ватикану? — запитав Ларжич, щойно вигуки здивування та захоплення трохи вщухли. Причому Сулима звернув увагу, що командир азабів сказав: "ми", не сумніваючись у тому, що супроводжуватиме полковника саме він.

— Кіньми, через усю Італію. От тільки вирушатимемо без вас, Ларжич, ви залишитесь старшим на судні, яке прямуватиме до італійської Остії. — Сулима помітив, як, почувши ім'я нового капітана, Ардалл напружився і подався вперед, намагаючись протиснутись крізь гурт азабів. — А на борт "Святого Лаврентія" разом зі мною переходять козаки Сотник і Чернець, граф фон Штаффен і ви, пане Ардалл. Причому вас беру тільки для здійснення вашої давньої мрії — побачити вічний Рим і гордих римлян.

— Ви забули назвати ще одного свого супутника! — пролунав із капітанського містка лункий голос обуреної баронеси Оржинської, яку досі полковник просто не

помічав.

— Я назвав усіх, хто вирушає зі мною на борт італійського вітрильника, — твердо відповів Сулима. — Від Франкавілла-аль-Маре нам тривалий час доведеться добуватись до Рима на конях, а це небезпечно і суто чоловіча подорож. Ви залишаєтесь на судні, а старший на його борту головою відповідатиме за вашу безпеку і душевний спокій.

— Ага, — іронічно підіграла йому баронеса, — особливо за душевний спокій. Накажете сьогодні ж стати наложницею нового капітана судна?

— Відтоді, як турків зачинено у трюмі, ви — вільна жінка, польська аристократка. Тому я нічого не наказуватиму, покладаючись на ваші гонор і розсудливість.

— Ось на них я і покладатимусь, мій адмірал-полковнику, — мстиво проказала баронеса.

— Поблизу півострова Горгано ви повинні чемно прийняти на борт італійського офіцера з кількома солдатами, — знову звернувся полковник до Ларжича, вважаючи, що тепер уже долю Оржинської вирішено остаточно. — Ці лицарі спробують гарантувати вам безпечне проходження повз піратське узбережжя Південної Італії та Сицилії.

— Одразу ж виявиться, що ніхто й ніколи не приймав їх на борту свого корабля чемніше, — запевнив його іллірієць.

Та коли Сулима знову підійшов до борту, щоб спуститись у шлюпку, то побачив, що двоє італійських моряків уже влаштовують на сидінні баронесу Оржинську.

— Настоятель Валеріо буде невдоволений, — зустрівся він поглядом із фон Штаффеном.

— Навпаки, почуватиметься настільки щасливим, що негайно запросить баронесу до своєї карети, — незворушно запевнив його командир гармашів.

28

Папа приймав Сулиму там, де останнім часом приймав усіх особливо шанованих і таємних гостей — у своїй особистій Апостольській бібліотеці. Коли, у супроводі архієпископа Одіні, графа фон Штаффена та двох своїх офіцерів — Сотника і Ченця, — полковник увійшов до її просторої, прикрашеної іконами та каміном зали, понтифік сидів у високому кріслі, яке, з легкої руки особистого секретаря архієпископа Одіні, служителя Ватикану почали називати "похідним тронем".

Сулима виявився досить близько від нього, і звернув увагу, що понтифік сидить із виснаженим пергаментним лицем, на якому вже не лишалося жодної ознаки не лише емоцій, але й самого життя, і... благочестиво дрімає.

— Панове офіцери, козаки, діти христові, які прославилися у битвах із магометанськими поганцями, — якомога голосніше проказав Одіні, прагнучи вирвати свого патрона із дрімотної задуми, — сьогодні ви маєте нагоду почути слово благословення від самого понтифіка.

— Це велика честь для нас, — цілком щиро проказав Сулима, вислухавши переклад графа фон Штаффена. — Для всього нашого козацтва.

Дізнавшись, що йдеться про козаків, восьмеро іноземних послів, що були запрошені

на цю аудієнцію без жодних попередніх пояснень, з цікавістю поглянули на змарнілих, але все ще кремезних чолов'яг, які постали перед папою римським у мундирах австрійських імператорських гвардійців, роздобутих графом фон Штаффеном завдяки цісарському посланцеві. З недавнього часу рота австрійських гвардійців-найманців служила у складі римського гарнізону, і мала своїх кравців, тому розжитися на кілька мундирів для полковника і його супутників було не так уже й складно.

— Я правильно зрозумів: перед папою стоять козаки?! — не втримавшись, ледь чутно запитав посланець Франції граф де Брейонн, який був тут і за представника герцога де Невера.

— Здається, — стеновав плечима посол іспанського короля.

— Тобто йдеться про українських, отих, із-над Дніпра, козаків?

— Саме про них, графе, про них, — охоче, і то досить голосно, пояснив архієпископ Одіні.

І лише почувши цю відповідь, папа римський розвіяв удавану дрімоту. Якби понтифік приймав козаків, сидячи на своєму папському престолі, жоден із присутніх не смів би подати голосу, поки до нього не звернеться сам папа. Проте Павло V навмисне вирішив приймати козаків в Апостольській бібліотеці, щоб якомога більше заінтригувати послів та дати можливість Одіні виказати "приховані наміри понтифіка". Зрештою, послів для того й запрошено було, щоб звістка про переговори між папою римським та українськими козаками облетіла найбільші європейські столиці, а відтак неминуче сягнула султанського палацу в Стамбулі.

— Якби переговори вдалися, Ватикан мав би дуже войовничих місіонерів, — іронічно мовив французький посол.

— Ваша іронія може стосуватися хіба що іменування козаків "місіонерами", — жорстко зауважив особистий секретар папи. — Але навіть по відношенню до нього ви не повинні були б іронізувати, оскільки прибули сюди як представник організатора європейської християнської міліції герцога де Невера. — Чи, може, понтифіка неправдиво поінформовано?

Тільки тому, що пауза, яку наполегливо тримав Одіні, не могла тривати вічно, де Брейонн, який не чекав такої різкої реакції архієпископа, спантеличено пробурмотів:

— Та ні, чому ж, правдиво. Ні я, ні герцог таємниці з цього візиту не робимо.

— Так само, як поінформовано й про те, що, пробачте, прибули ви сюди теж на кошти герцога де Невера, — вже не запитував, а стверджував архієпископ.

По цих занадто ввічливо мовлених словах, де Брейонн нервово позирнув в обидва боки від себе. І хоча послі, у гурті яких він стояв, дипломатично вдали, що нічого не сталося, проте архієпископ не сумнівався, що перший урок відданості справі Святого Престолу посланець короля Франції і герцога де Невера щойно отримав.

— Отже, ці хоробрі лицарі, серед яких ми бачимо й одного з козацьких вождів, полковника Сулиму, виявилися в османському полоні? — дещо запізнило втрутився у їхню словесну сутичку сам Павло V.

Йому зрозумілий був задум архієпископа Одіні: змусити цього гонорового

нормандця, графа де Брейонна, донести до свого покровителя саме ті відомості, які спонукали б його діяти рішучіше, не забуваючи при цьому, що насправді кошти, якими він розпоряджається, надані зі скарбниці, з отого, не такого вже й щедрого, як на теперішні складні часи, папського "гроша святого Петра"^[27]. Та водночас він не бажав, щоб граф відбув із Рима особистим ворогом Одіні, а отже, й понтифіка. Кого-кого, а ворогів Святому Престолові зараз не бракує.

— ...З якого визволилися, перебивши мало не всю охорону та захопивши у полон усіх уцілілих магометан, — неохоче облишив свою жертву Одіні, вважаючи, що папа втрутився хоча й доречно, проте зарано. — Кілька років ці козаки, котрі, як відомо, завжди були непримиренними ворогами наших релігійних ворогів, провели каторжниками-веслярами на турецькій галері "Ісмаїл-паша". Але нещодавно полковник Сулима, який упродовж тривалого часу був знаний серед козацького лицарства ще там, на Дніпрі, очолив бунт галерників, котрі, як уже мовилося, частково перебили, а частково полонили, команду судна, і, зрештою, привели його до італійських берегів, аби здати римській владі.

— Такі подвиги не повинні залишатися непоміченими при дворах християнських монархів, — подав послам ще одну важливу ідею цього прийому понтифік.

Одіні сам переклав Судимі мовлене папою, а тоді, знову ж таки винятково для послів, оскільки всі подробиці козацької одіссеї понтифікові вже були відомі, продовжив:

— Маємо, панове послы, приклад того, що, навіть перебуваючи у полоні, боротьбу проти найлютіших ворогів християнства слід продовжувати. За кілька днів полонені козаками турки прибудуть на судні "Ісмаїл-паша" до Остії, де всі бажаючі можуть побачити їх як бранців тепер уже Ватикану.

"Отже "походу ганьби на Рим" не відбудеться, — зрозумів Сулима. — Все ж таки у своїх намірах Одіні прорахувався: схоже, що сенат не погодився з тим, аби вулицями Вічного Міста брели полонені, добути в бою не римськими легіонами, а якимись іноземцями, та ще й колишніми рабами".

Втім, козацького полковника цей здогад не засмутив. Тим паче, що він і сам не вірив, щоб римляни погодилися на таке видовище. Та й султан Високої Порти сприйняв би подібне приниження його підданих, як смертельний виклик.

— Військовий приклад цих козаків, — провадив тим часом архієпископ Одіні, — повинен надихнути герцога де Невера на створення нових формувань християнської міліції, основу котрої можуть скласти загони цих заповзятих ворогів Стамбула — запорізьких козаків. Для яких морські походи на столицю Порти давно стали звичною річчю.

— Ми повинні подбати про те, — сповільнено, але владно проказав понтифік, — щоб надалі козацькі походи не залишалися без збройної підтримки християнських монархів.

— Саме час нагадати Стамбулові, що подеколи Рим не лише благословляє лицарські мечі, але й вигострює їх.

Послы багатозначно презирнулися. Вони розуміли, що й аудієнція ця, і

запрошення їх сюди, а головне, ризикований прийом у себе полоненого турецького судна і його моряків, який здатен викликати війну між Туреччиною та Римом, усе це — підступи до нового хрестового походу на Константинополь, яким папа Камілло Боргезе марить уже віддавна, як найвизначнішою метою свого життя. Та й сам цей заклик папи римського до християнських монархів уже по суті був оголошенням війни мусульманському світові.

Вони не заперечували, що, зрештою, таку війну рано чи пізно слід було б оголосити, та чи вчасно загострювати взаємини з турками саме тепер, коли європейські монархії ослаблено внутрішніми негараздами, і коли в Європі не існує монарха, який би здатен був повести під своїми прапорами об'єднане європейське військо? Ось що непокоїло зараз послів провідних європейських держав.

— Святий Престол завжди був покровителем усіх християнських лицарських орденів, — провадив тим часом папа Павло V, здогадуючись про сумніви та вагання послів. — Пригадаймо: іоніти, госпітальєри, мальтійці, тевтонці, лівонці... Нам відомо, що... — зазирнув понтифік до папірця, який лежав на столику, приставленому до його "похідного трону", — ваша Запорізька Січ теж створювалася за взірцем лицарського ордену. Принаймні в усіх тих листах, з якими козацькі вожді зверталися до польського та інших монархів, вони називають своє військо "січовим лицарством", — очікуюче подивився понтифік на Сулиму.

— Тому що ми і є "січовим лицарством", — підтвердив полковник. — Так записано в усіх польських королівських грамотах та в усіх січових козацьких письменах.

— Мабуть, вам відомо, що зовсім недавно ваш вождь, гетьман Сагайдачний, розглядався нами, як претендент на посаду командувача християнської міліції. Ми ще й тепер, власне, ладні мати його за можливого командувача, проте Сагайдачний занадто захопився військовими виправами Польщі проти Московії. Крім того, він не має одностайної підтримки серед козацтва.

Перш ніж відповісти, Сулима із вдячністю пригадав настоятеля єзуїтського монастиря Валерію, який доволі ґрунтовно поінформував його про всі знані йому спроби прилучити українське козацтво до Святого Престолу.

— Мені це відомо. Я особисто знайомий з нинішнім гетьманом Сагайдачним.

— Ми, у Ватикані, вітатимемо рішення козацького лицарства про те, щоби з часом булава гетьмана виявилася у вас, полковнику Сулимо.

— То вже... як вирішить січове товариство, — схилив увінчану сивуватою чуприною голову Сулима.

— Воно вирішить. — повернувшись до нього хитрувато всміхнене обличчя архієпископ Одні.

— Тим паче, що польський король проти цього не заперечуватиме, — підтримав його понтифік, і тільки тепер усі звернули погляди на посла польського короля Сигізмунда III, що тримався дещо осібно від інших дипломатів.

Усім своїм виглядом та поведінням він підкреслював, що неприємно вражений цією аудієнцією папи. З-поміж послів він один заздалегідь знав, що відбуватиметься

цього дня в Апостольській бібліотеці, а тому попереджав архієпископа, що січові козаки є підданими польської Корони. Отож приймати їх папа римський мав би тільки по тому, як дістане згоду польського короля та католицького примаса Польщі.

— Святий Престол чекає вашої відповіді, пане Жолкевський, — нагадав послові архієпископ Одіні.

"То він ще й належить до роду Жолкевських?! — подивувався цій дивній зустрічі Сулима, колишній управитель маєтків канцлера та головнокомандувача військами Речі Посполитої в Україні Станіслава Жолкевського. — Цікаво, чи знає він про мою службу в чернігівських маєтностях свого роду? А якщо знає, то як ця обставина здатна вплинути на ставлення до мене?".

— Я доповім королеві про прийом, влаштований вами цьому полковникові козацького, Його Королівської Величності, Війська Запорізького, — стримано процідив посол, наголошуючи на визначенні "Його Королівської Величності". — Він обов'язково дізнається про волю Святого Престолу, ваша святосте.

Понтифік задоволено кивнув: настрої польського посла його не цікавив. Куди важливішим було враження, яке він справляв своєю підтримкою козацького вождя. Камілло Боргезе давно мріяв про те, щоб завести собі союзника серед козацької верхівки, й ось, здається, такий впливовий прихильник у нього з'являється.

— Нам відомі кривди, яких завдають своїми нападами за землі Війська Запорізького турецький султан та його піддані, ординці Кримського ханства, — знову звернувся він до Сулими.

— Це криваві кривди, які вимагають не лише відсічі, але й помсти, — стримано, та від цього не менш суворо, проказав Сулима, скориставшись паузою, яку дуже вчасно витримав папа.

— Віднині Святий Престол уважно стежитиме за військовими приготуваннями Стамбула, і готовий усіляко підтримувати козацьке військо. Зі свого боку, Святий Престол розраховуватиме на те, що ваше воїнство надаватиме військову допомогу всім тим силам віри Христової, які виступатимуть проти мусульманської експансії у Європі. Зараз майже всі єпископати і монастирі України вже перейшли у греко-католицизм і належать до уніатської митрополії^[28]. Це зближує наші церкви і нашу віру.

О цій хвильці папа очікуюче поглянув на архієпископа. Одіні знав, що до уніатства поки що навернено далеко не всі парафії землі України-Русі, проте благочестиво промовчав: якщо й не навернено, то найближчим часом навернуть. Усі без винятку.

— Греко-католицизм споріднює ці апостольські гілки християнства, виключаючи братовбивче протистояння, — покійно схиливши голову, а проте голосно і твердо, проказав він, звертаючись не лише до Сулими, але й до всіх послів, які повинні знати, як останнім часом зміцнюються позиції Святого Престолу на східних, вічно бунтівних, околицях християнства. — Тому козацтво не повинно протистояти поширенню на своїх землях віри уніатської.

— Січове козацтво рідко втручається у церковні справи, — дипломатично відповів полковник. — Хіба що польські ксьондзи в черговий раз починають шаленіти,

домагаючись цілковитого окатоличення наших паств. Отож уніатство справді здатне примирити ці дві апостольські гілки віри Христової. Сподіватимемось, що здатне...

29

Хоча відповідь полковника Сулими була нетвердою і занадто дипломатичною, проте понтифік сприйняв її з пастирським терпінням, і навіть ледь помітно всміхнувся.

— Щоб зміцнити взаємини Святого Престолу з вашим лицарством, ми відрядимо на Землі Запорізькі місіонерів, а на саму Січ час од часу навідуватиметься папський нунцій, при якому будуть ватиканські гінці.

— Січове лицарство завжди приймало іноземні посольства з гідністю і належною поштивістю, — запевнив його Сулима.

— Саме так, із належною... — чи то підтвердив чи, може, наказав йому понтифік.

— Можливо, папським нунцієм міг би стати настоятель Валеріо, з яким ми вже знайомі.

Папа здивовано подивився на полковника, не розуміючи, про кого йдеться.

— Валеріо — це мій гонець, — поспішив пояснити архієпископ Одіні.

— Отже, це гонець, — безінтонаційно якимось підтвердив понтифік, і Сулима знову звернув увагу на дивовижну незворушність, з якою той говорить, і ще дивовижнішу безінтонаційність його слів, через яку важко було зрозуміти: запитує він чи стверджує, схвалює чи заперечує.

— Він зустрічав полковника Сулиму в морі, рятуючи від турецьких галер, — продовжив своє пояснення архієпископ, який, очевидно, давно звик до манери спілкування свого патрона. — А потім супроводжував у дорозі від порту Франкавилла-аль-Маре до Рима.

— Можливо, що й так, — кивнув папа Павло V, запитально дивлячись на свого особистого секретаря.

— Свого часу Валеріо був хоробрим вояком і вправним командиром, — стелав плечима архієпископ. — Він добре знається на зброї і чимало подорожував. Із усіх тих ченців, яких маємо зараз під рукою, він, мабуть, найкраще підготовлений до такої далекої мандрівки в супроводі козаків.

— Саме це я і відчув, — докинув Сулима.

— Можливо, що й так, — уже впевненіше повторив понтифік, поглядаючи при цьому на полковника.

Даючи зрозуміти, що питання з ватиканським місіонером з'ясоване, Одіні підступив на два кроки ближче до "похідного трону" і зупинився біля столика.

Відтепер Сулима, й інші присутні, уважно стежили за кожним порухом особистого секретаря понтифіка, розуміючи, що керує всім дійством саме він; що ж до папи римського, то він лише смиренно виконує задумане архієпископом.

Ось і зараз папа запитливо поглянув на Одіні.

— Вам дозволено наблизитися до Його Святості папи римського, — негайно звернувся архієпископ до Сулими і, взявши зі столу масивний золочений медальйон на срібному ланцюжку, передав його Павлу V.

"Папа збирається вручити цього медальйона мені?! — ошелешив полковник самого себе здогадом, якому одразу ж не повірив. — Але такого не може бути!" Можливо, він і не найкращий знавець козацької давнини, проте добре знає, що досі жоден із гетьманів, кошових отаманів чи полковників українських подібних відзнак не удостоювався.

— Це золотий медальйон з портретом понтифіка, — урочисто проказував архієпископ Одіні, доки полковник повільно наближався до "похідного трону" папи.

— Для мене це велика честь, ваша святосте.

— А проливати кров католицьку — вже не честь?.. — почув Сулима у себе за спиною саркастичне сичання польського посла, явно не задоволеного перебігом усього цього дійства. — Вирізати тисячі вірних понтифіку мирян — теж не честь?

У Сулими вистачило мужності не озирнутися і не відповісти. Він кинув поглядом на понтифіка: той ледь помітно всміхався. Чув він чи не чув слова представника Речі Посполитої? Напевне, чув. Але схоже, що обурення не лише Жолкевського, але й самого короля польського, він, як і його особистий секретар Одіні, "почув" давно, ще коли зважувався на цю відзнаку. Проте обставини складаються так, що Польща перебуває, і завжди перебуватиме, під пастирською рукою Ватикану. Що ж до України, то їй ще тільки треба було здобувати.

— Чи відомо вам, полковнику, — запитав Одіні, який теж вирішив не зважати на обурення Жолкевського, — що ви перший з-поміж козацтва, хто удостоєний честі бути пошанованим такою високою відзнакою?

— Здається, й справді перший, — ледь помітно стелує плечима Сулима.

Особисто накинувши ланцюжок на схилену, мов би для сокири ката, шию Сулими, понтифік повів хрестом над його чолом і латиною проказав:

— Благословляю вас іменем Христа на віру і вірність до Святого Престолу, сину мій.

Сулима безпорадно озирнувся на Одіні, проте архієпископ поблажливо дивився у цей час на послів. Він-бо знав, що відзнака розрахована не так на вдоволення амбіцій козацького вождя, як на реакцію цих представників європейських корон. "Уславлене в битвах із яничарами козацтво українське віднині теж із нами! Рим не лише гострить на османів козацькі шаблі, але вже й освячує їх!" — ось, що повинні були втямити ці посланці європейських правителів. А відтак, спонукати своїх володарів до активніших військових приготувань.

Не маючи ніякої підказки від свого покровителя, полковник відступив на крок від понтифіка і, стримано вклонившись, проказав:

— Дякую за виявлену честь, ваша святосте. Козаки завжди залишатимуться найвідданішими оборонцями віри Христової.

Уже полишаючи Апостольську бібліотеку, де Брейонн порівнявся з польським послом і, ніби між іншим, поцікавився:

— Цей козацький полковник... Він що, справді аж так відомий у Речі Посполитій як вождь та відчайдушний войовник?

— Одчайдушні до папських щедрот не доживають, — роздратовано зауважив Жолкевський, неприємно вражений тими почестями, якими щойно у Ватикані було вшановано одного з найзавзятіших ворогів Речі Посполитої.

— Чому ж, саме відчайдушні до них і доживають, — рішуче не погодився з ним посланець французького короля та герцога де Невера.

— Тільки не в Польщі.

— Хіба що, — іронічно стенив плечима де Брейонн, одверто під'юджуючи поляка.

— Для таких, як цей Сулима, тобто для криваво одчайдушних козацьких вождів і войовників, у Польської Корони існує своя, власна "висока відзнака".

— Щось не чув про таку.

— Чули, тому що "високість" цієї відзнаки вимірюється висотою шибениці. Втім, значно популярніші "відзнаки" наші — паля посеред Варшави та голова на списі під фортечними воротами, — проказав граф Жолкевський настільки голосно, щоби могли почути й архієпископ Одіні, і сам українець. — А Сулима — поки що ось він: усе ще підставляє ший під папські медальки, замість того, щоб уже давно підставити її під сокиру ката.

— Ваші слова можуть бути сприйняті понтифіком, як особиста образа, — суворо попередив польського шляхтича архієпископ Одіні. — Якщо папа вирішив відзначити цього вояка такою шанованою відзнакою, то воля його так само не підлегла осудові, як і воля Всевишнього. Тому ніколи не раджу забувати давню ватиканську мудрість: "Однією рукою понтифік відзначає, другою... відлучає".

— Шкода, що до папських покоїв не впускають із шаблями, — так само голосно пожалкував Сулима. — Сьогодні я став би не лише першим козаком, який удостоївся папської медалі, але й першим козаком, який кинув би голову польського шляхтича прямо до ніг папи римського.

30

Обрамлений невеличким парком, палац герцога де Невера марив готикою на схилі одного з римських пагорбів. Здалеку він нагадував храм, на центральному шпилі якого чи то ще не встигли воздвигнути хреста, чи вже зняли його за гріхи місцевої пастви.

На серпантині дороги Сулима прочинив дверцята карети і, притримуючи їх, задумливо оглядав особняки, повз які вони проїжджали. Судячи з усього, це був район, у якому здебільшого селилися іноземні купці та послы, оскільки кожна з кам'яниць таїла в собі не лише обриси архітектурної вибагливості, але й "обриси" архітектурного духу того краю, з якого походив її володар.

— Саме так, — неголосно, якимось, лише йому притаманним елеєно-езуїтським тоном проказав настоятель Валерію, вивершуючи здогади полковника, — на цьому і сусідньому пагорбах бачимо вілли французьких та іспанських аристократів, тут селяться іноземні послы, а також маємо кілька палаців "чорної знаті", що складається з сімей, споріднених з одним із понтифіків. Серед них — і князівської родини Боргезе, до якої належить папа Павло V.

Слухав його Сулима неухважно, подумки він усе ще перебував десь там, у Ватикані,

в залі Апостольської бібліотеки, на аудієнції у володаря Святого Престолу. І навіть не помічав при цьому, що, замислено споглядаючи навколишні краєвиди, поцятковані то черепичними дахами вілл, то зеленими острівцями виноградників, раз по раз торкається рукою золотого медальйона, що здригався та розгойдувався у нього на грудях, підтримуваний масивним срібним ланцюжком.

Галера з невільникми на веслах, рішучий кривавий бунт, погоня турецьких кораблів, дорога від порту Франкавілла-аль-Маре до благословенного Богом Рима, яка вперше за багато років стелилася йому до такої омріяної і жаданої волі; й нарешті — палаци та храми Ватикану, в усій своїй божественній красі...

— Ви повинні знати, полковнику, що граф де Брейонн має всі належні в таких випадках повноваження від герцога де Невера. І навіть живе зараз в одному з його палаців.

— Ці повноваження розповсюджуються лише на переговори зі мною, чи вони значно ширші?

— Значно... ширші. Але головне — щодо переговорів із вами, покарай мене Всевишній, — схилив голову Валерію. — Можливо, важко в це повірити, але герцог був попереджений архієпископом Одіні про вашу появу на Адріатиці одразу, щойно в Ватикані стало відомо, що "Ісмаїл-паша" вже перебуває в руках козаків. Ця звістка не могла не зацікавити де Невера вже хоча б тому, що надіслана була особистим секретарем понтифіка. Герцог добре відає, що архієпископ володіє дивовижною здатністю передбачати розвиток будь-яких подій не лише на дні, але й на місяці та роки наперед.

Сулима поглянув на карету графа де Брейонна, що відкрилася йому на вигині дороги. Баронесу Ванду Оржинську граф запросив до своєї карети, висадивши при цьому власного секретаря. З його боку це видавалося справжнім нахабством, адже граф не міг не знати, що це він, Сулима, визволив баронесу з полону, він урятував її на борту "Ісмаїла-паші", отож це його "військовий трофей". Але що полковник міг удіяти зараз? Та й чи вважала себе "трофеєм" сама баронеса, особливо по тому, як ступила на італійський берег?

Щоб якось розвіяти ману ревностів, полковник відвів погляд від карети графа і кинув його на своїх вершників-козаків, Сотника і Ченця, які, разом із двома римлянами, становили охорону їхнього невеличкого обозу з двох карет, а також екіпажа, в якому їхали особистий секретар та нотаріус графа. Аж тоді, присоромивши себе за "ганебну, некозацьку слабкість", запитав Валерію:

— І що, архієпископ справді здатен щось там передбачати?

— Навіть важко уявити собі, як далеко він заглядає в майбутнє, — стелав широкими, не по-чернечому кремезними плечима езуїт.

— Далі, ніж на це здатен папа римський? — уперше зрікся своєї обітничі мовчання граф фон Штаффен, що нудився поряд із ним. Що ж до так само мовчазного Ардалла, то він майже невідривно дивився у віконце, сидячи на протилежному сидінні карети поруч із Валерію.

— Якщо я скажу, що понтифік завжди бачить аж так далеко, як йому дозволяє далекоглядність його особистого секретаря, вас це влаштує? — стриманою посмішкою осяяв Валеріо своє аскетичне обличчя з запалими щоками і широкими, різко викарбуваними вилицями. З виду цей чоловік нагадував бедуїна, вбраного в одяг католицького ченця.

— То хто ж там, у Ватикані, справді папа?

— В історії Ватикану ще, мабуть, не було випадку, коли б обрали саме того папу, який справді створений для цього Господом.

— Але ж понтифік — обранець Всевишнього.

— От тільки обирати він усе ж таки довірив кардиналам. Які ще жодного разу не витримали це випробування з гідністю, — з єзуїтською сумирністю пояснив настоятель.

Коні здолали останній вигин серпантину, і карета опинилася на розлогій пласкій вершині. Це лише з міської низини узвишшя здавалося пагорбом, насправді ж із нього починалася рівнина, що десь ген там, на схилі невеличкого хребта, сягала просторого узлісся.

— Мені вже відомо, що свого часу герцог де Невер заповзвся був сформувати загони власного війська, так званої європейської християнської міліції, — мовив Сулима, звертаючись до єзуїта. — Сагайдачного нема, християнської міліції сформувати йому теж не вдалося. То навіщо я здався йому? Хіба-що герцогові знадобився полк козаків-найманців?

— Врешті-решт будь-яке військо виявляється найманим, полковнику, оскільки хтось його повинен утримувати, платити за службу і посилати на смерть. То чому б вам і не побути найманцями, тим паче тут, у центрі Європи, а не в якихось там степах Дикого Поля чи на татарських вигонах Азовського примор'я..

Сулима відзначив про себе, що настоятель непогано обізнаний з козацькою долею, якщо відає про Дике Поле і приазовські "татарські вигони", але це не завадило йому сухо відрубати:

— У нас уже нема часу на філософські диспути, настоятелю.

— Часу завжди бракує, це так, — визнав єзуїт, сповільнено перебираючи малахітові чотки. — Але не забувайте, полковнику, що час, відлік якого почався з Апостольської бібліотеки, іі,с... ваш час. Це час козацького полковника, воєначальника, якого удостоїв аудієнції та високої відзнаки сам папа римський! Мабуть, ви ще не усвідомили того, якою постаттю видаєтеся тепер на теренах Священної Римської імперії. Що швидше ви забудете про своє галерне минуле й освоїтеся в сучасному становищі, то більшого зумієте досягти. — Карету різко хитнуло і Валеріо ледве втримався, щоб не вдаритися головою о дверцята карети, але це не вгамувало його: — Тож послухайтеся моєї поради, полковнику: зумійте якомога вдаліше скористатися зі свого несподіваного сходження на священний ватиканський пагорб. І на Січі, і в королівській Варшаві ніколи не повинні забувати, що, як уже мовлено, шабля ваша не лише висвячена, але й вигострена Римом.

Сулима вислухав його мовчки і з належною поштивістю. При цьому полковник

вловлював, що в манерах його власної поведінки, в самому характері з'являються виразно східні риси, та ще й приправлені природною поважністю, яка колись та повинна переродитися на аристократизм.

— Чому архієпископ передав мене в руки французького посла, — запитав він, відчуваючи, що й самому йому зараз не завадило б мати в руках чотки, — а не відправив до порту Остії, куди вже мав прибути "Ісмаїл-паша"?

— Сьогодні вранці ваш корабель справді пристав до причалу, — підтвердив Валеріо. — Проте вам слід дбати про повернення в Україну, а не на корабель вашого галерного рабства.

— Тобто ви знаєте щось таке, чого поки що не знаю я, грішний; що сказав вам у своєму напутньому слові архієпископ?

— Якщо вже Одіні наважився потривожити герцога, то за цим приховуються не тільки його власні далекоглядні наміри, але й наміри Святого Престолу. Про все інше поговоримо вже у палаці, в якому зупинився граф де Брейонн.

31

Палац, що вражав своєю бароковою пишнотою, було вибудовано підковою, у центрі якої віддзеркалював небесною синню невеличкий овальний басейн із двома мармуровими статуями сирен-русалок по краях. От тільки милуватися його красою Судимі було ніколи.

Поки тимчасовий володар його граф де Брейонн запрошував Сулиму, фон Штаффена, баронесу та настоятеля Валеріо до зали, а котрийсь із слуг його займався відпочинком Ардалла та козаків, Ванда встигла майже пошепки мовити полковникові:

— Французи ладні розглядати вас, як свого і Ватикану ставленика в Україні.

— Ставленика? — перепитав полковник, скориставшись із того, що чернець відволікає Брейонна якимись там релігійно-філософськими розмірковуваннями. І схоже, що робив він це навмисне, аби дозволити баронесі і полковнику бодай кількома словами перекинутися наодинці.

Сулима добре пам'ятав, що й до карети графа баронесу підвів настоятель, уже відтепер, мабуть, використовуючи її, як свою вивідницю. Якщо граф накинув на цю польську аристократку оком, то чому б із цього не скористатися? І тепер Ванда виправдовувала його сподівання. Тим паче що архієпископ Одіні і Валеріо самі викликалися відшукати якихось варшавських чи віденських родичів або знайомих баронеси.

— Можливо, я не так висловилася. Але важливо, що граф і його патрон — візантійський князь та французький герцог де Невер^[29], готові сприяти тому, щоб ви стали правителем своєї землі України.

— Навіть так?

— Світ усе бачив, але, щоб, завдяки одному вдалому бунтові на ворожій галері, простий лицар перетворювався із каторжного весляра на правителя!.. Такого зазнавати йому ще не доводилося. Тож набирайтеся мужності і гідності, правителю козаків і... мій повелителю!

— Проказуйте ці слова якомога частіше, баронесо. Вони збадьорюють мене, наче барабанний дріб перед битвою.

— Мабуть, збадьорю вас ще більше, якщо скажу, що особливі види Одіні має і на графа фон Штаффена. Не виключено, що капітанові випаде знову податися до Польщі, де йому допоможуть дослужитися до високих чинів.

— Чому він не може дослужитися до них в Австрії?

— Тому що там його не сприймуть з належною повагою. Що не кажіть, а він служив найманцем у ненависній австрійцям Османській імперії. Не може ж він усьому Відню пояснити, що служив він там, як агент секретних служб — Австрії і Священної Римської імперії. А відтепер — ще й Ватикану.

— Фон Штаффен — агент Ватикану?!

— Саме в такій якості він й об'явиться незабаром в Україні як військовий найманець, — ніяк не відреагувала на його подив баронеса. — І коли це станеться, можливо, мені доведеться побути хранителькою його будинку в австрійській столиці. На відміну від вас, полковнику, він довіряє мені беззастережно.

*

Граф приймав їх у своєму просторому посольському кабінеті на другому поверсі, значну частину якого займали велетенський стіл із червоного дерева і не менш велетенський камін. Поміж ними, посередині пишного персидського килиму, стояв невеличкий столик, за яким граф зволив бачити свого найбажанішого нині гостя, полковника Сулиму, та настоятеля Валерію, який, на прохання самого полковника, виступав у нього за тлумача. Річ у тім, що де Брейонн слабо володів польською, а полковник-шляхтич хоча і наважувався спілкуватись французькою та латиною, проте міг не знати якихось певних висловів.

Що ж до графа фон Штаффена і баронеси Оржинської, то їм відведено було місце за "столиком для людей із супроводу", що стояв між вікном і довгою канапою, обрамленою двома венеціанськими кріслами. Але перш ніж дозволити їм сісти, граф поцікавився, чи довіряє полковник цим людям і чи можуть вони бути присутніми на переговорах. На що Сулима відповів, що не дозволяє собі не довіряти людям, які допомагали йому вирватися з неволі і підтримка яких йому ще знадобиться.

— Ви вже знаєте, полковнику, — мовив де Брейонн, — що в цих перемовинах із вами я представляю французького короля, а також його кузена, герцога де Невера, який має честь бути спадкоємцем візантійського імператора Палеолога і який став одним із засновників лицарського ордену Ліга християнської міліції.

Граф простежив, як слуга виставляє на столи карафку з вином та келихи, й очікуюче глянув на Сулиму.

— Про лицарський орден знаю дуже мало, граф, — метнув полковник погляд на Валерію, мов би докоряючи йому, що не просвітив його. — Досі чув лише про спроби герцога де Невера згуртувати козаків та приєднати до них війська кількох європейських правителів, називаючи їх християнською міліцією.

— Тоді, з вашого дозволу, я введу вас у курс справ. Важливо знати, що наші

перемовини щодо створення Ліги християнської міліції, на основі якої й було створено орден, мають тривалу історію, пов'язану і з королем Речі Посполитої Сигізмундом III, підданим якого, принаймні формально, ви є; а також із Військом Запорізьким. І ліга, й орден мають на меті те ж саме, що вже давно має на меті герцог де Невер: відродити традиції хрестоносців і здійснити черговий, тепер уже вирішальний, хрестовий похід на Османську імперію, проти панування в Європі віри магометанської.

— Що й казати, мета священна, — визнав Сулима. — У Війська Запорізького немає запеклішого ворога, ніж магометанський Стамбул, під стіни якого здійснено не один переможний похід. Але ми давно доводили посланцям папи та різних володарів, що проти такої могутньої імперії виступати треба спільно.

— Я передам ці ваші слова особистому секретареві понтифіка, — поспішив запевнити його настоятель Валерію, даючи зрозуміти, що саме заради цього визнання козацького полковника він і прибув до палацу французького посла.

— А ще ці слова свідчать, що з герцогом де Невером ви однодумці, — ледь помітно всміхнувся посол і, підвівшись з-за столу, з келихом у руці пройшовся кабінетом. — Аби переконати вас, що це так, наведу лише кілька фактів. Задумуючи свій новітній хрестовий похід, герцог із самого початку розраховував на допомогу християнських правителів, на християн із поневолених балканських країн та Молдавії, а головне, на військову потугу Війська Запорізького, яке має величезний досвід боїв із яничарами та підданими кримського хана. Знаючи про благословення цих намірів папою римським, французька королева Марія Медичі ще 1616 року надала герцогові мільйон двісті тисяч ліврів на створення Ліги християнської міліції. Чималі кошти надала і славетна італійська родина Періньяні Сфорца.

— ...Що здавна належить до "чорної знаті", — заважив настоятель Валерію.

— За завданням герцога, її представники, три брати: Бернард, Жан-Батіст та П'єтро, які добре знали на історії лицарських та чернечих орденів, заповзялися створити орден лицарів християнської міліції, взявши при цьому за взірець статут ордену францисканців, але під покровом Діви Марії. Як відомо, установча асамблея ордену відбулася в листопаді 1617 року в столиці Моравії Оломоуці^[30].

Граф покликав свого камердинера і попросив занести до кімнати його лицарський плащ. Коли той увійшов, Сулима побачив досить скромно пошитий білий плащ, на якому було закріплено емблему — золотий хрест із синьою і білою емаллю та зображенням Діви, яка босоніж стоїть на мусульманському півмісяці.

"Досить промовисто, — відзначив про себе полковник. — Саме так Діва і повинна буде з часом постати, якщо тільки не забула, що має дбати про достоту занедбане християнське воїнство своє".

— Хочете, щоб запорізьке лицарство теж вбралося у такі плащики? — з ледь уловимою іронією поцікавився полковник, перериваючи споглядання "міліційної" атрибутики.

— Прикметно, що ви назвали його "лицарством", — не надав значення його реакції посол. — А вподобають вони наші плащі, чи й далі залишатимуться у своєму

традиційному вбранні, то вже справа смаку. Важливо, щоб при цьому вони ще й залишалися воїнами і нашими союзниками. Остаточно орден було утверджено за рік, на з'їзді у Відні. На той час територіально орденське лицарство було поділене на три відділення, або, як то заведено казати серед лицарів, на три "мови". До східної "мови" увійшли лицарі Германії, Угорщини та Речі Посполитої, а отже й Землі Запорізької, і на чолі її погодився бути граф фон Альтайн. Сам герцог де Невер очолив західну "мову", яку склали Франція, Фландрія та Лотарингія, але до яких згодом повинні приєднатися ще кілька країн. Наприкінці того ж року, вже маючи у складі християнської міліції дванадцять тисяч піхотинців та понад три тисячі вершників, герцог навідався до Варшави, аби особисто переговорити з королем Сигізмундом III. Найбільшим прихильником його став тоді єпископ краківський Мартин Шишковський. Чи не знайомі ви часом, полковнику, з цим ревним католиком?

— Не мав нагоди, — стримано відповів Сулима, нехтуючи традиційною для подібних випадків формою відповіді: "Не мав честі".

— Але цьому приїздові передував візит до Варшави та Кракова тодішнього особистого секретаря герцога — мсьє Олівера Маркона, який теж мав зустрічі з краківським єпископом Шишковським, а також із посланцями запорізьких козаків, як підписали з ним угоду, уповноваживши представляти їх інтереси в Західній Європі.

— Він справді мав зустрічі з посланцями запорізького кошового? — пожвавився Сулима, поглядаючи то на графа де Брейонна, то на Валерію. Проте настоятель мало чим міг зарадити козацькому полковникові.

— На чолі цієї посольської групи стояв такий собі... — граф повернувся до столу і видобув із чорної скриньки, що лежала край нього, кілька паперів. — Так, його звали Дмитром Отрохимовичем.

— Отрохимовичем?

— Вам знайоме це ім'я, пане Сулимо?! — втішився граф.

— Якраз перед отим нашим судним виходом у море, під час якого я потрапив у полон, він брав участь у поході на стійбища перекопських татар і не повернувся з нього. Вже не пам'ятаю: чи то загинув, чи теж опинився у полоні.

— Шкодую, що серед цих посланців не виявилося вас, полковнику. На Січ, як я розумію, ви потрапили не за юнацьких літ?

— У юнацькі літа я навчався, далі працював управителем маєтків Жолкевських, розташованих неподалік Києва.

— Тих самих Жолкевських, до роду яких належить нинішній посол польського короля у Ватикані?!

— Саме тих, — прямо дивлячись у вічі графові, з якимось внутрішнім викликом підтвердив Сулима, даючи зрозуміти, що не почувається незручно за такі викрутаси своєї долі.

— Тоді стає зрозумілим, чому Жолкевський так недружно був налаштований проти вас під час аудієнції у понтифіка.

— У нас, українців, давня "приязнь" із поляками, яка не раз "скріплювалася" кров'ю

на полях битв. Вам, графе, важко буде досягнути всі тонкощі цих взаємин, та, мабуть, і не варто вдаватися до цього.

32

Сулима спустошив свій келих, знову наповнив його, але затримав, не доносячи до рота.

— Із Жолкевським я ще матиму нагоду поспілкуватися, тому облишмо його. Краще скажіть, про що ж цей ваш Олівер Маркон зумів домовитися із запорожцями?

— Мабуть, належало б переповісти суть цієї угоди своїми словами, але їм ви могли б і не повірити. До того ж у якихось тонкощах дипломатії я міг би виявитися неточним. Тому навіщо ризикувати? Ось завірена французьким нотаріусом копія листа Маркона, адресованого герцогу де Неверу, в перекладі італійською, — подав він листок цупкого паперу полковникові.

"Copia d'una lia autentica mandata dalli Cosacci a Isidr Duca di Neuers sotto il sigr di Marcones, mandato dal'e in quilla parti, et fatto poi Procuratore de' Cosaccki, tradotta dal vero originale di Lingua Polacca ni Italiano..." — пройшовся Сулима поглядом першими рядками угоди, писаної італійською, дуже близькою до "чистої латини", але потім передав її настоятелю Валерію, попросивши перекласти.

— Я тримав у руках оригінал самого листа, — застережливо мовив граф. — Шкода, що копія не дозволяє відтворити печатку, якою Отрохимович засвідчив свій підпис.

— Справді шкода, — ввічливо підтвердив полковник.

— "Копія автентичного листа, — заходився повільно і майже врочисто читати настоятель Валерію, — надісланого козаками синьйору герцогу де Неверу від імені синьйора де Маркона, який був відряджений у ті краї і пізніше призначений козацьким повіреним, перекладеного зі справжнього оригіналу польською мовою на італійську". — Це така назва цього документа, — пояснив єзуїт. — А ось і сам текст листа:

"Ми, нижчепідписані, на чолі з Дмитром Отрохимовичем, обрані повноважними послами від Війська запорожців, або ж козаків, маючи доручення від нашого Війська оголосити (як тепер і робимо), за згодою всього війська, із поважних причин, синьйора Олівера Маркона герцогом, або ж генералом нашого Війська Запорізького, і нині вважаємо таким цього синьйора; і попросили його прийняти над нами ці повноваження й титул володаря та усі права і владу згідно з повноваженнями інших володарів; і щоб він міг відстоювати інтереси для нашого загального добра.

Ми надаємо йому всі повноваження та владу для приведення нашого Війська під протекторат і захист такого володаря — короля або герцога, якого він вважатиме добрим, вигідним для нашого Війська, обіцяючи від імені нашого Війська прийняти і підтвердити все, що він зробить задля блага нашого Війська, принісши йому присягу й пообіцявши від імені нашого Війська — так само, як і він приніс присягу та пообіцяв поєднати і з'єднати у союз наше Військо так швидко, як це буде можливо.

Із найбільшою вірою, Ми підписалися власною рукою та поставили печатку нашого Війська. Варшава, 7 квітня 1618 р. Підписано... обраним послом Війська козаків, власною рукою"^[31].

Закінчивши читати, Валеріо зацікавлено глянув на козака і сказав:

— Готуючись до зустрічі з вами, полковнику, мені вдалося познайомитися з кількома польськими документами, які стосуються козаків, але знаходяться у бібліотеці Ватикану. Архієпископ Одіні надав мені таку змогу. Так от, за характером письма та манерою викладу, ці документи дуже близькі до того листа, якого щойно вручив вам граф де Брейонн.

— Ні найменшого сумніву не виникає в тому, що лист справжній, — розвів руками Сулима.

Та все ж таки взяв його з рук ченця і знову пройшовся поглядом, особливо пильно придивляючись до печатки нотаріуса. Вже сам той факт, що тут, у далекому Римі, він тримає копію листа, підписаного одним із козацьких ватагів, зворушувала вчорашнього турецького бранця-галерника. Аж наче чимось рідним, наче самим степом полиновим, повівало від неї.

— Щоправда, це всього лише лист від імені пана Маркона, — нагадав він графу де Брейонну.

— Хоча і дуже промовистий, — делікатно підтримав його настоятель Валеріо, вловивши, до чого веде полковник.

— А саму угоду між козаками та Марконом, тобто, власне, самим де Невером, вам у руках тримати доводилося?^[32] — запитав Сулима.

— Доводилося, — дещо повагавшись, запевнив його французький посол.

Сулима не повірив йому, та оскільки ставити правдивість француза під сумнів було безглуздо, тим паче, що зараз це вже й не мало якогось особливого значення, то поблажливо всміхнувся.

— Ви переконали мене, граф. Мені легше вести з вами перемовини, знаючи, що до цієї справи був причетний дуже шанований усім козацтвом гетьман Сагайдачний.

— Ми це передбачали, — проказав граф, дивлячись при цьому на ченця Валеріо, як на спільника. Саме на Сагайдачного герцог де Невер — про що вже мовилося — покладав надії, як на командувача цим військом.

— До речі, чому в ті часи де Неверу так і не вдалося здійснити свої наміри? Що йому завадило врешті-решт зібрати хрестоносне міліційне військо і кинути його, якщо вже не на сам Стамбул, то хоча б на Бахчисарай чи на Буджацьку орду?

Схоже, що такого запитання де Брейонн не чекав. Він знову підвівся з-за столу, в задумі пройшовся кімнатою.

— Бачите, — проказав, переводячи погляд на вікно, — існувало кілька чинників.

— Даруйте, графе, — не стрималася баронеса Оржинська, яка досі мовчазно вислуховувала чоловіків, — але чинник був один — війна. Цього разу майже загальноєвропейська, до якої Туреччина ніякого відношення не мала.

— Правдиво мовите, баронесо, — охоче підтвердив де Брейонн. — Усьому на заваді стала ця невчасна війна.

— Доки герцог де Невер мав клопіт із формуванням Ліги християнської міліції, — артистично поводила перед собою келихом Банда Оржинська, — король моєї рідної

Польщі Сигізмунд III База не лише не готувався до війни з Османською імперією, а навпаки, вів таємні переговори з представниками султана, аж поки йому не вдалося підписати з ними у вересні 1617 року договір, розраховуючи при цьому мало не на вічний мир^[33]. Добре знаю про це, тому що у складі польського посольства на цих переговорах був і мій батько — польський офіцер і шляхтич. Та біда навіть не в цьому нерозважливому кроці Речі Посполитої.

— Ну, чому ж "нерозважливому"? — несподівано не погодився з нею Сулима. — Річ Посполита не готова була до війни з Туреччиною, а королю дуже не хотілося бачити турків під стінами Баршави. До того ж, Сигізмунд добре знав, що козаки тільки й чекають, коли його армія ослабне, щоб підняти чергове повстання. Бін змушений був іти на це перемир'я з османами, навіть жертвуючи значними територіями.

— От тільки не про "османську" політику Речі Посполитої зараз ідеться, — лукаво, але примирливо всміхнулася Банда. — Хоча ви маєте рацію: козацького повстання при дворі короля завжди бояться більше, ніж чергового нападу яничарів.

— Посол Жолкевський з вами не погодився б, — лукаво всміхнувся Іван Сулима.

— Кому не відомо, що Жолкевський — це уособлення польського гонору й азіатської пихи? — звабливо повела плечима баронеса. — Що ж до Ліги християнської міліції, то з'ясувалося, що ті самі володарі країн, які так неохоче та бездіяльно прилучалися до Неверової Ліги християнської міліції, що мала виступати проти мусульман, дуже швидко згуртувалися аж у дві ліги — католицьку та протестантську — щоб розпалити чергову війну поміж своїми ж таки, християнськими державами^[34]. Перечитайте, панове, хроніки європейських держав, і ви переконаєтеся, що їхні монархи куди охочіше виступають один проти одного, ніж проти султана. Причому так було завжди. Чим це пояснити, я не знаю, та й не мій це клопіт.

33

Баронеса закінчила свою промову ще кілька хвилин тому, але чоловіки довго й мовчазно дивилися на неї, мабуть, не знаючи, яким чином знову повернутися до перерваної розмови. Саме втручання цієї жінки виявилось настільки неочікуваним, що на певний час повибивало їх із сідел.

— Не часто можна зустріти жінку, якщо вона звичайно, не королева, яка б так добре була обізнана з військово-дипломатичними справами, — скористався з їхньої мовчанки граф фон Штаффен, котрий теж досі не мовив і слова.

— ...Якщо вона чомусь усе ще й досі не королева... — підправила його Банда Оржинська.

Ще впродовж кількох хвилин де Брейонн запально переконував козацького полковника в тому, наскільки це важливо: відродити ідею хрестових походів, сформувані велику християнську армію і, якщо вже не покінчити з Османською імперією, то принаймні ослабити її та витіснити з території балканських країн і Речі Посполитої. При цьому він час од часу нагадував полковникові, що про "країну козаків" не розводиться лише з суто дипломатичних причин, хоча добре розуміє, що рано чи пізно має дійти до створення окремішньої козацької держави.

— Мені нема що заперечувати з приводу того, що було мовлено, — дочекався Сулима, доки француз нарешті виговориться. — Але мушу повторити своє запитання: чого герцог де Невер чекає від мене? Може, йому потрібні кілька сотень козаків-найманців, які він згоден і здатен утримувати? Тоді слід провести конкретні перемовини: скільки шабель, яка платня, де і з ким доведеться воювати.

— Гадаю, що не про найманців тут повинно йтися, — невдоволено пробурчав настоятель, дивлячись кудись убік. І Сулима зрозумів: єзуїт якраз і побоюється, щоб цю його зустріч із королівським послом та особистим представником герцога де Невера не було зведено до вербування українських найманців. — Тут уже вимальовуються інші постаті, інші цілі та вершини.

— Тому й вимагаю ясності у словах і намірах, — стримано пояснив полковник.

— Настоятель має рацію, — запевнив його де Брейонн, повертаючи папери на відведене їм місце у настільній канцелярській шкатулці. — Тепер, коли груди ваші зігріває золотавий лик понтифіка, ви повертаєтеся до своєї козацької країни не колишнім турецьким бранцем, а претендентом на трон, точніше на цю, як його?.. — поляскав він пальцями.

— На гетьманську булаву, — підказав Сулима.

— Саме так, на гетьманську...

— Одне слово, — взяв ініціативу в свої руки настоятель Валеріо, який краще знався на українських реаліях, — герцог де Невер, й усі ми, хто марить новими хрестовими походами, сподіваємось, що вам вдасться спочатку стати ватагом січових козаків, а з часом — заволодіти булавою гетьмана всього вашого народу. Ми розуміємо, що пройти шлях від бранця до монарха буде нелегко, проте медальйон папи, визнання, якого ви спізнали у Ватикані, і та підтримка, яку папа і герцог де Невер надаватимуть вам у подальшому, мають вплинути на багатьох козацьких достойників. Причому вплинути настільки, що вони самі попросять вас зійти на козацький трон.

— Залишатиметесь ви при цьому підданим польського короля, чи забажаєте бути під протекторатом французької корони, — підтримав його граф де Брейонн, — то вже справи не сьогоднішнього дня.

— Звідси ми з полковником вирушаємо до Відня, — знову подала голос баронеса Оржинська. — Було б добре, якби папський нунцій в столиці Австрії та французький посол допомогли мені організувати там прийоми, а може, й офіційний бал на честь славетного воїтеля проти ворогів християнства полковника Сулими. Тобто во славу того воїна, який, не лише сам вирвався із полону, але й зумів захопити турецький корабель, з великою командою та охороною, визволивши при цьому чимало бранців-християн.

Настоятель Валеріо і граф де Брейонн презирнулися і запевнили баронесу, що обов'язково обговорять її наміри зі своїми покровителями.

— Тож переконуйте їх, переконуйте! — авантюрно запалилася баронеса Оржинська. — Причому робіть це якомога швидше. А головне, вчиніть так, щоби слава про безстрашного лицаря-хрестоносця Сулиму долинула до віденського імператорського двору та палаців тамтешніх міністрів значно раніше, ніж прибуде сам

герой.

Цього разу настоятель і граф презирнулися з полковником Сулимою. І всі троє зрозуміли, що досі вони явно недооцінювали авантюрність вдачі цієї польської аристократки.

34

Однаке тріумфального входження до Відня, на яке так розраховувала баронеса Оржинська, не сталося. Поки колишні галерники відпочивали, живучи на "Ісмаїл-паші" вже як охоронці корабля, вороги Ватикану не дрімали. Спочатку турецький посол у Римі намагався тиснути на понтифіка та його оточення, вимагаючи повернення галери та покарання козаків, які перебили команду і захопили судно.

Проте архієпископ Одіні досить швидко відбив цей "дипломатичний абордаж", довівши з допомогою своєї секретної служби, що самими османами корабель було по-піратському захоплено; що козаки були полоненими, які мають право на звільнення, і що у Ватикану свого флоту нема, тому "Ісмаїла-пашу" вже передано Римові. Та щойно йому вдалося владнати цей конфлікт, як турецькі дипломати почали шантажувати Відень, заявляючи, що поява у місті ворогів Османської імперії та ісламу буде сприйнято Стамбулом, як ворожий акт по відношенню до самого... султана.

— Влада Австрії не може прийняти в своїй столиці козаків, — постав перед Одіні австрійський посол у Римі граф Леонберг, височезний, але й так само худючий чоловік, який у свої п'ятдесят років, не маючи за плечима й року служби у війську, намагався хизуватись недоладно пошитим військовим мундиром. — Сулима і його зірвиголови стали тепер відомими на всю Європу ворогами турків, отож уряд моєї країни не бажає ускладнювати через них взаємини з могутньою Османською імперією.

— Головне, що ви не забули нагадати про могутність цієї ісламської держави. — Невисокий на зріст архієпископ Одіні не відчував ніякої незручності від того, що змушений був стояти перед цим довгов'язим "засушеним велетнем". Навпаки, він ще більше наблизився до графа і тепер, погойдуючись на носках ботфортів, дивився на нього знизу вгору з такою неприхованою іронією, з якою далеко не кожен велетень наважився б дивитись на гнома. — Тільки дивна річ: усі інші послы, навіть ті, що репрезентують у Римі невеличкі, збройно геть слабкі держави, намагаються переконувати мене й увесь світ у їхній могутності й історичній величі. Тільки ви під час кожної дипломатичної зустрічі, за будь-якої нагоди, не забуваєте нагадувати всім навколо про велич Високої Порти і ницість країни, яку репрезентуєте.

И без того рівний, наче стовбур зачахлої корабельної сосни, посол спробував виструнчитися ще більше, і піднісши до очей клеммбрілл^[35] ^[36], з гнівом і жахом придивився до виразу обличчя особистого секретаря понтифіка. Та, замість гнівного словесного виверження, архієпископ раптом почув вибачливе пояснення:

— Вам добре відомо, що лише рік тому імперія Габсбургів втратила Тіроль і Передню Австрію, крім того, ми навряд чи зможемо втримати свої володіння в Угорщині та на Балканах, не кажучи вже про те, що Відень може й не витримати ще однієї такої турецької облоги, яку витримав 1529 року.

— Про яку давно слід було забути, — мстиво посміхнувся архієпископ. — Минуло майже століття. Замість того, щоб подякувати вам за нагадування історії Австрії, дозволю собі нагадати, як її послови, що цісар Леопольд V ще й досі залишається імператором Священної Римської імперії. Й оскільки ця примарна імперія все ще називається "Римською", то хотілось би, щоб вона ще й відповідала цьому високому титулуванню. Погодьтеся, що римський понтифікат має право вимагати цього.

— То й що ви пропонуєте?

— Зустріти полковника Сулиму з його козаками, так само, як зустрів їх понтифік. Тобто полковник має подаватися вами, як талановитий козацький полководець, союзник цісаря в боротьбі з османами і герой, відзначений самим папою римським золотим медальйоном. З відповідними прийомами командувачем військами імперії і комендантом столиці; архієпископом віденським а, можливо, і самим імператором. Га, як вам такий дипломатичний демарш імператора Священної Римської імперії?

— Та хто він такий, цей полковник?! — обурився посол.

— Воїн, який прославився у битвах проти мусульман, обстоюючи віру Христову, а ще — воїн, завдяки вшануванню якого ви здатні підняти престиж не лише Австрії, але й усієї Священної Римської імперії. То як вам така рукавичка в обличчя султанові, поневолювачеві християнських земель?

Посол нервово протер хустинкою окуляри, начепив їх на кістляве перенісся і спантеличено пробелькотів:

— Це неможливо, пане архієпископе. Усі необхідні інструкції щодо полковника Сулими я отримав від канцлера імперії. Вони схвалені самим цісарем. Самим!

— Як же ви мене втомили своєю слабкодухістю, графе! Я давно вважав, що столицю Священної Римської імперії слід перенести до того міста, де вона справді поставатиме перед людством в образі священної і... римської.

Коли, вкрай спантеличений, і навіть дещо ображений посол нарешті залишив папську канцелярію, Одіні запитально подивився на єдиного свідка цієї розмови — єпископа Орбана. Саме того, що був таємним представником секретної служби єзуїтського ордену при папській курії, але "в миру" всі знали його лише як "настоятеля Валеріо". Правда, не знати якого монастиря і якої конфесії чи ордену.

— Якщо пригадуєте, я попереджав, що реакція цісарського уряду на появу в його країні козацького полковника, оголошеного турками "найбільшим ворогом Османської імперії", може виявитися саме такою.

— Цікаво, як би ви переконалися в правдивості своїх підозр, якби не побачили зараз у моєму кабінеті цього нажаханого варвара-германця?

— Відповідь, припустимо, вдала, — поповзли до вух куточки товстих губ настоятеля Валеріо. На його честь, він умів цінувати дотепність. Вшановував цю здатність, навіть коли був слідчим суду інквізиції. — Тепер слід віднайти таке ж вдале вирішення проблеми: як переправляти цих, усе ще підданих польської корони, до бодай якихось там із кордонів Польщі?

Так, палац герцога де Невера, яким тимчасово володарював тепер французький посол, і досі залишався гостинним для Сулими та інших "галерників". Одначе тепер, по дванадцяти днях перебування у ньому, захват від усвідомлення власної волі та майже неземної краси самого міста поволі почав згасати. Проте кожен із його титулованих пожильців усе частіше відсторонювався від великосвітського марнотратства цього товариства, щоб якомога глибше поринати у течію власної долі.

Тож навіть оті три пишні прийоми у знаних людей міста, про організацію яких заздалегідь потурбувалися архієпископ Одіні і секретар графа де Брейонна, не могли відволікти полковника та його супутників од нав'язливого віщування: "Гаразд, поки що в моєму в бутті все складається якнайкраще. Одначе жодне свято не може тривати вічно. То що діяти, як влаштовувати своє життя, і взагалі, як бути далі?"

На щастя, високі покровителі й досі не полишали їх без опіки. Причому це відчувалося навіть тоді, коли карета, якою мандрували містом баронеса Оржинська, Сулима, фон Штаффен і Ардалл, а також дрожки, відведені для секретаря де Брейонна і двох озброєних козаків-охоронців, Сотника і Ченця, опинялися у найромантичніших його закутках. То в кварталах, поблизу яких селилися турецькі купці та всілякий більш-менш багатий люд зі сходу, їх невеличкий кортеж раптом брали під охорону кінні гвардійці, котрі невідомо звідки з'являлися. То з якогось трактиру несподівано вигулькував чоловічок, що запрошував "особистих гостей архієпископа Одіні" на обід, який накрито в окремій кімнатці і за який уже заплачено.

— Завтра має відбутися останній з прийомів, які нам із людьми архієпископа вдалося організувати для вас у Римі, — без будь-якого вступу повідомив за вечерею де Брейонн. — Після цього флігель палацу герцога, в якому ви зараз розміщуєтесь, може перебувати у вашому розпорядженні ще тиждень, упродовж якого ті ж таки заможні та впливові люди архієпископа мають наділити вас певними коштами і вирішити, як вам бути далі.

— Дякуємо, графе, ви були дуже гостинними до нас, — мовила від імені всіх пожильців Оржинська.

— Ми й самі відчували, що безтурботний, солодкий сон Рима осьось має завершитися, — підтримав її капітан фон Штаффен.

"Саме так, "солодкий сон Рима", — подумки погодився з саксонцем Сулима, й собі стримано подякувавши графові від свого імені та від імені двох своїх козаків-сотників, котрі, не будучи дворянами, обідали разом із охороною палацу. — Хоч і нетривалий, але занадто вже п'яний та заманливий... сон".

— Я передам ваші подяки герцогу де Неверу, — ввічливо схилив голову посол. — Можливо, ваше перебування, панове, могло б тривати й далі, але термін, відведений мені на італійські справи, спливає, і за тиждень я маю відбути до Франції.

— Сподіватимемось, цього часу виявиться досить, щоб про нас подбали ті, хто взявся дбати, або ж ми подбали про себе самі. В будь-якому випадку ми не створюватимемо для вас жодних проблем, — запевнила його полька.

Граф допив своє вино, підвівся з-за столу, порухом руки застерігши всіх інших, що

їм підводиться необов'язково, тому що й присів він до їхнього столу не вечеряти, а лише випити келих французького вина та поговорити, — і зупинився, взявшись руками за спинку свого крісла.

— Як ви вже зрозуміли, завтрашній прийом, на який нам із архієпископом Одіні вдалося запросити кількох дуже потрібних нам, точніше вам, панове, людей, — видасться коротким і суто діловим. У ваших інтересах поставитися до пропозицій цих людей з належною увагою, а головне, дуже вдумливо.

— Ми постараємося не розчаровувати ні їх, ані вас, графе, — показав фон Штаффен.

— Добре, що я почув це саме від вас, капітане, тому що пропозиція, котра стосується вас, буде, ну, скажімо так, своєрідною. А щоб ви зрозуміли особливість свого становища, поясню. Щоб затьмарити вам радість зустрічі з Віднем, турецька агентура, а слідом за нею — і ваші особисті вороги, почали розповсюджувати звістку про те, що, перебуваючи на військовій службі в Османській імперії, ви як артилерійський офіцер чудово зарекомендували себе у боях з кораблями християн. Дехто з ваших недругів уже має намір звернутися до імператора Леопольда V з вимогою позбавити вас австрійського підданства і заборонити в'їзд до країни.

Капітан випустив з руки столового ножа, спохмурнів і, відкинувшись на спинку крісла, заплющив очі. Сулима поглянув на нього зі співчуттям. Де Брейонн мав рацію: з такою "славою" до Відня йому краще не потикатись. Тим паче — з його планами щодо армійської служби і підвищення в чині.

— З якими б доказами ви не прибули зараз до австрійської столиці, — уперше за весь вечір подав голос Ардалл, — все одно вам ще довго доведеться відмиватись од нібито щедро пролитої вами християнської крові. Радив би робити це в лавах іллірійських повстанців проти османського іга, яких ми з вами з часом могли б навіть очолити. Досвідчені офіцери будуть нам дуже потрібні.

— Як і в Україні, в козацьких лавах, — докинув Сулима. — В будьякому випадку ні вести нас, ні самому націлюватись на Відень вам у ці дня не випадає.

— Але й це ще не все, — вирішив де Брейонн остаточно добити капітана. — Щоби надійно зганьбити вас як аристократа й офіцера християнина, при дворі розпускають чутки, що й до бунтарів ви приєдналися уже як стамбульський агент.

Усі знову подивилися в бік фон Штаффена. Тоді капітан спокійно обвів поглядом присутніх і, холодно посміхнувшись, із загадковим виразом обличчя показав:

— Щоб там не говорили про мене вороги, ті, кому це належить знати, знають, чий я агент і кому насправді служу. — Витримав паузу, а тоді, всміхнувшись значно приязніше, додав: — Згідно з аристократичними канонами, в цій ситуації я мав би відкланятися і, возвеличений "ображеною гординею", залишити ваше товариство. Проте я не ображений на вас, граф де Брейонн, навпаки, вдячний за попередження. Відтак залишаюся у цьому приємному, надійному колі однодумців.

Розгублене мовчання військових, як завжди, порушив голос баронеси Оржинської:

— Тепер я переконалася, що ви, капітане, навіть мудріший, ніж я дозволяла собі

припустити. Хоча, звичайно, шкода, що все складається саме так!.. Я вже уявляла собі, як тріумфально в'їжджаю під парадну арку міста опліч майбутнього головнокомандувача австрійськими військами графа фон Штаффена, та ще й у супроводі майбутнього гетьмана українського козацтва адмірал-полковника Сулими і його майбутніх полководців, — артистично вимахувала вона руками, ніби читала уривок з якоїсь демонічної драми. — Ви навіть не уявляєте собі, посол де Брейонн, які ідилічні забаганки авантюрної польської баронеси щойно розвіяли попелом світських пліток!

— На жаль, я не стану останнім із послів, кому випадало поставати перед людством у ролі "чорного гінця", — покайно схилив голову француз.

* * *

Зазвичай, після вечері вони переходили до невеличкої камінної зали, і ще певний час проводили там у розмовах та у грі в кості чи в карти. Або ж, вийшовши на простору лоджію, милувалися видами тієї частини вечірнього міста, що повільно засинала біля підніжжя пагорба, на якому стояв палац де Невера. Проте сьогодні гості герцога мовчазно розійшлися по своїх кімнатах. Усі поводитися так, нібито вранці вже повинні були залишити це привітне гніздів'я, котре достоту здружило їх, і назавжди роз'їхатися.

Мабуть, піддавшись цьому почуттю, баронеса досить швидко полишила відведену їй кімнату і, брутально відігнавши від сулимових дверей одну з великосвітських повій, спеціально найнятих де Брейонном для зголоднілих на жіночі тілеса аристократів, сама постукала в них.

— Чи не здається вам, полковнику, що це ви мали б постукати в мої двері? Причому вдатися до цього ще кілька днів тому.

Сулима щойно встиг зняти пояс із кинджалом і тепер мав намір позбутися камзола, проте, побачивши на порозі Ванду, так і застиг, тримаючись за його поли.

— Я просто не наважувався, — спантеличено пояснив жінці, добре усвідомлюючи, ким виглядає у ці хвилини в її очах.

— Тобто наважуватись завжди повинна я?

— До того ж, був переконаний, що засинаєте ви в обіймах графа фон Штаффена.

— Я справді мала б щовечора засинати в обіймах котрогось із двох присутніх тут графів, — із викликом погодилась баронеса, беручи двері на заціпку і наближаючись до Сулими. — Мій дещо нижчий аристократичний титул на заваді цьому не став би. Але поясніть мені, — загасила вона світильник, — чому в боротьбі за право володіти жінкою, поступаєтесь зажди ви, а не фон Штаффен, Ардалл, Брейонн чи хтось інший?

— Це неминуче призвело б до сутички, — вже по-справжньому розгубився полковник. — А ми ж не на кораблі, а в гостях у поважних людей.

Ванда наблизилася до нього впритул, рвучко зірвала з нього камзол і з такою ж заповзятістю взялася розстібувати сорочку.

— Хто тебе зумів переконати, що ми вже не на кораблі, адміралполковнику? Помиляєшся, ох, як же ти помиляєшся! — проказувала Оржинська, вже лежачи з ним у ліжку і вкриваючи цілунками груди. — Тільки тепер, ступивши на берег, ми по-

справжньому піднялись на той "корабель", на якому шторми житейські терзатимуть нас до останньої нашої днини.

36

Одіні підійшов до приставного столика, на якому завжди лежала "Мапа християнського світу", і схилився над нею. Настоятель Валеріо стояв за три кроки від нього і так само уважно придивлявся, але не до мапи, а до виразу обличчя і поведінки особистого секретаря понтифіка.

Для досвідченого вивідача інквізиції слова мало що важили. Все що треба було знати про душу майбутнього кандидата на аутодафе^[37], він звик отримувати, спостерігаючи за його рухами, за тим, як він говорить сам, і як реагує на слова слідчого чи судді; як відмолює, чи лише вдає, що відмолює, свої єретицькі гріхи, і як сприймає потребу спокутувати їх на вогнищі... Він годинами міг сидіти навпроти підозрюваного в єретицтві або в чаклунстві і мовчки, взагалі ні слова не зронюючи, спостерігати за ним. Доводячи цим до шаленства навіть тих, до кого не можна було "доступитися" через brutальні тортури.

— От і я теж так вважаю: — нарешті проказав він, помітивши, що картографічні блукання завели архієпископа в той-таки картографічний кут, — якого б напрямку наші рицарі-хрестоносці не дотримувалися під час свого "українського походу" через усю Європу, все одно їм доведеться пройти тисячі миль через охоплені війнами, повстаннями та свавіллям розбійницьких зграй землі і країни, через державні, церковні і приватні володіння...

— І скрізь вони будуть під наглядом османських та протестантських шпигунів.

— Тобто залишається ідеальний шлях — морем. Через Ла-Манш, Північне море і Балтику — до найближчого польського порту.

— І як же називається той корабель, якого ви вже придивилися для цієї далекої подорожі?

— Каравела "Сан-Ремо", якщо тільки ви не маєте нічого проти такої назви.

Архієпископ здивовано хитнув головою.

— Ви ж знаєте, що я завжди був про вас дуже високої думки, настоятель Валеріо. Проте не зміг передбачити, що ви давно... передбачили навіть такий поворот справи.

— За тиждень ця каравела, збудована для океанських подорожей, кине якір в Остії, в супроводі ще двох суден. Вона належить генуезькому купцеві Альбі Монфератто.

— Навіть так, Монфератто?! Далекоглядно, далекоглядно. — задумливо схвалив архієпископ, вчасно пригадавши, що за цим прибраним купецьким іменем приховується один із князів Боргезе, тобто близький родич понтифіка.

— Він прибуде сюди в супроводі ще двох кораблів, які залишаться потім в одному з датських портів. А "Сан-Ремо" піде до Гданська, маючи для захисту від лихих мореплавців і заздрісних очей козаків Сулими в якості бойової охорони. Про одяг та озброєння для цих рицарів купець подбає. Крім того, для захисту ж таки, каравела отримає від нас право мати штандарт понтифіка на щоглі, який засвідчуватиме, що на борту перебуває папський посол-нунцій, котрий, як і сам корабель, перебуває під

захистом Ватикану. Мені вже відомо, що з сорока восьми козаків, які прибули до нас на галері, щось із п'ятнадцятеро залишаються в Італії. Когось мають намір найняти матросами місцеві капітани, щоб отримати досвідчених "абордажників"; комусь запропонувати піти найманцем до війська, двоє просто одружуються на італійках. А повідомляю про це тільки тому, що виник певний задум. Аби збити з пантелику стамбульських шпигунів, ми й далі розпускатимемо чутки про бажання Сулими "вирушати на Відень", і навіть допікатимемо цим переляканому австрійському послові.

— Якби суть задуму полягала тільки в тому, щоб допікати варварові Леонбергові, то й тоді я схвалив би його, — зізнався Одіні. — Але ж насправді задум значно глибший.

— Ясна річ. Ті козаки, які виявили намір перелицюватися на італійців, і далі демонстративно пиячитимуть на борту "Ісмаїла-паші" та чіплятимуться до портових красунь. І триватиме їх гучне гульбище аж доти, доки, таємно переправлені вночі на "Сен-Ремо", воїни на чолі з Сулимою не залишать береги Італії. До слова, пан Монфератто готовий придбати у Ватикана трофейного "Ісмаїла-пашу", щоб переобладнати його під торговельний корабель, який курсуватиме між портами Італії, Франції та Іспанії.

— Проте й на цьому задум ваш не завершується, чи не правда, єпископе Орбан?

Настоятель Валеріо скромно, молитовно, потупив очі.

— Те, що ви почуєте далі, на думку понтифіка, належатиме вже до вашого власного задуму. Й оскільки з вашою думкою він завжди вдумливо рахується...

— Скажіть прямо, єпископе, що ваш задум стосується "права на штандарт понтифіка" на щоглі, — навіть не вважав за потрібне стримувати іронічні посмішки особистий секретар папи.

— Який неминуче передбачає наявність під вітрилами цієї щогли папського нунція.

— Саме до цього я і веду. Здається, ви вже бачите себе у Польщі?

— Причому з користю для нашої загальної справи. Оскільки нунцій у Варшаві більше лікується, ніж молиться, не кажучи вже про виконання ним церковно-дипломатичної місії, то я готовий вийти в море на "Сен-Ремо", щоб перебрати обов'язки нунція в Речі Посполитій на себе. Перш за все це дозволить мені більше цікавитися справами козацтва, спрямовуючи при цьому військовий запал і поляків, і українців на боротьбу з тюркською навалою, а не на винищення одні одних.

37

Як з'ясувалось, нікуди їхати не потрібно було, оскільки прийом, про який "гостей герцога" попереджав де Брейонн, вирішено було провести прямо в палаці де Невера. Зважаючи на делікатність справ, котрі доводилось залагоджувати, Судимі та його супутникам накрили стіл в одній залі, а впливовим людям, котрі готові були вирішувати долю вчорашніх "галерників" — в іншій. І до кабінету герцога, в якому сиділи тепер тільки архієпископ Одіні та тимчасовий володар палацу, камердинер запрошував по двоє, саме тих, які могли зацікавити одне одного.

Коли запросили Сулиму, там на нього вже чекав огрядний, невдало полісілій чоловік у цивільному, якого одначе Одіні відрекомендував як командувача італійськими

колоніальними військами генерала Грассано.

— Я вже чимало чув про вас, полковнику, — статечно показав генерал, стоячи посеред кімнати, з келихом вина в руці. — Головне для нас те, що ви володієте досвідом бойових дій з магометанами, знаєте їх натуру і тактику ведення війни. Для початку, ми надамо вам чин генерала і доручимо командувати корпусом наших військ на півночі Італії, дозволивши набирати до нього іноземних найманців, у тому числі й українських козаків. Із часом ви могли б сформувати навіть окремий козацький легіон, який би протистояв османській експансії в Європі. Ну а якщо справи посуватимуться вдало, вас буде призначено командувачем усіма колоніальними військами Італії в Європі та в Африці.

Сулима здивовано поглянув на архієпископа, невже він передумав повертати його та інших козаків в Україну? Невже аж так змінилися плани?

— Я не міг не дати вам такого шансу, — стенив плечима особистий секретар понтифіка. — Так чи так, а для боротьби з турками вам доводиться ходити в далекі походи до берегів Османської імперії. То яка різниця, в якій саме частині Європи воювати проти одвічного ворога не лише українців, але й усього християнського світу? Зрештою, генерал Грассано пропонує вам ідеальний вихід із ситуації, в яку потрапили зараз ви і ваші козаки, котрі теж можуть ставати найманцями.

— Щось із десяти із них уже дали згоду служити на околицях Вічного Міста, — докинув граф де Брейонн.

— Навіть так? — удавано здивувався архієпископ, хоча добре знав про бажання частини козаків та іллірійців осісти на берегах Тібру. — Словом, ви залишаєтеся в Італії, отримуєте генеральський чин і гідну платню, з часом у вас з'явиться вілла і слуги. Зважте, що ви стаєте командувачем великого військового з'єднання, в якому маєте право створити козацький легіон.

— Або й два, — рішуче докинув генерал. — Іноді нам доводиться наймати якихось волоцюг, які й зброї в руках ніколи не тримали, і ладні розбігатися при перший пострілах гармат. Тож коли йдеться про українських козаків, рицарів, природжених професійних воїнів. До того ж ви — польський дворянин, який володіє родовим гербом. В очах італійців, як і поляків, це завжди має важливе значення.

— Якщо вам не випаде одружитися з баронесою Вандою фон Оржинською, мої колеги з польського відділення ордену єзуїтів допоможуть переправити до Італії вашу дружину та дітей, котрі, як мені повідомили, живуть зараз на території Речі Посполитої, у вашому маєтку в Кульчицях, — зазирнув архієпископ до папірця, — що неподалік міста Самбора.

Почувши ці відомості, козацький отаман лише здивовано хитнув головою, мовляв, ти ж диви, навіть про дружину та маєток під Самбором довідались! А вголос мовив:

— Саме туди, під Самбір, я і маю намір навідатись, панове, щойно добудуся кордонів Речі Посполитої. Дякую за пропозицію, вона заманлива, проте впродовж усього перебування в неволі я мріяв тільки про одне — повернутися в степ, на Січ, і знову водити козаків на ворога. Даруйте, генерале, проте проміняти козацьку вольницю

Дикого Поля на генеральський мундир. Це не про мене.

Грассано й архієпископ промовисто презирнулися, і генерал, не виказавши й тіні невдоволення, коротко попрощався і залишив кабінет.

— Таке завершення цієї зустрічі я теж передбачив, — спокійно підсумував Одіні. — Не сумніваюся: з часом ви не раз жалкуватимете про те, що втратили винятковий шанс залишитися в Римі. Проте прозріння прийде згодом, отож переконувати вас у помилковості рішення — марна річ. Зрештою, в Дикому Полі нам теж потрібен полководець, який би своїми нападами знекровлював Високу Порту, змушуючи султана значні сили тримати на узбережжі Чорного та Азовського морів.

— Отже ми розуміємо один одного, ваше високопреосвященство.

— В такому разі готуйтеся до від'їзду. У кімнаті для поважних людей смакує вино вже знаний вами настоятель Валеріо. Далі з усіма своїми клопотами звертайтеся до нього. Він же і супроводжуватиме вас на кораблі, котрий незабаром попрямує до берегів Польщі. Зараз камердинер покличе його, тож матимете змогу поспілкуватися.

Того ж вечора визначилася й доля інших "галерників". Ардалла взяв під своє крило якийсь заможний іллірієць князівського походження, котрий, згуртовуючи навколо себе земляків, сподівався з їхньою допомогою прийти до влади в Іллірії. Капітану Віктору фон Штаффену запропонували вступити до ордену єзуїтів і пройти кількомісячний курс якоїсь особливої, нібито для майбутніх дипломатів, підготовки в одному зі швейцарських монастирів ордену. На що він охоче дав згоду. Що ж до баронеси Оржинської, то в кімнаті для поважних людей на неї чекала якась розбагатіла родичка з чоловіком, власником кількох кораблів, суднобудівної верфі, і торгівельних причалів у різних портах Італії. Того ж дня заможна матрона відвезла її на свою віллу неподалік Остії, з одним єдиним наміром — одружити з нею свого сина. Як і батьки, він не мав дворянського титулу, тож давно мріяв здобути його, побравшись, якщо не з графінею, то хоча б із віконтесою чи баронесою.

.. Коли за два тижні по цій зустрічі з бухти в Остії виходив у відкрите море добре озброєний гарматами корабель "Сан-Ремо", на борту його, поруч із настоятелем Валеріо, вигравав м'язами могутньої статури командир корабельної охорони, поверх шкіряної куртки якого зблискувала на сонці парадна кіраса, а голову прикрашав сріблястий шолом, дуже схожий на шоломи римських центуріонів.

ЧАСТИНА ДРУГА

ГЕТЬМАН МИЛІСТЮ БОЖОЮ

ЛІТО 1635-те

1

Ледве вгамувавши розгаряченого коня, полковник Маріон зупинив його на пласкій вершині високого пагорба і завмер у сідлі, замилювавшись видовищем, яке відкривалося йому звідси.

Ніби з висоти пташиного лету, він бачив чотирикутну земляну фортецю, з чітко обрамленими вістрями бастионів, два з яких буквально зависали над стрімкими дніпровськими схилами. Одразу ж за цими урвищами проглядався вигин могутньої

ріки, течію якої намагалися стримувати величезні гранітні брили порогу, породжуючи при цьому потужні гомінки водоспади. Трохи вище них за течією зеленів поміж двома бережними кручами окраєць острова, що, здавалося, вічно плив, але ніяк не міг доплисти, до водоспадових скель.

— Отже, це він і є, Кодак... — вголос, а ніби до самого себе, проказав полковник, прийшовши до тями від враження, навіяного красою цього дивовижного краєвиду.

— Так, це він, дзвони храмів небесних, — потвердив сотник Пшияловський, якого, наказом коронного гетьмана^[38] Станіслава Конєцпольського, було призначено гарнізонним комісаром фортеці. — Гадаєте, пане полковнику, що уяву ворогів вона вражатиме так само, як і нашу?

— Оборонятимемо так, щоб вражала кожного, хто підступиться під її стіни, — пограв жовнами француз.

— І все ж таки по-справжньому зрозуміти, чого варта ця фортеця, можна буде, лише побувавши на її високих валах та оглянувши її рови, що радше нагадують суцільне чотирикутне провалля.

— Знаю, що ви вже бували тут, сотнику?

— Майже на весь час будівництва фортеці був приставлений до вашого земляка, інженера де Боплана, виконуючи при ньому обов'язки й особистого охоронця, і розпорядника. Не дуже весела служба, дзвони храмів небесних, але що вдієш?

Полковник замислено провів поглядом вервечку критих повозок, що становили його обоз і рухалися підніжжям пагорба під надійною охороною двох сотень найманих саксонських драгунів та півсотні уланів сотника Пшияловського. Він не сприймав відкритих українських возів — чумацьких, чи ще якихось там, тому наказав усі вози, які належали йому особисто, вивершити металевими дугами, а потім обтягнути шкіряними та повстяним покриттям. Це вже були справжні житла на колесах, в яких можна було мандрувати хоч на край світу.

— Армійська служба і не має видаватися веселою, сотнику. Вона завжди повинна залишатися напруженою і жорстокою. Тільки так: напруженою і жорстокою.

— Навіть служба у такій могутній фортеці?

— Особливо в фортеці, — різко наголосив полковник, даючи зрозуміти, що розраховувати на послаблення у вимогах сотникові не варто. — Інша річ, що влаштовуватися на ній слід мудро, дбаючи хоча б про якийсь там комфорт, а отже, й здоров'я вояків. А щодо Боплана... Досі чув про нього не як про інженера-фортифікатора, а як про здібного архітектора, учня якогось визначного паризького будівничого.

У французькому війську Маріон служив спочатку в піхоті, а згодом в артилерії, якою, перед прибуттям до Польщі, командував в одній із фортець у Нормандії. Може, тому в сідлі він і досі почувався невпевнено; коней не любив, а кавалерію як військову потугу хоча і визнавав, але переконаний був, що по-справжньому військову тактику слід витворювати, орієнтуючись на піхоту, як це робили давні греки, македонці та римляни. Ясна річ, підсилюючи її сучасною потужною артилерією.

Його завжди приваблювала дисциплінованість легіонерів, маневреність їхніх фаланг і непереможність легіонів. Тобто все те, що важко простежується у кавалерійських навалах. А ще його причаровували фортеці. Вибір місця, неприступність стін і валів, пастки і підземні ходи, виживання під час облоги... — за всім цим проглядалися військова і будівнича мудрість безлічі поколінь.

Він і в армію пішов тільки тому, що занадто вже залюблений був у фортеці, замки та бургі. Син коменданта фортеці, людина, все дитинство якої минало за старовинними мурами, Жан за самим покликанням своїм лишався фортифікатором. Герці у відкритому полі, коли сходяться тисячі на тисячі вояків і загальна різанина перетворює поле битви на поле вселенського жертовника, — його ніколи не приваблювали. Він і драгунами взявся командувати тільки тому, що солдатів цього виду кавалерії з однаковою старанністю готували як до кінного, так і до пішого бою. Тим паче, що йшлося про досвідчених германських вояків.

Конецпольський, безсумнівно, знав про військові вподобання Маріона, саме тому й призначив комендантом щойно зведеної, і то найпівденнішої, з фортець Речі Посполитої^[39]. Проте призначав з тією умовою, що водночас він постійно займатиметься розбудовою і самої фортеці, і її передмість — з церквою, лазаретом і крамницями, а також із корчмою та заїжджими дворами, тобто з усім тим, без чого тривале буття жодної фортеці світу просто неможливо. Особливо якщо вона споруджена посеред такої пустощі, як оцей випалений степ.

— До річч, мапи Боплан теж вимальовує вдатно, — дещо запізнило пригадав Пшияловський. — Тобто і до цього має певний хист. Але звірявся мені, що насправді полюбляє лише планувати і зводити укріплені замки. Навіть від пишних палаців його чомусь нудить, тільки укріплені замки...

— У нас їх називають "бургами", — уточнив Маріон. — Кожен французький аристократ мріє про свій власний, фортечною стіною оточений замок-бург.

— Охоче вірю. Мені пощастило погортати книгу, з якою де Боплан майже ніколи не розлучається. Так от, більшу частину її становлять малюнки старовинних замків, зведених колись чи не в усіх країнах світу.

— Хочете потішити звісткою, що Боплан усе ще в фортеці?

— Вже ні. Оце супроводжував його зі своєю півсотнею до Черкас, а вже звідти він мав намір вирушити до Бара. Подався туди, чи ні, цього не відаю, бо в Черкасах несподівано отримав наказ польного гетьмана зустріти і супроводжувати вас, а потім залишатися в Кодакі на посаді комісара, представника королівської влади.

— Тим паче, що в Черкасах у вас з'явився ще й інший, свій особистий клопіт, — на суворому обличчі кремезного, плечистого Маріона й посмішка теж завжди видавалася суворою і навіть погрозливою.

— Не без того. Хоча мій справжній "особистий клопіт" залишився чекати на мене у Києві, — відбувся жартом комісар.

Ян радів нагоді поспілкуватися з комендантом, оскільки досі, від Черкас до Кодака, той добувався, майже не вилазячи зі своїх повозок, одна з яких слугувала йому за

спальню, а посеред другої було прилаштоване похідне шкіряне крісло, сидячи в якому, Маріон свого часу й прибув із Франції до Варшави.

— От тільки дійти до цього "стольного града", як називають свій Київ місцеві пііти, вам не судилося.

— Цього разу.. — не судилося, дзвони храмів небесних, — уточнив комісар, попередньо перехрестившись.

Пшияловському — худорлявому, запалощокому молодикові, одразу впав в око цей майже п'ятдесятирічний красень-чолов'яга, з посивілим підкучерявленим волоссям, чорними очима і смаглявим, аж начебто пересмаглим, обличчям. Слабкий духом і тілом, Ян намагався триматись поближче до таких ось, міцних вольових людей, так само, як новобранець під час першого бою намагається триматись опліч сильного, бувалого бійця.

У погляді полковника, в його поставі, у владній манері говорити і триматися, проявлялося щось таке, що змушувало його співбесідника скорятися навіть тоді, коли він мав намір поводитися зверхньо, і водночас ця внутрішня сила Маріона породжувала якусь мало не дитячу впевненість у його надійності, в божому заступництві і навіть у безсмерті.

— Місцина, звичайно, дика і ворожа, тому приємно буде служити разом із таким досвідченим воїном, як ви, полковнику.

Маріон обережно, притримуючи баского коня, з'їхав із вершини пагорба і, лише опинившись перед десяткою драгунського ар'єргарду, відповів.

— У вас тут своя війна, сотнику, — "домова"^[40], а отже, безжалісна і нескінченна. Тому мені ще тільки належить усвідомити її суть і набути досвіду її ведення.

2

Коли один із трьох донських козаків, що в алюрній гонитві до кургану першим зумів дістатися його розбитої стихіями вершини, нарешті прокричав: "Бачу хутір Печеніга! Он він!", — гетьман Сулима полегшено зітхнув. Поки сім сотень його козаків волоком перекидали бойові човни-"чайки" з Сіверського Донця до берегів Самари, він увесь час перебував у напрузі. Ще під час одного з привалів на Донці, розвідники з його кінного ар'єргарду доповіли, що на азовському узбережжі висадився з галер чималий загін турків, котрі хотіли помститися козакам за напади на Азов. А бранець, котрого вони захопили під час сутички з турецькими вивідачами, повідомив, що навперейми Судимі вирушив чималий загін татар, посланий перекопським мурзою.

Ординці мали напасти на запорожців саме під час "волоку", коли козаки зі своїми велетенськими човнами виявлялися "неповороткими", а тому найбільш вразливими, і хоча б притримати їх до підходу турків. Увесь той час, коли основний загін, під вітрилами та на веслах, піднімався притокою Дону до вигину, котрий видавався найближчим до верхів'я Самари^[41], кінні козаки несли сторожову службу. Проте татарського загону так і не виявили; гадали, що той чекатиме їх на самарщині, трохи ближче до Дніпра.

— Хто він такий, цей Печеніг? — поцікавився Сулима, щойно зі схилу пагорба

побачив на високому мисі кілька кам'яних будівель, розташованих у такий спосіб, що, поєднувані високою огорожею, вони витворювали закрите обійстя. Котре будь-де в Європі називали б "фортом".

— По батькові нібито вважає себе поріддям печеніга і русинки, по матері — перекопським ординцем, а душею своєю розхристаною — степовик степовиком, — пояснив сотник Уманець, із тих українських козаків, що свого часу осіли на Дону, і котрий тепер вважався правою рукою отамана Лома^[42].

— Як же він у цій тривожній глушині виживає?

— Татари, котрі зрідка навідуються сюди, мають Печеніга за свого, козаки теж не кривдять. За півмилі від хутора, над Татарським бродом, він зі своїми робітниками-охоронцями спорудив обведений кам'яною огорожею кочовий стан, з двома хатинами та кількома великими куреннями, щоб ті чи ті "наїзники" мали де відпочити. Тай це ще не все: нещодавно, між станом та хутором Печеніга, прямо на березі, у низині, з'явився чабанський хутір Печеніженків, заснований двома з чотирьох його синів. Біля нього ж таки споруджено рибальський лабаз і причал, що дає прихисток цілому грону човнів.

— То Печеніг шукає захисту в донських отаманів?

— Та ні, він і досі сам по собі. Щоправда, підтримує взаємини з отаманом недалекої Самарської Слободи. А ще знаємо, що до двох його хуторів уже прибілося із шість десятків усілякого прибудного люду — з Запоріжжя, з Дону, з Перекопу, і навіть із Польщі та Московії. Хтось випасає отару чи табун, хтось рибалить або полює по навколишніх плавнях, або працює в каменоломні, що неподалік, і теж на березі річки. Проте одна умова: кожен хуторянин має бути озброєним та добре володіти шаблею, рушницею чи пістолем, а ще — кинджалом і татарським луком. Без цієї науки в місцевій громаді не приживаються. Навіть жінки — і ті за луки беруться. Одне слово, за рік-два, тут має витворитися або нова, тепер уже самарська, Січ, або ж кордонна станиця Війська Донського.

— Тільки не Війська Донського, бо це земля запорозького козацтва, — незлостиво зауважив гетьман Сулима. — Хоча й ваші загони прийматиме ця самарська паланка радо, як побратимів. Але не в тім річ, сотнику. Тепер я знаю, куди подамся, щойно відчую, що на турецькі береги ходити затяжко, — проказав гетьман, уже піднявшись на вершину кургану й задумливо оглядаючи звідти обидва хутори і польовий стан поблизу броду. — І місцина гарна, і річка, широкими плавнями обрамлена, та й пагорби навкруги, наче молоді гори...

— А правда ваша, пане гетьмане, — погодився Уманець, не повертаючись до поділу самарського краю. — Де ще доживати свого віку та гріхи відмолювати, як не в такому ось, райському закутні?

— Ще б між цими б двома хуторами та скиток монастирський возвести. Втім, що нам завадить? Приведу сюди дві сотні козаків — і спорудимо.

Обидва отамани розуміли, що подібні плани — всього лиш марення стомлених походами та битвами душ козацьких, а проте мрійливо зітхнули і загадково помовчали.

Сулима вимагав, щоб, споруджуючи морські "чайки", козацькі човнярі ставили їх

днища на бруси, котрі при "волоках" перетворювалися на своєрідне санне полоззя. Спочатку дехто з досвідчених "чорноморців", як називалися козаки, котрі хоча б один раз виходили в море, бурчав з приводу того, що, мовляв, полоззя і ваги човнам додає, і швидкість зменшує. Та незабаром з'ясувалося, що, завдяки цій новачії, на морі човни почуваються стійкішими, а на суші полоззя добре прислужувалося козакам, рятуючи "чайки" від руйнації та пришвидшуючи їх перекидання з річки на річку.

Ось і зараз Сулима з полегшенням душевним спостерігав за тим, як перші десять пар трофейних турецьких коней одна за одною підтягують човни до якоїсь мілкої безіменної притоки Самари. А з півсотні дончаків, котрі кінно супроводжували запорожців упродовж усього їх походу Сіверським Донцем, та ще й досі дрібними роз'їздами "слухали степ", тепер почали спішуватися і кидатися на допомогу тим чорноморцям, які, бурлакуючи, тягли решту двадцять п'ять "чайок" власноруч, розтягнувши свій незвичний "обоз" майже на версту. І заступник сотника дончаків хорунжий Курило вже спрямовував усю цю вервечку до кочового стану.

— Скільки днів плануєш пробути в цьому раю? — поцікавився Уманець, уже під'їжджаючи до воріт садиби.

— Щонайменше два тижні, — відказав гетьман. — Треба полагодити човни, просмолити днища, борти обшити в'язанками очерету.

— Щоб потім вражати ординців їх непотоплюваністю, — схвально кивав головою Уманець. — Ми при вас теж днів зо п'ять пробайдикуємо, в річці покупаємось, на рибі та дичині від'їмося. Якщо тільки турки до цих місць не дотягнуться та не нашлють на нас орду.

— А чого б тобі, з усією сотнею, та не залишитись у моєму війську? Все одно ж майже вся вона з українців скомпонована.

Уманець здивовано поглянув на гетьмана, проте відповів не одразу. Він, звичайно ж, мав намір відмовитися від пропозиції, проте зробити це слід було делікатно.

— Та воно, може, й не завадило б... Але ж наперед знаю, що охочих набереться небагато. Ти зі своїм воїнством мандруєш, як циганський барон із табором, а мої козаки звикли жити в станицях, й майже у всіх уже свої родини, свої маєтності, одне слово, станичники.

Сулима мав намір щось відповісти, але в цей час двоє слуг відчинили ворота форту, посеред якого поставала кремезна постать його володаря. Наказавши полковнику Шилу довести обоз човнярів до похідного стану та подбати про те, щоб усі човни, під надійною охороною, були виставлені біля тамтешнього причалу, гетьман увійшов у просвіток воріт.

Печенігові було вже, мабуть, за п'ятдесят, одначе велетенський зріст, якісь непомірно широкі плечі і смагляве, майже позбавлене зморшок обличчя якимось чином розвіювали уявлення про його вік, зосереджуючи увагу прибульців лише на його багатирській постаті і на тій силі, котрою віяло від неї. Приблизно таке ж враження справляли і двоє синів хуторянина, що трималися обабіч, але трішечки позаду батька, наче двоє особистих охоронців.

— Ти хто такий? — суворо поцікавився Печеніг, поклавши долоні на рукояті двох пістолів, що стирчали з-за широкого шкіряного пояса.

— Гетьман Сулима. Чув про такого?

— Можливо, ти й справді котрийсь із гетьманів, адже розвелось вас в Україні не те що багато, а просто-таки нелічено. Якось уже воно так повелось, що той — гетьман реєстрових козаків, той — нереєстрових, ще інший — гетьман над "випищиками з реєстру"; четвертий гетьманує над городовими козаками, а п'ятого обирають собі повстанці...

— Правда твоя, нема серед козацтва єдності, нема, — зітхнув отаман степовиків-чорноморців, — нема. Та скільки б їх там не було, а перед тобою добірним козацьким товариством обраний — гетьман Війська Низового Запорізького^[43].

— Чи, може, усе військо підвести сюди накажеш, аби воно слова гетьмана засвідчувало? — войовничо подався у бік хуторянина сотник Тугай.

— Тому й кажу, якщо ти гетьман, та ще й Сулима, то зійди з коня і, як у цих степах водиться, вклонися господареві, у котрого просиш притулку.

— Слухай ти, харцизяко, вивідачу татарський! — схопився за нагайку тепер уже дончак Уманець, маючи намір провчити свавільника. — Ти перед ким стоїш, кому велиш вклонятися тобі?!

— Не треба, — помахом руки зупинив і його, і козаків гетьманського загону, Сулима. Зійшов з коня, простежив, щоб так само вчинили всі інші, хто в'їхав у садибу, і, ледь помітно схиливши голову, проказав: — Прийми мене і моїх козаків на постій, господарю. За що зможемо заплатити — заплатимо.

— Ось тепер вірю, що й гетьман ти, і Сулима, — примирливо визнав хуторянин і повів офіцерів за довжелезний стіл, під навісом, на якому жіноцтво вже виставляло питво та всілякі наїдки.

3

Полковник Маріон саме підводив свій загін до воріт фортеці, коли із низини, що пролягала неподалік, долинула стрілянина, на хвилі якої на рівнині з'явилися перші вершники. Ще не знаючи, що це за люди, полковник наказав півсотні Пшияловського, сформованій винятково з поляків, кинутися їм назустріч і довідатися, що відбувається. Насилати на тих "алярмників" драгунів-саксонців Маріон поки що не наважувався, тому що їм важко було б з'ясувати, що то за люди, з ким вони б'ються та від кого втікають.

Усе стало зрозумілим, коли в невеличку підзорну трубу він побачив два наповнені людьми вози, з якими закуті в лати польські вершники намагалися якомога швидше добутися до фортечних валів. Візники відчайдушно шмагали потомлених коней, але вершники вже ладні були кинути їх, щоб самим рятуватись на бастіонах Кодака.

Маріон пам'ятав наказ коронного гетьмана: миль на двадцять перекрити драгунськими роз'їздами путівці, що ведуть до Запорізької Січі. І схоже, що той, поки що невеличкий, гарнізон на двісті шабель та при дванадцяти гарматах, який служив у фортеці, вже намагався виконувати цей наказ.

Услід за возами на рівнину вирвалося і зо два десятки козаків, що, мабуть, намагалися відбити польських бранців, але, побачивши, що навперейми їм лавою хлине півсотні поляків, та й п'ятнадцятеро рейтарів із роз'їзду теж посміливішали і розвертають своїх коней, козаки, на татарський манер, розлетілися на всі боки і помчали назад до долини.

"Саме там на вояків Пшияловського і може чатувати засідка!" — подумалось полковнику, який одразу ж пожалкував, що не має засобу, завдяки якому можна було б вернути поляків назад.

Відтак згадав про мисливські ріжки, якими теж слід буде запастися, розробивши для них низку сигналів, та озброїти ними не лише роз'їзних командирів, але й вартових на валах. А ще Маріонові дуже не подобалося, що, як він зрозумів, неподалік фортеці, паралельно руслу ріки, пролягає глибока, розлога долина, краї якої до того ж приховані степовими травами та чагарниками.

На щастя, Пшияловський виявився не з тих вояків, які здатні захоплюватися тривалими погонями, тому незабаром, переможно оточуючи вози з бранцями, вся кавалькада вершників уже наближалася до коменданта. Першим до нього добувся сотник, але порухом руки Маріон образливо змусив його помовчати, проказавши при цьому:

— Краще послухаймо тих, що брали участь у вилазці.

— Капітан кінних рейтарів фон Штаффен, — відрекомендувався старший роз'їзду, яким виявився сам тимчасовий комендант Кодак. Це був аристократичної статури чоловік років сорока, зі схудлим, а проте все ще витонченим обличчям, тільки й того, що помережаним багряними, апоплексичними прожилками. До того ж на своєму високому, з широким, вигнутим крупом, коні він сидів якось мішкувато. Одразу кидалось у вічі, що ні кінь, ані вершник мистецтво кавалерійське так по-справжньому і не опанували.

— І часто у вас тут відбуваються подібні лови? — запитав його полковник, показуючи трубою на вози, що теж повільно наближалися.

— Останніми днями почастишали. Погана ознака: чи то селяни Черкащини збираються повставати, чи, може, кошовий отаман гінців таємних розіслав та на Січ скликає.

— І всіх перехоплюєте?

— Тільки тих, що знають про путівці, які пролягають берегом Дніпра, але й досі не втямили, що ми вже маємо тут фортецю. А так... степи безмежні. Обходитимуть фортецю якомога далі — тільки й усього.

— Тобто доведеться перекривати подібними фортецями увесь простір від Бугу до Дніпра?

— Дав би Бог, щоб до зими козаки й цю фортецю з землею не зрівняли.

— Оцю?! — обурився його панічній легковажності Пшияловський. — Із землею?! І ви наважуєтеся казати таке при наших драгунах, дзвони храмів небесних?!

— А хто мені завадить казати те, що думаю?! — раптом збагряніло лице капітана.

Здавалося, судини ось-ось не витримають і кров десятками струмінців проллється на випалену, нетерплячим конем його витолочену траву. — Вчора ми перехопили на Дніпрі, у плавнях, козацького вивідача, котрий, вдаючи з себе рибалку, все до бастіонів фортечних придивлявся.

— То, може, й справді всього лиш рибалив? — іронічно всміхнувся француз.

— Можливо, він і був рибалкою, тому що мав і човна, й усіляке рибальське причандалля. Але ж, проти влади польської налаштований, допомагав козакам та селянам, що на Січ прориваються. Недарма ж перед смертю погрожував, що незабаром із кримського походу повернеться гетьман Іван Сулима, то вже він помститься і за нього, і за всіх тих селян, рибалок та козаків, яких ми занапали.

Спостерігаючи за фон Штаффеном, полковник сказав собі, що чоловіча цей достобіса запальний і, мабуть, так само достобіса войовничий, але кращі часи його минулися, і йому вже варто забувати і про сідло, і про бойові сутички.

— До чого б там козаки, на чолі зі своїм Сулимою, не вдавалися, до фортеці їм не підступитися. Інженер де Боплан взагалі вважає, що козаки не здатні здобути її в бою, — напосідав тим часом на саксонця сотник Пшияловський. — Хіба що султан кине їм на допомогу своїх яничарів, або татари візьмуть Кодак у тривалу облогу.

Фон Штаффен вирячився на нього зчервонілими очима, тільки й того, що не гаркнув: "А ти хто такий і звідки тут узявся?!", і стримало його, мабуть, тільки те, що Маріон вчасно та по-дружньому попередив капітана, що перед ним — гарнізонний комісар фортеці, покликаний наглядати за дотриманням польських законів, вершити суд над бранцями та вести переговори з тими іноземцями, яким би забаглося увійти на землі Речі Посполитої.

Зовні це повідомлення на фон Штаффена ніяк не вплинуло, він знову гнівно вирячився на Пшияловського, та, поза це, несподівано спокійно, стомлено проказав:

— І яничарів сюди нашлють, і татари вирізатимуть усіх, хто наважиться відійти від фортеці далі гарматного пострілу. Одне слово, буде тут ще... все і всього. Єдине, про що мені особисто мріється, — це якомога швидше вирватися з цього степового пекла.

— Краще поясніть, що це за люди на ваших возах, — поступово проймався повагою до самого себе і своєї нової, комісарської посади сотник Пшияловський, вдячний Маріонові за те, що вчасно нагадав про виявлену йому коронним гетьманом честь.

— Дістав звістку, що на Січ вибрався великий гурт селян-утікачів, то вирішив його перехопити. Кільком кінним та озброєним пістолями селянам вдалося втекти, а піших — кого посікли, а кількох взяли на вози. Щоправда, ми теж втратили одного рейтара забитим, але, що вдієш, служба у цих степах така.

Маріон наблизився до возів і незворушно оглянув вісьмох бранців. Звернув увагу, що всі вони були вже людьми літніми, виснаженими роками та роботою у панських маєтках. В одного з них, котрого звали Чорнієм, ліва рука була незугарно перев'язана, якоюсь посірілою від степового пилу тканиною.

— І що ж ви, зазвичай, вчиняєте з такими бранцями? — суворо запитав він, придивляючись до одного з них, досить кремезного, хоча і достоту схудлого селянина.

У руках і всій поставі цього українця вловлювалася прихована сила, а в погляді — мужність, хоча поки що й приправлена розгубленістю. Такого чоловіка він залюбки зарахував би до лав своїх драгунів, хоча й відчував, що військового досвіду в нього нема.

— Призвідців, якщо таких вдається виявити, страчуємо. Всіх інших зобов'язані негайно повертати в панські маєтки. Час од часу за ними прибувають спеціальні гінці з Черкас або Чигирина.

— Зобов'язані, але не повертаєте?

— Нагнані сюди Конєцпольським та Жолкевським будівельники спорудили тільки вали та обвели їх ровами. Але в самій фортеці ще треба завершувати будівництво і казарм, і зимових землянок для офіцерів, та й конюшні, до зими придатної, теж нема, — не приховуючи свого обурення, пояснював капітан. Відчувалося, що звикла до порядку германська душа його бунтувала проти подібного, суто слов'янського, нехлюйства. — Усім цим тут займається будівельний урядник Жолкевського, який трохи знається на тій справі. Відтак усіх біглих селян ми на тиждень-другий приєднуємо до кількох десятків полонених татар. А якщо серед них трапляються майстрові люди, то й на довше. Бо які з тих татар працівники — краще не згадувати. Моя б воля, давно пересадив би їх на палі.

— Добре, що хоч такий урядник є. Негайно спорядіть його з людьми, та під охороною, до краю долини. Нехай зведуть там окремий земляний бастіон і сторожову вежу при ньому.

— Щоб надалі, під час такої гонитви, яка сталася сьогодні, наші драгуни могли не лише рятуватися за його валами, але й приймати бій, — одразу ж збагнув його задум досвідчений воїн.

Але ні Маріон, ані Пшияловський так і не здогадалися, що в своєму гніві австрійський підданий на польській службі граф Віктор фон Штаффен помітно переграє. Їм і на думку не спадало, що перед ними агент таємної ватиканської служби. І що завдання він мав — будьщо стати комендантом цієї фортеці, щоб, дочекавшись повернення з морського походу свого давнього знайомого, гетьмана Сулими, мати змогу впливати на нього, націлюючи на подальшу шарпанину османських гарнізонів та підготовку до всеєвропейського хрестового походу на Стамбул християнської міліції.

4

Об'єднаний обоз уже наближався до масивних, охоплених металевими стяжками, воріт, коли Маріон, якого у Варшаві запевняли, що для розбудови фортеці та захищеного валом передмістя у нього буде щонайменше рік часу, тому що ні татари, ані козаки турбувати гарнізон не наважаться, порушив задумливе мовчання й, оглядаючи приворотні вежі, запитав:

— Мені здалося, що з-поміж усіх козацьких отаманів, ви, капітане, найбільше побоюєтеся саме полковника Сулими.

— Причому не тільки тому, що він є гетьманом нереєстрових козаків, — не став спростовувати це припущення фон Штаффен. — Події показують, що в особі Сулими це

степове гультяйство надбало досвідченого воїна, який упродовж останніх років тричі винищував передмістя Азова, і навіть пробував здобувати могутні мури самої цитаделі. Тож можна не сумніватися, що, маючи досвід нападів на чималу кількість турецько-татарських фортець, на це глиняне диво, — кивнув убік кодацької твердині, — він теж нападе. Вже хоча б тому, що вважатиме існування цієї польської цитаделі посеред козацького степу особистою ганьбою. Тож мусимо готуватися й до цього.

— Чому ж досі не нападав?

— Увесь той час, відколи, в лютому, польський сейм, ухвалив рішення про будівництво фортеці на Кодаку, і по сьогоднішній день, Сулима з основною масою запорожців перебував у походах. Дійшла звістка, що минулу зиму він відігрівався на Дону, а весною та влітку кілька разів нападав на турецьке узбережжя. Та й потім, хтозна, може козакам вигідніше дочекатися, доки ми остаточно розбудуємо фортецю і передмістя, щоб потім, здобувши її в бою, перетворити на власну кордонну фортецю Землі Запорізької? Мала б спровокувати козаків ще й та обставина, що польські війська, разом із вірними короні реєстровцями, перебувають зараз у Прибалтиці, готуючись до великої війни зі шведами.

— Е, то ви, капітане, репрезентуєте себе, як іменитого провидця?

— Мені й справді вдається багато чого передбачити, кажу це не з вигадки чи жарту, а тому, що так воно є. Проте дійти до відьомського чорнокнижжя мені, на щастя, не судилося.

— Шкода, — іронічно пожалкував полковник, — я вже почав було схилити перед вами голову.

— Зате бранці наші "чорним провидцем" вважають он того, що з перев'язаною рукою, дарма ж прізвище у нього Чорній, а прізвисько — Характерник. Коли свого часу він служив на Січі, то козаки справді мали його за характерника, тобто за такого, що й ворога в оману здатен ввести, і на вовка чи лисицю перевтілитися, не згірше істинного перевертня.

Полковник недовіркою поглянув спочатку на Штаффена, потім на запорожця, і, наказавши обозникам увіходити до фортеці та розвантажувати повози, пробурчав:

— От і покличте, капітане, цього ворожбита-перевертня. Раптом, якесь мудре слово мовить?

Козак підійшов, зупинився межі спішеними польськими офіцерами і, скориставшись із того, що з запитаннями комендант не поспішав, може, з хвилину мовчазно споглядав ворота, сторожові вежі та оперезані частоколом фортечні вали.

— Запитати тебе, ворожбите-перевертню, хочу..

— Причому запитань у вас три. Чи вистієть цей мозоль королівський під час нападу козаків? Коли саме вони нападуть? І чи вдасться особисто вам, полковнику, вціліти під час цього штурму?

— Правильно мислиш. То й що ж ми почуємо у відповідь?

Характерник попросив дозволу потримати в своїх руках руку Маріона, потім комісара Пшияловського, проте найдовше затримав долоню капітана.

— Може, вам краще не знати правди, пане полковнику? Навіщо вам проходити через духовні тортури, як на долю вашу випадуть страшні тілесні?

— Залякати нас хочеш, песиголовцю? — войовничо насупився комісар.

— Звичай ворожбитський та характерницький дозволяє мені відмовитися від цього віщування, — підкрутив пальцями правиці довгу кошлату брову Чорній. — Але якщо вже я вдався до нього, то мушу оповідати тільки те, що відкривається, що бачу і передчуваю.

— То й що ж ти там бачиш, перевертню-провидцю? — напосідався на нього Пшияловський.

— В okazії з Кодакком і провидцем бути не треба. Ще до кінця літа фортеця впаде. Ледве серпневий місяць на половину окрайця зійде, як весь гарнізон її поляже.

Комісар прокричав щось войовниче і схопився за шаблю, проте різким порухом руки полковник вгамував його.

— Є віщування, а є правда буття. І впливає з неї, що впасти Кодак може хіба що під турецькою навалою, — якомога розважливіше звернувся він до характерника. — Проте відомо, що султан до війни з Річчю Посполитою не готовий, а вже початок серпня. За два тижні до великої війни османи аж ніяк не приготуються і сюди не дійдуть, навіть якби їм дуже забаглося цього.

— Але гарнізон поляже не від турецьких ятаганів.

— Та чого варта балаканина цього невігласа? — Знову спаленів шляхтич Пшияловський. — Це січовики, мабуть, навмисне підіслали його сюди, аби посіяти серед охоронців фортеці страх!

— З усіх офіцерів, — не зважав Чорній на гнів комісара, — дух степу змилостивиться тільки над оцим германським воїном.

— Наді мною?! — ще сильніше збагрянів капітан фон Штаффен. — Досі мені справді щастило, проте...

— Над ним, — продовжував характерник звертатися винятково до полковника, від якого, тільки від нього, залежало зараз: доживе він до наступного світанку, чи ні. — Та ще над десятком драгунів, котрі, разом із капітаном, виявляться тієї ночі за валами Кодака.

Офіцери презирнулися і розгублено помовчали. Вони вже й не раді були, що зв'язалися з цим віщуном і перевертнем.

— Хочете переконати нас, що фортеця впаде впродовж однієї ночі? — поблажливо всміхнувся Маріон, намагаючись опанувати себе.

— Якраз до сходу сонця. Тільки, на бога, не примушуйте, полковнику, віщувати долю вам особисто.

— Якась варшавська провидиця вже навіщувала мені мученицьку смерть, — легковажно зітхнув француз. — Та тільки ж у бою всі смерті мученицькі.

— Не всі, іноземцю, не всі. До того ж, даруйте, полковнику, але чомусь відкривається мені, що вмирати вам судилося не в бою. Невже провидиця не повідала вам про це?

— А яка смерть чекає на тебе, словоблуде, цього тобі не відкрилося? — все ще намагався глузувати з Чорнія гарнізонний комісар.

— Усіх нас, віщунів, тим і покарано Господом, що таїна власної долі нам не відкривається, — збайдужіло якось проказав січовик, дивлячись Пшияловському прямо у вічі. — Тільки й того, що ми з цим давно змирилися; така вже наша доля.

* * *

Пізньої ночі капітан фон Штаффен звелів вартовому відчинити двері льоху, в якому поляки тримали своїх полонених, і покликати Чорнія.

— Чому так довго не приходили, офіцере? — суворо запитав провидець, ще перебуваючи у дверному просвітку. — Адже передчували, що йти все одно доведеться.

— Чому не йшов, — зрозуміло: тому що вагався. Питання в іншому: невже ви знали навіть про те, що прийду?

— Головне, що про це знали ви, германський воїне. А ще маєте відати, що, свого часу, саме за віщунство, мене вигнали спочатку з семінарії, а згодом, за наполяганням тих-таки церковників, — і з київської братської школи.

— Тобто ви справді вмієте передбачати, кого яка доля спіткає, — вже не запитав, а немовби остаточно переконував себе фон Штаффен уже по тому, як вартові знову взяли двері на дубовий брус.

— Чи ж вам дивуватися цьому, адже відчуваю, що й самі божим даром не обділені.

— Вам хтось казав про це? Хтось із драгунів?

— Казав, але не з драгунів, а той, хто і про все інше мені оповідає. Знати б тільки, хто він, і чому, на небесах сидючи, обрав мене, а не когось іншого.

— Про те, що під час нападу я буду єдиним з офіцерів, кому вдасться врятуватися — вам теж небеса нашептали?

— Якби хотів кривити душею, то кривив би нею, оповідаючи про долю коменданта, а не вашу, капітане. Тоді мав би більше шансів на порятунок. І про здобуття фортеці теж не розводився б.

Проти таких аргументів фон Штаффен не мав що заперечити, тому при місячному світлі мовчазно провів бранця до тієї частини валу, що відділяла фортецю від високого стрімкого берега й обривалася на ледь примітній стежині, котра спускалася до глибокої, порослої кущами, розщелини.

— Якби випустив через ворота у степ, там вас перехопили б драгуни з роз'їзду. Як спуститеся, бредіть мілиною, тільки не в бік Січі, а проти течії.

— Але ж полковник та Пшияловський вас за це не похвалять.

— Я полонив вас, перевертню, і я ж таки відпустив. До того ж я твердо вирішив, що з мене досить вашої безкінечної війни з поляками. Час повертатися до Австрії, до Відня.

— Вам хвилюватись нема чого, повернетесь, — упевнено проказав Чорній.

— Неподалік од фортеці, нижче за течією, поруч із островом Ятаганом видніється острівець Вербний, з довгою пласкою скелею посередині. Щойно дізнаєтеся, якої ночі має статися напад, в обідню пору запаліть на тій скелі три вогнища, трикутником.

Тільки ж обов'язково трикутником. Знатиму про цей сигнал тільки я, слово честі офіцера і дворянина. У нічні роз'їзди наші офіцери вирушають неохоче, тому напрошуся, навіть якщо черга скакати у степи випаде не мені. І ще одне прохання. Обов'язково зустріньтеся з гетьманом Сулимою і скажіть, що звільнив вас із полону капітан фон Штаффен, командир гармашів із турецького корабля "Ісмаїл-паша". А ще додайте, що Ватикан, і я особисто, маємо його за гетьмана милістю Божою. Тобто, на відміну від польського короля, сейму та уряду, визнаємо його.

— То ви з Сулимою — давні знайомі?!

— 3 часів нашого турецького полону.

— Гаразд, якщо вже так сталося, вважайте, що обмін відбувся: життя за життя. І під слово честі.

5

— Як тобі у краях турецьких воювалося, гетьмане, про те не розпитую, — попросив Печеніг підняти кухлики, наповнені сливовою наливкою. — Вже хоча б те добре, що живим вернувся. А коли ще й при здобичі — то, вважай, при славі. А тільки я тобі от що скажу: поки ти попід турецькими фортецями хлопців своїх втрачав, поляки звели фортецю над Кодацьким порогом, причому таку, що й Азову османському не поступиться.

— Ти що, жартуєш, чоловіче добрий?! — оторопів Сулима. — Яку, в біса, фортецю могли спорудити поляки під боком у січовиків?!

Печеніг відпив хмільного напою, почекав, поки до своїх кухличків прикладуться Сулима, Уманець і ще п'ятеро запорозьких та донецьких старшин, аж тоді поважно відповів:

— І місце таке обрали, в якому ріка найвужча, отже, поляки та реєстровці можуть перехоплювати і тих, що йдуть Дніпром, і тих, що, як оце ви, входять у нього з Самари, не кажучи вже про бідаків-селян, які беруться до Січі придніпровськими степами, по яких комендант фортеці цілодобово тримає свої роз'їзди.

Гетьман і сотник пластунів Тугай розгублено презирнулися, немовби вирішуючи для себе, вірити чи не вірити цій оповідці хуторянина.

— Коли ж вони встигли збудувати там фортецю? — якщо й запитував Сулима, то вже не хуторянина, а самого себе, і надто вже невпевнено. — Не може бути, щоб за такий короткий час, і справжню фортецю...

— Нагнали туди люду з усіх навколишніх слобід і за кілька місяців уже запустили у фортецю гарнізон, — поважно відказав Печеніг.

— То, може, там звичайний польовий табір? — засумнівався Тугай. — На кшталт отих, котрі і ми, і польські жовніри зводили сотні разів. Ото посидить у ньому польська шляхта тиждень-другий та пошле королеві чи коронному гетьману листа, в якому брехатиме, що Січ Запорізьку непереможне військо польське нарешті зруйнувало, а козаки в жахові розбіглися, хто куди.

Невдоволений тим, що йому не вірять, Печеніг пограв жовнами, проте ні сперечатися, ні переконувати чорноморців не став, розумів, що марна справа.

— Сам я фортеці тієї не бачив, але зараз, од хутірця, що у Вовчій долині, від синів моїх, має надійти чоловік, який тільки для того й прибув сьогодні вранці човном, щоб тебе, гетьмане, зустріти.

— Тобто маєте посланця з Січі? — збадьорився Сулима. — Чому він один? Ще від Донця я послав туди п'ятьох своїх гінців. Невже розминулися?

— Гінці твої, гетьмане, у нас теж побували, але кілька днів тому. А Чорній, як назвався цей козак, прискакав учора, на татарському коні. Пройдисвіта цього я, напевне, й на поріг не пустив би, але ж говорить, що встиг побувати в полоні у коменданта кодацької фортеці полковника Маріона, проте якимось чином примудрився вирватися звідти.

— Навіть так?! Тоді його сам Господь надіслав. Де він тепер?

— Знаючи, що має прийти гетьман, я, про всяк випадок, наказав Лаврінові, старшому синові своєму, що розбудовує Вовчий хутір, потримати його при собі та добряче допитати.

— Почекайте, — мовив Тугай, — кажете, що той чоловік назвався Чорнієм?

— Назватися він може ким завгодно. Хто тільки по навколишніх лісах, та берегами Самари, не блукає!

— То це ж, мабуть, отой характерник, із колишніх семінаристів, що два роки тому на Віщунському острові отаборився, до рибальської артілі приставши. Козаки його чомусь "перевертнем" обзивають, але він навіть не ображається.

Ледве сотник проказав це, як на обійсті з'явився високий худорлявий чоловік років сорока п'яти, у затертій, одягненій на голе тіло, жилетці з грубої бичачої шкіри, і з перев'язаною рукою. Через плече його була перекинута чимала сумка, скомпонована з такої самої шкіри, що й камізелька.

— Та це ж він і є — отой Чорній-Характерник! — одразу ж, підхопившись, упізнав його сотник. — Кажуть, що за часів Михайла Дорошенка він був особистим лікарем гетьмана. А під час походу гетьмана на Крим^[44] ще й прислужився йому як невловимий вивідач, який, до того ж, непогано знається на татарській мові. Це він, разом із гетьмановим сином Дорошем, перевіз в Україну тіло пана Михайла.

Сулима з повагою поглянув на козацького розвідника і попросив Печеніга як господаря запросити його до столу та налити сливовиці.

— Ти що, справді побував не лише поблизу польської фортеці, а навіть за її стінами? — запитав аж тоді, як характерник дещо вгамував літню спрагу.

— І навіть з усім її офіцерством Perezнайомився.

— Як тобі вдалося потрапити туди?

— Насправді ж тебе, гетьмане, цікавить не як я потрапив до фортеці, а який вона має вигляд, скільки в ній людей та яке озброєння на стінах.

— Правду кажеш: передусім — як виглядає ця "твердь" і скільки в ній жовнірів та драгунів.

— Знав, що поцікавишся цим, тому — ось, милуйся, — видобув із торби, з-поміж двох поєднаних ремінцями липових дощечок для письма, аркуш канцелярського

паперу, увінчаний чиймось родовим гербом. — Я тут по пам'яті замалював, що і як зумів.

— Е, та в тебе скомпонувався цілий план! — вражено проказав Сулима, розстеляючи папір перед собою й уважно оглядаючи, поспіхом, "від руки", без будь-яких лінійок, "нервово" відтворені обриси валів, башт і трикутних фігур, якими Характерник позначав бастіони.

Вперше з подібними архітектурними мапами-схемами він зіткнувся, ще працюючи управителем маєтків Жолкевських та спорідненого з ними роду магнатів Даниловичів. Зазвичай шляхта любила тримати подібні проекти на видноті, вихваляючись іменами чужоземних, здебільшого французьких та італійських, архітекторів, яким вони були замовлені, та кількістю злотих, котрих довелося за них викласти. Але фортифікаційними кресленнями полковник Сулима захопився уже в Італії, коли, приймаючи в Таємній палаті (Camera secreta), хранитель Секретного Ватиканського архіву виклав перед ним архітектурні плани Стамбула, Кафи, Варни, Тягині та кількох інших турецьких фортець, із зазначенням на них гарматних капонірів, таємних ходів, комор і джерел питної води. Та ще й запевнив, що ватиканська секретна служба уже найняла кількох шпигунів, здатних скласти подібні креслення решти османських твердинь на чорноморському узбережжі та на Дунаї.

"Щойно майбутньому гетьманові Судимі, — прояснив ситуацію архієпископ Одні, — вдасться зібрати достатнє військо для війни з османами, як наші посланці нададуть йому копію плану будь-якої з фортець, на яку козаки націлять свої списи. Головне не зволікайте з цим".

Від тієї зустрічі минуло всього чотирнадцять років, за які, одначе, відійшли у кращі світи і папа римський Павло V Боргезе, і його наступник Григорій XV, та й тепер уже вселенським престолом володів Урбан VIII, у миру Маффео Барберіні... Проте Сулима твердо вірив особистому секретареві папи Одні, котрий запевнив його: "Будь-які зміни навколо Святого Престолу свідчать тільки про одне, — що у Ватикані все залишається незмінним. Тому що смертні тільки папи та їх особисті секретарі, а Римська курія, з її службою церковної безпеки, Таємною палатою і Секретним Ватиканським архівом, існуватимуть вічно".

А тим часом, стежачи за поглядом гетьмана, Чорній-Характерник пояснював:

— Як-ото бачите, має ця фортеця чотири кути, укріплені бастіонами; щоб обійти її, треба пройти щось із вісімсот-дев'ятсот сажнів^[45]. Із трьох боків поляки охопили її глибочезним ровом, над яким насипано височезні вали, з дубовими засіками та гарматними бійницями в них. Від ріки ровів нема, є тільки, викладені з каміння на крутосхилах та понад урвищами, стіни, та насипано глиняні вали. Брама лише одна, причому з дубовими, кутими залізом ворітьми та підйомним мостом; до того ж, посилена двома вежами, збудованими обабіч із дубових кряжів.

— Невже тільки одна, і жодної бокової хвіртки? — засумнівався Сулима.

— Жодної, — поспіхом запевнив його Характерник, але вже наступної хвилики замислився.

Він раптом згадав, як капітан фон Штаффен виводив його до ледь уторованої стежини, що аж до самої дніпрової затоки в'юнилася поміж величезними кам'яними брилами. Відтак спробував, хоча б приблизно, позначити на мапі фортеці і цей хід, який, непомітно для противника, дозволяв драгунам носити з річки воду, котрої, під час облоги, у фортечній криниці, для людей і коней не вистачало б. Нею ж мали б рятуватися й останні захисники цитаделі, оскільки в очеретах, якими поросла затока, неважко було приховати зо два човни або кілька плотів. Не дивно, отже, що саме ця потайна стежина якраз і викликала у досвідченого козацького ватага найбільшу цікавість.

— Понад водою підступитися до цієї стежини хіба не можна? — спробував уточнити в Характерника.

— Якщо й можна, то досить складно, продираючись крізь гостроверхі валуни та перебуваючи під обстрілом згори. Стежини попід берегом нема, але добуватися можна мілиною. Течія там досить сильна, адже поруч кодацькі пороги, проте загін пройти зможе навіть уночі, щоб потім піднятися стежиною на вали, та ще й у тому місці, де козаків аж ніяк не чекатимуть.

— Раптом, капітан тільки для того й відкрив тобі цю стежину, щоб потім заманити загін козаків у пастку? — засумнівався Тугай.

— У нас із тим німцем інший ґешефт, життя на життя. Інша річ, що комендант фортеці полковник Маріон може скористатися зі зради капітана і влаштувати нам засідку.

— Якщо тільки знатиме, коли саме наше військо підступиться під стіни його цитаделі, — хитрувато всміхнувся Сулима, даючи знати, що розгадав суть характерницького ґешефту.

— Для капітана фон Штаффена власне життя дорожче за існування цієї фортеці, — намагався виправдати Чорній змову з ним, до якої все ж таки мав намір вдатися. — Тим паче, що він уже зібрався кидати подніпровські степи і повертатися до своєї Австрії. До речі, капітан просив нагадати, що ви знайомі. Доля звела вас на турецькому кораблі. Якщо не помиляюся, на "Ісмаїлі-паші". А ще просив запевнити, що Ватикан, і він особисто, мають вас за "гетьмана милістю Божою", тобто цілковито визнають на цій посаді.

Вислухавши Характерника, гетьман буквально занімів. Невже в козацьких степах об'явився граф фон Штаффен?! Через стільки років! От із ким би зустрітися! Не на полі бою, ясна річ. Одначе, втамувавши емоції, вголос проказав:

— Добре, до розмови про твої взаємини з германським капітаном ми ще повернемося. Що ж до звістки про появу на Дніпрі польської фортеці, то над нею слід поміркувати.

А поміркувати Судимі й справді було над чим. Повідомлення про фортецю одразу ж примусило його змінити свої найближчі плани. Ще сьогодні вранці мав намір привести флотилію до одного з островів поблизу впадіння Самари в Дніпро, й, убезпечивши в такий спосіб військо від несподіваного нападу поляків чи козаків реєстру, дати йому

відпочинок. Щоб потім, спорудивши бурдюги^[46], воно могло добре перезимувати. Тим паче, що частина чорноморців мала намір податися на волость до рідних осель, або ж дочекатися весни по козацьких зимівниках.

Загін повернувся з великими військовими трофеями та з чималим скарбом, отож він мав за що накупити провіанту, тим паче, що в ріках вистачало риби, а по навколишніх плавнях, степах і лісах ніколи не бракувало дичини... Сам гетьман збирався передусім з'явитися з загоном охорони на Січі, а вже потім, якщо дозволить ситуація, побувати в Києві. Хотілося б побувати і в своїй галицькій садибі в Кульчицях, що під Самбором, до якої востаннє навідувався, ще тільки повертаючись із Рима. Та чи ж випаде така нагода?

— Я так розумію, що від задуму штурмувати польську фортецю ти вже не відступишся? — увірвався в його роздуми голос донського сотника.

— Ні на Січ, ні на волость не з'явлюся, поки її вали та гармати мулятимуть очі козакам і посполитим.

— Аж так?! — подивувався Уманець. — То, може, й мені з сотнею лишитися при твоєму війську, щоб разом ударити на Кодак?

— Будь-яке військо вважало б за честь прийняти в свої лави сотню таких рубак, — розвів руками Сулима. — Проте з отаманом я домовлявся тільки про те, що ти проведеш мій загін до Самари, й одразу ж повернешся.

— Але ж отаман зрозуміє, що ми тут не байдики б'ємо.

— Я не можу порушувати слово, яке дав донському отаманові. Та й взагалі, буде краще, коли ти якомога швидше повернешся на Дон. Ти ж пам'ятаєш, що турки і ногайці обіцяли помститися отаману Ломові за напади на Азов та на турецькі галери, котрі його прикривали? Тож і виходить, що на Дону, в рідних станицях, ваші шаблі зараз потрібніші. У нас тут із польським панством, рейтарами та реєстровцями свої давні криваві гешефти, в які вам поки що ліпше не встрявати.

6

Уже наступного світанку Сулима послав на Січ гінців з листом до "кошового отамана і всього запорізького лицарства". Це був рішучий лист полководця, який зважився здобути "непрístupну твердиню на Кодак", добре знаючи, що цим нападом він оголошує війну не лише могутньому польському королівству, але й іще могутнішій Османській імперії та підлеглому їй кримському хану. Адже зрозуміло було, що поява цієї фортеці стала "кісткою втихомирення", котру поляки намагалися кинути османцям, аби ті повірили: віднині Січ Запорізька перебуває під їх контролем. А відтак, турецькі гарнізони Кафи, Козлова, Очакова, Тягині, Синопа, Азова і багатьох інших міст можуть нарешті забути про задавнену "криваву шарпанину", до якої козаки останнім часом вдавалися все частіше, особливо по тому, як на чолі їх флотилії виявився "гетман Соліман".

Так ось, зараз цей "гетман Соліман" просив кошове товариство скомпонувати якомога більший загін охочих, скільки їх там набереться, і вночі, проти дев'ятого серпня, таємно перекинути його на човнах уверх по Дніпру, до протоки поміж лівим

берегом й островом Ятаганом. Він навмисне назвав цей, найближчий до Кодака, острів, щоб січова старшина зрозуміла: йдеться про напад на польську фортецю, сама наявність якої у цих краях повинна сприйматися козаками, як виклик, як ознака шляхетської наруги.

— Мабуть, варто одразу ж послати гінців і на волость, на Черкашину, Чернігівщину, — порадив полковник Павлюк, який, разом із Характерником, був присутній при написанні цього листа, і якого гетьман призначив старшим гінцем на Січ.

— У такий спосіб ми дали б знати про свої наміри не лише коменданту Кодака, але й усім польським магнатам в Україні сутнім, а найперше — польному та коронному гетьманам Речі Посполитої, не кажучи вже про командування реєстровців. Та річ навіть не в цім. Поки ми не здобудемо польської фортеці, ні один значний повстанський загін до нас не прибуде. І городові козаки, і селянство давно зневірилися у бунтах і повстаннях, після придушення яких одразу ж ставало зрозуміло, що керівники їх од самого задуму не бачили жодних шансів на перемогу.

— Але ж ти — не якийсь там бунтар, у якого, крім хмільної люті на панів, нічого за душею немає, — спробував переконувати його Павлюк. — Який козак не знає-відає, хто такий Сулима? Якщо й віднайдеться такий — ординський аркан йому на шию! Може, хоч тоді второпає, що Сулима — гетьман нереєстрового козацтва, і що на лезі його шаблі — десятки походів і перемог. Самі лише походи на Азов якої слави гідні! Та й починаєш ти не з гуртом селян-утікачів, які й шабель у руках до пуття тримати не вміють, а з добірним, вишколеним і гартованим військом. То за ким козацтву та селянам-бунтарям ще йти, як не за Сулимою?

— Поки не візьмемо Кодак, — не дуже впевнено вдарив гетьман кулаком по столу, — ніяких гінців у слобідські полки не посилатиму. І селяни, й козацтво так натерпілися від бунтарських поразок та шляхетських каральних загонів, що на три покоління вистачить. Цього разу про початок повстання ми сповіщатимемо, стоячи на валах могутньої польської фортеці. Першої, але не останньої, здобутої нами фортеці. Тільки тоді до табору нашого потягнуться охочі з усієї України.

— Та воно б добре, якби ж то не останньої, — несподівано зітхнув Характерник, змусивши гетьмана, який саме ставив свій підпис під листом, на хвилинку відірвати погляд від паперу і поглянути на нього. Вслід за ним насторожився і полковник Павлюк.

— Щось передчуваєш? — нашорошено запитав Сулима, знаючи, що декотрі з характерників уміли не лише минуле прочитувати, але й зазирати у день прийдешній.

— Як передчуваєш, то кажи, аркан ординський тобі на шию, — підтримав його полковник.

Характерник невдоволено покректав, бо не любив коли хтось примушував його "циганити" на власну долю. Завжди пояснював при цьому, що не ворожбит, і гаданнями по долонях та на картах не займається.

— Як казав у таких випадках викладач нашої семінарії, "в усьому, про що вже відаю і чого ще не знаю, тільки на волю Господа й уповаю".

— Ти в блуд школярський нас не вводи, — суворо попередив Сулима. — Як щось відчуєш, попередь.

— Не попереджатиму, — рішуче похитав головою Чорній. — Все одно ж не повіриш, ще й голову накажеш відтяти, як прибічнику шляхти, який хоче відвернути тебе від праведної мети. — Сулима здивовано поглянув на Характерника, потім на старого, досвідченого вояку Павлюка. — ...Або як "чорному гінцеві", котрому сам аллах велів відтинати голову за чорні звістки.

— Як чорному гінцеві — так надійніше, аркан ординський тобі на шию, — незворушно визнав Павлюк.

— Та й не для того гетьмани з усіма військами своїми за шаблі повстанські беруться, аби за порадою віщунів та характерників назад у піхви їх вставляти, — остаточно виправдав цю небезпечну відмову Характерник.

— Не для того, тут я з тобою згоден, — хрипким басом відказав Сулима. — Тим паче, що за шаблю цю, повстанську, ми з полковником Павлюком і всім товариством запорізьким уже взялися.

Підвівшись із-за столу, він пройшовся відведеною йому у "гостинному домі" Печеніга кімнатою і зупинився біля вікна. З нього видко було мис, обліплений човнами, вервечка яких зникала за вигином ріки; і стіна лісу по той бік Самари, край якого стояла мисливська хатина. Саме тому, що підступи до хутора Печеніга з усіх боків прикривалися густим лісом, навіть розвідники татарські рідко навідувалися на нього, тому що завжди намагалися триматись відкритих місць, усіляко уникаючи лісових хащ.

— Не з усім козацтвом, пане гетьмане, не з усім, — вирвав гетьмана із замилювання краєвидами Чорній. — Щойно зважишся на повстання, як проти тебе виступить стільки українських козаків, що вжахнешся. Їх буде тисячі — тих, котрі так і не визнають у тобі "гетьмана милістю Божою". І нічого тут не вдієш!

— Скільки б їх там не виступило, жохатися не буду.

Сулима знав, що, в усі часи і за всіх повстань, завжди знаходилося чимало реєстрових, городових і надвірних козаків, а також українських драгунів на польській службі, котрі готові були виступити разом із королівським військом проти повстанців. І таки справді виступали, "умиротворюючи" буйні українські голови та українськими ж таки шаблями. Проте зараз це його не лякало.

— Жохатимешся, гетьмане, жохатимешся. Не так силі цих своїх воріженьків, як їхній підступності, — завершив свою думку Характерник, викликавши цим рішуче невдоволення полковника Павлюка. Проте сам Сулима стоїчно промовчав.

Полишивши садибу Печеніга, він спустився стежкою на берег річки і заходився оглядати вже підлатані та законопачені човни, яких чорноморці обшивали зараз в'язками очерету. Заготовляли ці "очеретяники" по найближчих заплавах і переправляли на спеціально збудованих нешироких, але довгих плотах, які, власне, і викликали в нього зараз прискіпливий інтерес.

— Товстіші в'язанки робіть, хлопці, і на борти нашивайте густіше, — порадив гетьман, оглянувши кілька вже готових до подальшого плавання чайок, а тоді знову

наблизився до звільнених від очерету плотів. — Якщо збити два такі плоти, — запитав у Чорнія, — вистачить для того, щоб?..

— Не вистачить, — не дав йому доказати Характерник. — Щоб вони слугували містками через рів, потрібні три, а ще надійніше — чотири плоти-містки подібної довжини. Тільки майструвати їх треба вужчими і легшими, майже як штурмові драбини. Втім, самі драбини теж знадобляться.

— От і звели, полковнику, — звернувся гетьман до Павлюка, — щоб козаки змайстрували зо два десятки таких плотів та драбин, які на цих же плотах і перекинемо під стіни Кодака.

— Так і накажу, гетьмане. Ліси тут густі, деревини багато, не те, що в запорізьких степах, а хлопці у нас умілі. Водночас і хмизу заготуємо з сотню в'язанок, щоб під час штурму хоча б в одному-двох місцях закидати ними рів.

Одіні рішуче відсунув у бік сувій пергаменту й ошелешено подивився на фреску "Таємної вечери", під якою мінився фарбами та ликами "іконостас" кардиналів. Саме тих кардиналів-попередників, котрі, як і він, у різні часи мали право іменуватися "secretaries major", тобто великими секретарями секретного ватиканського архіву, очолюючи при цьому "camera secreta", оту утаємничено таємну палату римської курії, проникнути до якої мріяло не одне покоління шпигунівхристопродавців із різних країн світу.

Вже, мало не на смертному одрі, передаючи секретний архів Святого Престолу, його попередник Роберто Джоліно наказував: "Заклинаю вас, Одіні: завжди пам'ятайте про підступні пергаменти з таємних "палестинської" та "апокаліпсної" скринь! Пильнуйте їх та оберігайте від людського ока. Саме в них зберігаються письмена, до яких не повинен мати доступу, — довго тряс він у повітрі кістлявим перстом, — жоден понтифік. Так-так, навіть сам папа римський не має права посягати на таїну цих писань, оскільки й для папи вони теж суворо заборонені!".

Й ось тоді новоявлений кардинал-хранитель, задав Джоліно запитання, до якого теж не мав права вдаватися: "Ким... заборонені?!" Й одразу ж відчув, що це просте, як стільниця секретарського столу, і воістину блага запитання виявилось для кардинала Джоліно не лише несподіваним, але й відступницьки підступним. Бо й справді, хто, у Ватикані чи поза ним сутній, здатний заборонити щось подібне самому папі?! Та, водночас, ні при Павлові V Боргезе, який свого часу призначав Джоліно, ні при його наступникові Григорії XV, ані при нинішньому духовному правителеві Маффео Барберіні, що висвятився під іменем Урбана VIII, навіть на думку нікому не спадало поцікавитися, хто і коли заборонив понтифікам^[47] знайомитися з таїнами "палестинської скрині".

Мало того, схоже, що не замислювався над цією таїною і сам хранитель. Та все ж, виринувши з коматозної задуми, Джоліно прорік: "Заборонили ті, хто піклується про духовну соборність папи, тому що кожен із цих пергаментів здатен похитнути віру папи не лише в божественність походження рабина Ісуса, але й у вертепну легендарність самого християнства. Ми для того й приставлені до "палестинської скрині" а також до

всіляких апокрифічних манускриптів та інкунабул, аби вберегти понтифікат від апокаліпсису віри".

"Чому ж усі ці пергаменти й досі не знищено?" — поцікавився Одіні.

"Тому що, завдяки "палестинській" та "апокаліпсичній" скриням, кардинали-хранителі, які завжди є таємними радниками папи, знають, про що в тих "іудиних письменах" ідеться насправді".

"По-біблейському завбачливо".

"Щойно ми знищимо оригінали, як віднайдуться такі апокрифічні фальшивки, що їх "духовні споживачі" відвернуть не лише від Ватикану, але й від Христа, від самого постулату непогрішимості віри".

Тепер, ознайомившись з одним із таких пергаментів, кардинал Одіні змушений був визнати: "щур таємної палати", як називали поміж собою Джоліно ватиканські службовці, мав рацію: непосвяченим у таїнства Апостольської Церкви до цих анналів краще не підступатися. Вражений своїм відкриттям, він знову взявся за сувій, аби перечитати деякі місця, але несподівано пролунав мелодійний дзвінок, яким помічник хранителя сповіщав, що на нього чекає, якщо не сам папа, то хтось дуже поважний...

— Надійшла "соколина пошта" від нашого нунція у Празі, — повідомив помічник великого секретаря Секретного ватиканського архіву, — який, у свою чергу, передав повідомлення нашого агента капітана фон Штаффена, з Рутенії, з польської фортеці Кодак.

Одіні відродив у пам'яті контури "Мапи християнського світу" і подумки подивувався тим відстаням, які довелося долати донесенню Штаффена, перш ніж воно досягло канцелярії кардинала-хранителя.

— Повідомляє про успішне завершення османського походу гетьмана Сулими?

— Саме так, про успішне. — Єпископ Можен давно відав, з якою прискіпливістю намагається стежити кардинал-хранитель за перебігом битв і походів цього козацького полководця, на якого все ще покладав надії, як на майбутнього командувача об'єднаними християнськими військами. — І це вже dokonаний факт.

Капітан завжди писав свої донесення на невеличких клаптиках паперу, та ще й зашифрованими особливим ватиканським тайнописом, які зручно й безпечно було передавати зі своїми гінцями-торгівцями папському нунцієві у Кракові. А вже звідти, разом із донесеннями інших агентів, а також із дипломатичною поштою, вони й переправлялися до Рима. Проте до рук Одіні донесення потрапляли вже розшифрованими і подеколи навіть розтлумаченими.

Цього разу капітан повідомляв, що на Запоріжжя прибули гінці від гетьмана Сулими, який ось уже два роки рейдує зі своєю "флотилією річкових кораблів", наводячи жах навіть на гарнізони таких могутніх османських твердинь, як Азов і Кафа. Втім, навряд чи фон Штаффен став би пориватися з такими відомостями до апостольської столиці, якби не певні чутки, які неминуче повинні насторожити не лише кардинала Одіні, але й герцога де Невера. Серед подніпровського козацтва і вічно бунтівливого українського селянства поширюється поголос про те, що, повернувшись із

Дону, гетьман Сулима одразу ж ударить на польську фортецю Кодак.

Поки що навіть нема певності, що цьому "пострахові османів", цій "шаблі, освяченій Римом", як називають гетьмана мусульмани, відомо про існування такої поспіхом зведеної твердині. Проте очевидно, що, піддавшись настроям козацько-селянського плебсу, гетьман і справді здатен повести своє воїнство на штурм цього кордонного форпосту Королівства Польського.

Суть цього застереження агент фон Штаффен поки що не роз'яснював, очевидно вірячи, що Одіні сам здатен збагнути небезпеку для його задумів, яка криється в антипольському виступі володаря папської медалі. Замість того, щоб і далі підживлювати християнський натиск на європейські плацдарми Стамбула, гетьман має намір збройно роздмухати чергове повстання, яке здатне перерости у велику козацько-польську війну і неминуче ослабить обидва християнські народи.

— Ви вже надіслали повідомлення про успішні походи Сулими герцогу де Неверу? — поцікавився у помічника.

— Без вашого благословення подібне дійство просто неможливе. Доконаний факт.

— На жаль, тепер у цих стінах і не таке можливе, — пробурчав кардинал-хранитель, натякаючи на відомі огріхи помічника.

— Тільки не в історії з гетьманом Сулимою, — запевнив його молодий, тридцятирічний єпископ, вихованець двох єзуїтських колегіумів.

— То надішліть герцогові це повідомлення, але без побоювань фон Штаффена щодо нападу на якусь там польську фортецю. Зрештою, гетьман поки що не нападав на неї, і навіть не погрожував нападом, хіба не так?

— Доконаний факт, ваше високопреосвященство.

— А графу фон Штаффену передайте, нехай спробує підступитися до Сулими через своїх агентів із середовища січових козаків та священиків. Особливо через священиків, ясна річ, православних, оскільки в католицтво наш полковник перейти не зміг би, козаками це було б розцінено, як зрада віри і січового лицарства. Тож ці агенти мають нагадати гетьманові, що не для того Рим освячував його шаблю папською медаллю, щоб він стинав нею голови щирих католиків. Якщо для військової слави йому бракує здобутої фортеці, нехай рушає до берегів Османії, адже в турків їх до дідька. Що ж до поляків, то нехай має їх за союзників.

— Нехай навіть мовчазних і таємних, — визнав єпископ слушність його порад. — Однак зауважу, що для багатьох і в Римі, і в Варшаві, та й для самого герцога, залишається загадкою, чому ви так наполегливо, впродовж багатьох років, цікавитеся долею саме цього козацького полководця.

— Визнайте, Можен, що, передусім, це загадка для вас.

— Але навіть цей доконаний факт не притуплює гостроти запитання. То все ж таки, чому саме Сулима?

— Тому що освятити Римом і золотою папською медаллю іншу "козацьку шаблю" такого ж ґатунку нам із вами, єпископе, вже навряд чи вдасться. А саме на неї маю намір опиратися, відроджуючи, з мовчазної підтримки понтифіка, ідею створення

європейської християнської міліції та організації останнього, вирішального хрестового походу. Ореол цієї постаті може знадобитися мені і в часи підготовки до конклаву, який обиратиме наступного папу римського. Маючи при цьому за чергового претендента, — хижо всміхнувся Одіні, — кандидатуру одного, тепер уже добре відомого вам кардинала.

8

Того ранку гетьман і сотник дончаків осідлали коней і подалися оглядати флотилію, яка тепер уже, — разом із кількома новими, у Самарській Слободі придбаними, чайками та змайстрованими козацькими теслями плотами, — сягала сімдесяти одиниць. Було серед них і шість чималих плотів, переданих сотнею Уманця, котра сьогодні ж мала повертатися до берегів Дону. Причому на кожному лежало по драбині та по десятку закріплених мотуззям в'язанок.

Зосереджена обабіч двох рибальських причалів та в невеличкому лимані, ця ескадра справляла настільки сильне враження, що, зупинившись на пласкій вершині пагорба, Сулима з іронією передрік: "Якщо завтра я кину ці "галери" під стіни польської фортеці, полковник Маріон, разом з усім своїм гарнізоном, здасться без бою, на милість переможця".

Упевненості гетьманові додавало й те, що отаман Самарської Слободи і трьох сусідніх поселень Федір Коцюба зумів згуртувати для нього майже сотню охочих, серед яких найбільше виявилось місцевих "приблудних", котрі поприбивалися сюди з бозна-яких країв. І старання свої цей старий, але кремезний і лютий з виду запорозький рубака пояснив просто: "Якщо полковника-француза, разом із його драгунами, не задушимо до зими, то фортецю свою він розбудує так, що навесні драгунські сотні попередують усіх нас". Тому й сотником призначив свого сина Ореста, колишнього січовика, котрий майже п'ять років прослужив у реєстрі, — такого ж кремезного та до люті суворого, як і сам. А ще дав гетьманові в провідники рибалку з місцевої артїлі, який добре знався не лише на Самарі, але й на всій отій частині Дніпра, в яку вона впадає, — з усіма їхніми порогами, плавнями, острівцями та заплавами.

— Чесно кажучи, я не зізнавався хлопцям, що під стіни фортеці ми не підемо, — хитрувато всміхнувся отаман дончаків, широким помахом нагайки обрамлюючи "плотську флотилію", яку впродовж трьох останніх днів його воїнство споряджало у тихій лісовій заплаві. — Щоб не лінувалися, а майстрували плоти, як для себе.

— Іноді й самого себе обдурювати доводиться, — визнав мудрість його рішення Сулима, — аби, наче біса з великого грішника, виганяти з себе ледацюгу.

Прихопивши з собою повстанську сотню Коцюби, гетьман провів дончаків до розлогого узвишся на вигині річки, якого місцеві називали Печенізьким Станом. Та, щойно козацькі старшини прощально креснули шаблями, як із узлісся по той бік Самари виринув гурт вершників.

— Дозор ординців! — гукнув запальний повстанський отаман. — Тут неподалік — брід! Ударимо по них лавою, поки не підійшли основні сили!

Проте зіркий гетьманів джура вчасно остудив його своїм улюбленим слівцем, за яке

і прозвано його "Кабицею":

— Кабиць! У татар коні не такі огиристі. Ці ж, он, як басують. Наші гінці з Січі вертаються, кабиць, на Печенізький брід ідуть.

— Але ж самі йдуть, без січового коша, — зауважив Тугай.

— Тепер січовики вже знають, куди мають прийти, — прощально помахав булавою гетьман услід козакам Уманця. — Й обов'язково прийдуть. На святу мсту лицарство скликаю.

Зустріч видалася бурхливою. Ще тільки долаючи брід, полковник Шило, який очолював посольство, вже встиг повідомити гетьмана і товариство, що два курені запорожців, на чолі з Бурлуком, пливуть на своїх чайках у бік порога.

— Уже пливуть?! — вражено перепитав гетьман, що аж ніяк не сподівався на такий стрімкий виступ запорожців.

Гінці та чільні старшини спішилися й увійшли до поставленої обіч причалу просторої повітки. Ті ж козаки, що залишилися поза нею, одразу ж відчували: у ці хвилини вирішується і подальша доля їх мандрівного чорноморського війська, і доля січового товариства, а можливо, й усього краю.

Що ж до Сулими, то він добре знав, як довго "запрягають" січовики, перш ніж зголошуються на відкритий виступ проти Речі Посполитої, за якого неминуче розбурхується чергова "домова війна", а в тилу повстанців так само неминуче виникають загони перекопського мурзи, ногойців, або й османів. Однак докоряти січовій старшині за цю помірковану неспішність не варто. Перш ніж ввергати Україну в чергову війну з Польщею, яка, до того ж, перебувала у якомусь там примарному мирі з Османською імперією, справді треба було все зважити і добряче обмізкувати. Аж тут раптом такий поспіх січовиків, такий бунтівний азарт кошового отамана!..

— І вночі січовики мають таємно наблизитися до острова Ятагана, — повідомив тим часом Шило.

— Проте довго залишатися там непоміченими вони не зможуть, — зауважив Сулима, — тому й нам слід виступати негайно.

— Полковник Бурлук тієї ж думки. Гарнізон і бранці драгунів продовжують укріплювати вали та засіки. А головне, пластуни попереджають, що комендант Маріон вимагає від коронного гетьмана підкріплення, про це вони дізналися від узятото в полон хорунжого, що командував роз'їздом. Так, поки що гарнізон Кодака складається лише з якихось трьох сотень драгунів, але ж фортеця здатна ввібрати в себе до тисячі шабель.

— Аж так? — поважно повів підборіддям Сулима.

— Існує ще одна придибенція, — підкріпив докази старшого гінця Сотник, який досі мовчазно дослухався до розмови полковників. — Той-таки хорунжий сказав, що до війни зі шведами у коронного гетьмана Конєцпольського справа так і не доходить. І що основні сили війська, котрі перебувають зараз під його орудою десь у прибалтійських землях, восени, мабуть, повернуться з цього походу^[48], й отоді поляки зможуть кинути

на допомогу гарнізонів стільки полків, скільки захтять. Ще й при гарматах.

Кілька хвилин гетьман сидів, уклавшись ліктями на стіл і підперши кулаками скроні. Він мовчав, і це було мовчання полководця, що зважається на переможну битву, котра, однак, здатна спровокувати погибельну — причому не лише для його війська, але й для й для величезної кількості іншої людності, — війну. І хоча безсловесні роздуми Сулими явно затяглися, ніхто зі старшин не наслідуювався втручатись у них.

— Ні, брати мої шабельні, — нарешті проказав він, обома кулаками грюкнувши по столу, — мабуть-таки, не судилося нам розминутися з драгунами полковника Маріона. Де це бачено, щоби шляхта вибудовувала свої фортеці під січовими валами?!

— Як поставили, так і зруйнують, — напроорокував кремезний вайлуватий джура, як завжди стоячи біля входу. — Примусимо. Вважай, що Кодаку їхньому кабиця.

— Войовничий ти в нас занадто, — пробурчав Павлюк. — Якби ще й на руку такий скорий.

— На світанку сідаємо на весла, — не зважив Сулима на цей словесний герць, — і спішуємося лише за денний перехід від впадіння Самари в Дніпро. Вже позавтра маємо з'єднатися з січовиками, разом придивитися до того дива фортифікації та вирішувати, коли і в який спосіб зводити його до руїн.

* * *

Перше проміння палючого серпневого сонця ще тільки зароджувалося за вигином Печенізького Стану, а над усіма козацькими чайками вже пружилися під східним вітром-степовиком просолені морськими штормами вітрила. Дочекавшись, поки одним із бойових човнів було взято на буксир останній пліт, гетьман скомандував своє звичне: "У похід, брати мої шабельні! У похід!", і десятки голосів "човнових отаманів" відгукнулося на цей клич: "Відштовхуй від берега! У похід! Гетьман уже рушив, і ми — за ним!".

Довіривши вести значно збільшену тепер флотилію своєму "отаман-адміралові" Павлюку, сам Сулима зібрав під гетьманським штандартом усіх кінних козаків. Зо три десятки він залишив на правому березі, а з рештою переправився на лівий, "ординський", і теж повів їх поміж прибережними пагорками до Дніпра. Причому весь час військо трималося так, щоби вершники і "мореплавці" не втрачали одні одних із виду.

— Та, побачивши під стінами Кодака такий флот, полковник Маріон одразу ж зрозуміє, що і фортеці, й самому йому настав кривавий кабиць! — войовничо проголосив джура, піднімаючись услід за гетьманом на прибережне узвишшя, з якого відкривалася вервечка вітрил і "по зав'язку" завантажених, а тому схожих на чумацькі вози на переправі, плотів.

— Якщо комендант справді помітить цей флот, під гарматним вогнем "кривавий кабиць" настане для багатьох із нас, — із незрозумілою похмурістю відповів Сулима. І джурі несподівано подумалось: "Невже передчуває щось лихе?! Не повинен був би. Недарма ж полонені турки називають його "непереможним" гетманом Соліманом"!

Останні милі флотилія підходила до гирла Самари попід лівим, болотистим берегом, без вітрил, покладаючись лише на течію і весла. Поки чорноморці маскували свої плоти і чайки в плавнях, до рибальської слободи з п'ятнадцяти осель, у якій Сулима розгорнув гетьманську ставку, прибув із охоронною півсотнею січовиків полковник Бурлук.

Зустріч запорожців із чорноморцями видалася небурхливою, без традиційного метання вгору шапок і пальби з усього, що здатне стріляти. Та все ж, нехай і стримано, але козаки обіймалися і, так само стримано кепкуючи один з одного, розпитували про походи, спільних знайомих та про життя-буття під боком в османів чи в польської шляхти. А ще, як то водиться, жартували, критично — перш ніж виставити на удаваний обмін — оцінюючи одвічно "панську" одежину, чи, рицарську, ясна річ, "у двобої з великим польським воєначальником або й самим трапезундським пашею добути", зброю своїх побратимів.

В обох загонах уже знали, що належить іти на штурм польської фортеці, а, по степових боях-сутичках гартовані, воїни ці до подібних приступів та кривавих облог завжди ставилися з поміркованою шанобливістю. Тим паче що частину фортечної стіни вже можна було розгледіти з найближчого пагорба. Та й переймалися козаки не так роздумами про те, як здобути фортецю, бо "тільки-но б отамани наказали! Так ударимо, що від ровів та валів їхніх і сліду не лишиться!"; як про те, що відбуватиметься далі. Як поведуться король Владислав IV, його сенат, а над усе — польські магнати, по землях українських сутні, після падіння фортеці?

Отаман січовиків — невисокого зросту, але кремезний, ковальської статури чолов'яга, так одразу й застеріг Сулиму:

— На твій поклик і поспіх, одне слово, на твій алюр, пане гетьмане, я привів з собою лише чотири сотні січовиків.

— Січ не має можливості утримувати великі гарнізони — мені це відомо, — розважливо відреагував гетьман, приховуючи, що розраховував хоча б сотень на шість-сім.

— Річ не тільки в цьому. Кошовий і курінні отамани дуже неохоче пристають на цей твій план-алюр. По-перше, йдеться на осінь, а тутешньої дощової восени та морозної вітряної зими — воювання сам знаєш, яке. А, по-друге, з Дикого Поля на нас неминуче вдарять татари, а, можливо, навіть і турки. Адже рішення про будівництво Кодака сенат і король Польщі приймали під тиском не так магнатів із прикордонних польських земель, як із боку Бахчисарая і Стамбула, які прагнуть ослабити запорозьку вольницю, раз і назавжди убезпечивши від її нападів ханські володіння.

— То й що, на Січі воліють не чіпати фортецю? Наважаться дати полякам так закріпитися на південних територіях, щоб вони понабудовували між Дніпром та Бугом стільки прикордонних фортець, як турки — по Дунаю та по тавридських берегах?

Вони стояли на високому рибальському містку, що, пронизуючи плавні, виходив на відкриті води річки, і дивилися в бік гирла, за яким, трохи нижче порога, ледь-ледь угадувалися обриси високого фортечного валу, що проглядалися у невеличкому

проміжку між прибережною скалою і гостроверхим пагорбом. Зараз козацькі отамани нагадували воєначальників, які, стоячи перед укріпленими позиціями ворога, вагалися: кидати на них своє поріділе військо, чи краще відмовитися від цього задуму та завбачливо відійти? Втім, саме так насправді усі їхні вагання й видавалися.

— Свою відповідь, гетьмане, я вже дав тим, що привів добірний загін запорожців, у якому жодного молодика, всі — старі досвідчені рубаки. А ще тим, що хоч завтра, під алюр, готовий вести їх на приступ. Але на такий же алюр треба слати гінців на Черкащину, Київщину, Чернігівщину, на Поділля... Треба піднімати людей і готуватися до великої війни, хоча, знову ж таки, на зиму дивлячись, потрібної кількості козаків та селян ми не зберемо. Та й ті, що таки зйдуться, постануть перед нами в блаженських одежинах, лише з косами та ціпами в руках.

— Запорізька Січ хіба не з тих-таки селянських знарядь, аж до вил і сокир включно, зароджувалася? А тепер, он, про неї в усьому світі знають. Ось і ми з бойових кіс^[49] почнемо. І не тільки. До сотні рушниць та пістолів, о п'яти легких гарматках-фальконетах, трофейно привезли з походу. Чимало зброї добудемо в фортеці. А, щойно піде чутка про падіння Кодака, бунтівливе поспільство саме рушить до нашого табору.

Поки Бурлук збирався думками, щоб відповісти, гетьман устиг прикинути, що міркуваннями його січовик не вдоволений. Так, у мовчанні, вони зайшли до світлиці слобідського отамана, в якого квартирував зараз Сулима, і схилилися над накресленою Характерником схемою фортеці.

— Вона, що, й справді виглядає саме так? — засумнівався полковник. — Якщо вірити цьому малюванню, маємо справу з великою і могутньою твердиною. Тільки й того, що — кажуть — кам'яних стін нема, самі лише глибокі рови та частоколи на високих валах.

— Чи така вона насправді, спробуємо переконатися завтра на власні очі. Вночі, під світанок, вирушимо на розвідку. Ви з Павлюком та кількома іншими старшинами-чорноморцями оглянете фортецю зі степу, а я спробую добутися до валу ось цією, — постукав пальцем по паперу, — дніпровською скелею. З виду вона неприступна, але Характерник стверджує, що будівельники фортеці проклали по розщелині потайну стежину, яка веде до берегової кринички. Та й утікати по ній уночі останнім захисникам твердині теж буде зручно.

— Гаразд, поїдемо подивимось. Хоча, якою б ця фортеця не видавалася, а без гармат, алярмом, штурмувати її — все одно, що дідькові на роги сідати. Коли я служив рейтаром в Австрії, одну з альпійських фортець з гарнізоном бунтівників наша артилерія безперервно обстрілювала впродовж двох діб. Із дванадцяти жерл; то залпом, то по одинці, без будь-якої спроби піхоти дістатися стін. Тоді я запитав їхнього капітана, навіщо він витрачає стільки ядер і пороху, адже оборонці давно поховалися в підвалах та гротах і жодної шкоди ця пальба їм не завдає. І старий австріяк відповів: "Ще й як завдає! Ось уже впродовж трьох діб вона виснажує ворога, позбавляючи його спокою і сну. Коли наші піхотинці увірвуться на стіни, бійці гарнізону повзатимуть попід бійницями, наче сонні мухи". Ось таким алярмом і брали — де фортецю, а де

замок чи укріплений табір.

— Прибережи ці свої рейтарські оповідки для сусідських молодичок, полковнику. Ми не в Австрії й облогових батарей у нас поки що не водиться. А з тією "арматою", котру маємо на чайках, втягнемоя хіба що в тривалу облогу, під яку до Кодака прибудуть загони драгунів, реєстровців і шляхетського ополчення.

— Та й на валах у поляків армата куди потужніша, — визнав Бурлук.

— Тому брати її будемо вночі, по-пластунськи, з першого приступу — через рів, на вали, і в шаблі... Тільки таким, як ти кажеш, "алярмом" і будемо діяти. Проте остаточний план штурму прикинемо по тому, як на власні очі побачимо, що там насправді намудрував на березі Дніпра фортечних справ майстер де Боплан.

— Мозолями нашого ж таки селянства, — додав отаман січовиків.

10

На світанні Сулима з десятком пластунів висадився неподалік вигину Дніпра, до якого підступав східний вал фортеці, і, наказавши веслярам заховати чайку у плавневій протоці, скрадаючись, де берегом, а де мілиною, повів, услід за Характерником, свою групу до нагромадження скель і величезних валунів. Десь поміж них, як запевняв провідник, від фортечного перелазу до запінявілих річкових бурунів вела потайна стежина.

Хоча шлях цей Характернику вже був знайомий, все одно просувався він неспішно, сторожко оглядаючи берегові заплави та розсипи валунів, за якими розпочиналася гряда сірих скель, у розщелинах котрих де-не-де чорніли невеличкі чагарники та приземкуваті блаженські сосни.

Звечора Сулима уважно оглянув це, на перший погляд, неприступне узвишшя в підзорну трубу, і тепер із подивом відзначав, наскільки різниться те примарне видиво, яке відкривалося йому в скельцях труби німецьких майстрів, од суворой величі дикого каменю.

— А ось і потайна фортечна криничка, — стиха проказав Характерник, виглядаючи з-за скельного пасма, яке прикривало "водопій" польських драгунів од стороннього ока. — Вода в її джерелі божественна.

— Ось і потайна... — за звичаєм своїм, похмуро повторив кращий розвідник пластунської сотні Вирвич. Він увесь час тримався поближче до провідника, щоб, у разі небезпеки, прикрити його. — Щелепи б їм усім повиривати.

— Тим паче, що гарнізонні водоноси прочистили це боже джерельце та ще й обмурували камінням, аби легше було черпати.

— Як же вони видряпуються потім на вершину з повними відрами чи бочками? — запитав гетьман.

— З бурдюками через плече, або з металевими коробами, охопленими заплічним ремінняччям, — пояснив за провідника сотник Тугай, що саме наблизився до кринички з дев'ятьма своїми пластунами, добре навченими плазувати вужами і маскуватися, знімати вартових і вражати ворога металевими ножами та стрілами невеличких луків. — А, покуштувавши з долоні води, впевнено проказав: "Брехня, у мене за городом,

краща" і, підштовхнувши в плече поближнього пластуна, неголосно звелів: — Корбань, і ти, Вирвич, — ідете першими. Обнишпорте кожен закутень, раптом десь засідка. Тільки ж дивіться, вартових не розбудіть, вовчі діти".

— Навпаки, ми їх солоденько приспимо, — запевнив пластунський десятник Корбань.

— А таки приспимо, — підтакнув огрядний і, на перший погляд, необачно вайлуватий Вирвич. — Але щелепи все одно повириваємо.

Рішучий і довершено тренований, Тугай, цей сорокарічний подолянин, зневажливо ставився до прагнень решти козаків атакувати лавою чи навальними юрмами, вважаючи, що вилазками своєї сотні лучників-пластунів здатен завдати ворогові значно більше втрат, ніж у відкрити атакуюча сотня. І довів це своїми нічними рейдами під Кафою, Трапезундом, Тягинєю, Азовом. Таких любих козакам рушниць-яничарок та примхливих пістолів Тугай взагалі не визнавав, віддаючи перевагу невеличким лукам, які його пластуни носили в заплічних дерев'яних сагайдаках, та ножам.

— Звичайно, полковник Маріон, цей телепень із хутора Парижа, міг би й потурбуватися про вартових біля криниці, — провадив своєї Тугай. — А ще краще — про засідку на схилі узвишшя.

— Цей телепень з хутора Парижа, — негайно пробубонів-відлунив кращий із його пластунів і незмінний напарник. — Щелепи б їм усім повиривати!

— Поки що моліть Всевишнього, щоб засідки їхньої там не виявилось, — намагався упокорити їх Сулима.

Стежина видалася значно довшою, ніж могло здатися знизу, проте, в'юнячись поміж скельних виступів, вона втрачала свою крутизну; до того ж, в окремих місцях вона зміцнювалася вирубаними в скельній основі, або намощеними з каміння, сходами.

Добувшись вершини пагорба, козаки відійшли від стежки і, примостившись у чагарнику, між двома валунами, гетьман узявся за далекоглядну трубу. Гарнізон іще не покинувся, отож Сулима без особливого остраху оглянув більшу частину внутрішнього двору — з двома довгими мазанками-казармами, конов'яззю, кам'яним будинком, що, мабуть, служив польським офіцерам і житлом, і штабом, ще якимись будівлями у вигляді напівземлянок, про призначення яких можна було лише здогадуватися. Втім, справа була не в призначенні. Гетьманові важливо було переконатися, що ні класичної цитаделі, ні якогось внутрішнього укріпленого табору, в якому рештки гарнізону могли б замкнутись, щойно козаки подолають рови, вали і частоколи, в фортеці не існує.

— Злегковажив наш фортифікатор Боплан, злегковажив, — мовив Сулима, передаючи далекоглядну трубу своєму давньому, ще за бунтом на "Ісмаїлі-паші" знаному, побратимові — Данилу Сотнику. Саме він, за задумом гетьмана, повинен був очолити штурмовий загін, що прориватиметься через придніпровську частину укріплень. — Без цитаделі фортеця — не фортеця. Особливо така, більше схожа на укріплений польовий табір.

— Мабуть, не встигли спорудити, — стеновав плечима Сотник. — Поспішали заселити

гарнізоном, поки фортеця не опинилася в наших руках та не перетворилася на чергову Січ. До того ж продовжують розбудовуватися. Он, ще одна невивершена споруда, яка, можливо, піде під комору.

Труба вже опинилася в руках Тугая, коли на перелазі через вал з'явилася група драгунів. Вони говорили щось своєю германською, і безтурботно реготали.

— Е-е, народе безмолственный, чом би нам не розправитися з цими носильниками та вже зараз не увірватися до фортеці? — азартно почухав колодкою ножа потилицю Вирвич. — Поки драгуни оговтаються, п'яти сотням із них щелепи повириваємо.

— Ніяких "щелеп"! Нікого не чіпати! — притишено обурився Сулима, відводячи всю групу за поближній виступ скали. — Замаскуватися і безперешкодно пропустити цих небораків туди і назад. Комендант фортеці не повинен здогадуватися, що ми вже чатуємо на його вояків поблизу валу.

— Шкода, — продовжував чухати ножом потилицю Вирвич. — Хоча б на цих десять шабель водоносів у полковника Маріона сьогодні поменшало б. Тут-таки і відспівали б.

— Щоб мати право відспівувати, треба закінчити семінарію, — пробурчав Тугай. — Оце здобудемо Кодак і вертайся до Києва, семінаристе недовчений, зубрити святці та "постигати все протчєя словеса летописня", — прогундосив останні слова голосом підпилого дячка.

— А, знаєш, Вирвичу, сотник твій мудро радить, — впівголоса проказав гетьман. — Повертайся до отих своїх церковних "святців" та "словес". Колись, може, й власні "словеса літописні" складати навчишся.

— Ото про гетьмана Сулиму та його найкращого пластуна, сам знаєш про кого, якраз і напишеш, — напівжартівливо напоумлював його Тугай. — Такого літописа втнеш, що й Нестор Літописець позаздрить.

— Ти, після церковно-приходської школи, теж збирався, було, подаватись "у науку" до семінарії, — огризнувся його земляк Вирвич. — Але чомусь подався "у науку" на Січ.

— А таки непогана наука, щоб ти знав, особливо наша, пластунська.

Щойно драгуни пройшли повз їхню засідку в бік фортеці, Сулима, у супроводі Характерника і Сотника, спустився до ріки. Та, перш ніж вдатися до цього, він наказав пластунам Тугая залишатися поблизу фортеці. їхнім завданням було — протриматися на прибережних скелях до ночі, пильнуючи, щоб поляки не виставили свої заслони та не вчинили засідки. Ця ж група мала прокладати потім шлях штурмовому загоніві козаків, які насідатимуть на вали зі сторони Дніпра.

— Коржики на меду замішані та кетяжки конини сушеної у підсумках маємо, а значить, протримаємося, — запевнив його пластунський ватаг.

Гетьман із козаками ще тільки сідали в човна, як троє наставлених Чорнієм-Характерником козаків уже розкладали на поближньому Вербному острові димовий трикутник із багать. Для графа фон Штаффена це був умовний сигнал: час подбати про власний порятунок. Свій нічний роз'їзд із чотирнадцяти драгунів капітан обіцяв відвести подалі від фортеці, нібито для перевірки двох степових зимівників. На яких і справді ось уже кілька разів знаходили притулок утікачі-селяни, що мріяли стати

січовиками.

11

Останню нараду перед штурмом Сулима проводив уже в обідню пору, на маленькому островці, посеред якого проростав гранітний шоломоподібний валун, а навколо, на мілководді, купчилися готові до виступу чайки. Коли зібралися генеральна старшина і всі сотники, гетьман виклав свій план дуже стисло, але максимально жорстко.

— Зі мною, на скелю, на якій уже чатують пластуни Тугая, підуть лише дві сотні. Ти, Павлюк, поведеш загін, який наступатиме з західного боку, зі степу. Твої вали найвіддаленіші від ріки, і загін у тебе буде найбільшим.

— Зрозуміло, — поважно кивнув полковник, — маю відволікти на себе основну масу драгунів, аби твоєму загонові легше було вриватися на фортечний двір.

— Отож твоїм козакам навіть не обов'язково долати вал, головне — зв'язати жовнірів страхом прориву та розтягти їх сили на всю довжину "стіни". Ти, Бурлук, заходиш з півночі, тільки не підводь свої "безсмертних" під скелю, нехай комендант Маріон та його офіцери вважають побережну стіну природно захищеною. У них і так занадто мало людей, щоб тримати оборону такої твердині.

— Але мої січовики все ж таки алярмом увірвуться в неї під час першої ж навали.

— Істинні запорожці, добірні сили низового козацтва, — розуміюче підтримав його гетьман. — Щоб на такій фортеці та не підтвердити своєї слави безстрашних і нестримних?! Такого просто бути не може... Головне, щоб увірвалися зі справжнім "алярмом".

Бурлук окинув присутніх підозріливим поглядом, чи, бува, не сприймає хтось із них ці слова Сулими за поблажливий глум, а, переконавшись, що всі зберігають належну в подібних випадках сувору незворушність, — войовничо стеновав плечима, ніби збирався виходити на борцівський поєдинок.

— Ти ж, генеральний осавул Чернець, яко великий знавець і пошановувач артилерії, збираєш під своєю орудою фальконети й інші гармати, і будеш обстрілювати вали з південного боку, обабіч воріт. Нехай комендант вважає, що основного натиску слід чекати саме після здобуття воріт, і кидає туди останні резерви.

— Скільки перекине, стільки й перемелемо, — хижо всміхнувся осавул. — Як, бувало, під Азовом...

— Тільки ж дивись, своїх не перемели, "мельнику" ти наш, — застеріг його Бурлук.

— Проте всі без винятку починають штурм при повній тиші, щоб не викликати на себе вогонь фортечних гармат. Мої пластуни спробують проникнути в фортецю і зняти вартових. А, тим часом, у руках кожного козака — по в'язанці віття чи очерету, у кожної сотні — по дві штурмові драбини, які слід перекинути через рови, щоб перші одчайдухи переповзали по них й одразу приставляли до валів.

— У наших сотнях драбини вже готові, — запевнив його отаман запорожців.

— Наші хлопці теж не дрімали, — доповів Павлюк. — Щойно стемніє, переправлять їх на плотах на той берег.

— Одне слово, з військовою справою всі ви обізнані, — підсумував гетьман, — та й отамани досвідчені. Ідіть, готуйте військо і все необхідне для наступу на фортецю.

...Ну а сам штурм розпочався майже під ранок, коли нечисленні вартові куняли, повсідавшись під частоколом, або безбожно спали, прихилившись до гармат. Як на те, серпнева ніч ця видалася паркою, наче перед зливою, і, на подив, темною. Якраз такою, в яку щемливо мріється і солодко спиться.

— Ну то я зі своїми вовчими дітьми пішов, бо вже час, — проказав сотник Тугай, помітивши разом із гетьманом ті ж таки три вогнища, розпалені на острівному узвишші, — сигнал до виступу пластунів та наближення основних козацьких сил до ровів.

— Тільки ж вартових біля "перелазу" спробуйте зняти без галасу і стрілянини. Підкralися — і в ножі.

Сулима щойно піднявся на скелю по стежці, на вигинах якої Тугай виставив "блудливу варту" із трьох своїх хлопців, які й допомагали штурмовій групі орієнтуватися. І дихав гетьман усе ще важко, сприймаючи цей свій фізичний ганж не як прояв втоми, а як загрозову ознаку старіння.

— Ото так, "у ножі" ми їх і познімали, — відказав отаман пластунів.

— Кого і коли це ви. знімали? — не одразу збагнув змісту його слів гетьман.

— Двох вартових, що, сидячи поблизу "перелазу", мабуть, розводилися про те, як їм пощастило, що служать у такій могутній, від "спиячених козаків захищених", фортеці. Ми туди ще до вашої висадки на берег увірвалися.

— Чого ж ви туди звечора поперлися, нехристі?! — напівпошепки жахнувся Сулима. — Могли ж увесь гарнізон переполошити!

— Не переполошили б. Я туди першим семінариста Вирвича, з трьома такими ж, як він, силачами-галерниками послав. Той самому дияволу щелепи вирве.

— Хіба що Вирвича... — змушений був змиритися з його поясненням гетьман, утішений, що основне своє завдання пластуни все ж таки виконали. — Хоча по кілька нагаїв на кожного — не завадило б.

— Зате зараз п'ятнадцятеро моїх зірвиголів мандрують валами, під драгунів маскуючись. І всі як один — примітні лучники. Я ж тільки для того й повернувся, щоб пану гетьману повідомити і — за нагаї, бачиться, — до фортеці запросити.

— То й чого чекаємо? — раптом сахнувся Сулима, згадавши про згайнований час. — Рушаймо "навпомацки", за гріхи свої праведні, козацькі, покаючись.

Хтось із тих драгунів, що пильнували ворота, все ж таки зумів виявити нападників, й, услід за басовитим криком: "Напад! До зброї!", майже одночасно пролунали два постріли з пістолів. У казармах негайно зчинився лемент, хтось із тих жовнірів, що прокинулися першими, ударив у майданні тулумбаси, закликаючи гарнізон до опору. Вдарив і тут же упав під стрілами пластунів.

Захисники фортеці все ж таки встигли взятися за зброю і кинутися — хто до воріт, а хто на вали. Та, по-перше, їх справді було занадто мало, щоби боронити таку фортецю, а по-друге, значна частина валів і гарматних бійниць уже була осідлана козаками. А тут

ще один за одним пролунали два залпи артилерії осавула Ченця, висіюючи ядрами весь простір від воріт до південної казарми. Останній із "замовлених" гетьманом залпів прийшовся по конов'язі та фортечному майдану, вражаючи коней і тих драгунів, котрі навіщось кинулися їх сідлати. Залишившись без вершників, або й просто відірвавшись від розтрощеної конов'язі, тварини злякано іржали, схарапуджено гасаючи між казармами і лише додаючи розгубленому гарнізону паніки та безладу.

Де-не-де саксонцям усе ж таки вдавалося вибігти на вали, проте вони тут же падали, вражені кулями, стрілами, або вістрями пік. Мотуззям піднявши на вали кілька легких фальконетів, козацькі гармаші вже звідти примудрилися засипати ядрами драгунів, які намагалися ховатись у штабному будиночку, або гуртуватись біля нього. Тим часом пластуни, що першими спустилися з валів, уже зосереджувалися

біля входу в підземелля, в якому були зачинені невірники, котрих поляки рейтари використовували на будівельних та господарських роботах, а також у проміжку поміж двома коморами. Саме вони й утворили той плацдарм біля північного та придніпровського валів, який, під традиційні розпізнавальні кличі "Пугу! Пугу!", залюднювався тепер штурмовиками з загонів Сулими і Бурлука.

Як і було домовлено поміж старшиною, до появи перших просвітків, сотники не поспішали заповнювати своїми бійцями весь фортечний двір. І не лише тому, що побоювалися в темряві перебити своїх же, а тому, що цим досвідченим воїнам вигідніше було вибивати поріділий, а до того ж, розосереджений і деморалізований гарнізон, з валів, із захоплених бастіонів та двох сторожових веж, або ж поступово накопичуючись попід валами та стінами всіляких споруд. Можливо, ця перестрілка, котра поступово перетворювалася, нехай і на нерівний, але все ж таки "лицарський турнір", тривала б іще якийсь час, але все "зіпсували" невірники. Вириваючись зі свого підземелля та озброюючись, хто чим міг, вони, із ревищем ненависті і жадобою помсти, подалися до конов'язей.

Й ось тут запорожці відчували, що далі зволікати не можна. Коли, вже, власне, ніким не керовані і нікому не підвладні юрми козацькі схлинули з валів, кидаючись до казарм і комендантсько-штабного будинку, над різаниною, що під вигуки "Бий їх, винищуй до ноги!", вчинялася тепер по всьому просторовиську твердині, раптом розляглися і войовничі заклики: "Коменданта Маріона — живим!", "Схопити його, сучого сина!", "На страту цього кривавого зайду!".

* * *

Як сходило тепле серпнєве сонце, то перші промені його недовірливо й сторожко освітлювали криваве бойовище. Озброєні трофейними шаблями, вчорашні невірники, підтримувані козаками, прискіпливо оглядали всі закутні фортеці, розправляючись із тими, хто там ховався. Водночас козацькі роз'їзди перехоплювали в степу тих небагатьох із драгунів, котрі, вийшовши з фортеці через недобудований підземний хід, намагалися врятуватись утечею. Серед них, як згодом з'ясувалося, потрапив під чийсь шаблю і гарнізонний комісар Ян Пшияловський.

Останнім із приміщень фортеці впав комендантський будинок. Перебивши його

захисників, козаки зуміли схопити полковника Маріона і кинути до ніг Сулими та кількох старшин, що зібралися в досить просторій штабній кімнаті. Проте гетьман сів за стіл сам і дозволив сісти на вільний стілець комендантові.

— Одного збагнути не можу, полковнику, — заговорив Сулима попольськи. — З якої пропасниці ви так лютували, в фортеці своїй сидючи, що встигли породити ненависть до себе не лише запорозьких козаків, але й усього навколишнього посполитого люду?

Комендант, невисокого зросту, худорлявий чоловічок, якому, на вигляд, видавалося стільки років, що вже й час було б облишити службу та бавити десь там, у своїй Шампані чи Нормандії, внуків, стеновав плечима і приречено зітхнув.

— Як офіцер, що перебуває на службі в польського короля, я виконував накази його, польського уряду і командування.

— То король, канцлер чи коронний гетьман Речі Посполитої наказували вам карати місцевих жителів за полювання у плавнях та рибальство, а вашим артилеристам — вправлятися зі стрільби, розстрілюючи човни, котрі йшли на Січ із продовольством? Вже не кажу про селян-уїкачів, яких ваші роз'їзди десятками вирубували в степу.

Полковник прислухався до ремствування козаків і невільників посполитих, які вимагали видати їм коменданта на суд і розправу, і розпачливо похитав головою.

— Облишмо ці розмови, гетьмане, ми не на диспуті недоуків-семінаристів. Усі мої відповіді заздалегідь відомі і для вас неприйнятні. Судячи з того, як поводить ся ваша чернь, котра оточила будинок, доля моя теж уже не божя таємниця, — без щирої набожності, швидше за звичкою, аніж із душевної потреби, перехрестився француз. — Передчував, що своєю смертю вмерти мені не судилося. Але ніколи не думав, що службу свою закінчу не в бою, а під палицями бунтівників.

— Під палицями чи ні, проте бунтарський суд завжди жорстокий, — визнав гетьман. — Вироку на лицарську страту чекати від нього не доводиться.

— Не доводиться, розумію. А ще визнаю: фортецю ви штурмували майстерно. Фортифікатор Гійом де Боплан і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, які вважали Кодак неприступним, будуть шоковані таким швидким і безглуздим падінням її. Тут уже одне з двох: або ви, Сулимо, по-справжньому талановитий полководець, або ж як комендант я виявився цілковитою нездарою. Втім, неважко припустити, що обидва ці твердження правдиві.

— Ціную вашу думку про мій військовий талант, полковнику.

А коли вже Маріона виводили надвір, він востаннє озирнувся на гетьмана і, звівши вузьке "магістерське" підборіддя, несподівано проказав:

— ...Проте згадаєте мої слова, Сулимо: ваша страта теж виявиться жорстокою і далєбі не лицарською. Та й станеться вона значно швидше, ніж ви здатні припустити.

Вироку коменданту фортеці Сулима не оголошував, у самій страті участі теж не брав. Може, з годину він просидів у кабінеті полковника, ні з ким не вступаючи в розмови, і нікого не приймаючи. Тим старшинам, котрі наважилися поткнутися до нього, видавалося, що так, у кріслі, гетьман і заснув. І не дивувалися, адже ніч була безсонною і чимало козарлюг відсипалося зараз під промінням степового сонця прямо

на валах. Лиш коли звідкись із-за фортеці долинув вибух, Сулима стріпонувся, рішуче похитав головою, аби розвіяти чи то дрімоту, чи глибоку задуму, і негайно звелів джурі-ад'ютантові дізнатись, що там сталося. Той скочив на вчасно привласненого коня і помчав до воріт. Повернувся ж через кілька хвилин, помітно стурбований і навіть розгублений.

— Бачиться, кабиць уже тому комендантові-французу Маріону.

Гетьман похмуро втупився поглядом у джуру і, тамуючи роздратування, прохрипів ще на галерах вистудженим голосом:

— Сам знаю, що полковника не помилували. Але ж не за тим посилав. Що там, у дідька, вибухнуло?

— Та ж полковник Маріон і вибухнув.

Кілька секунд гетьман просидів зі спазматично відкритим ротом.

— Ти що це верзеш, юродивий?

— Невільники і козаки добряче відгемселили його, а потім прив'язали на самому березі Дніпра до дерева. Підперезавши сорочку і штани Маріона, вони обсипали всього порохом і підпалили гнота. Рвонуло так, що розшматувало і коменданта, й дерево, та й разом усе те вибухом закинуло в річку^[50]. Ото й виходить, що обом, — і полковнику, й дереву, — кабиць.

Гетьман заціпеніло дивився на джуру і мовчав. Але, по тому, як рішуче напиналися його жовна, мало не роздираючи при цьому шкіру на вилицях, Кабиць зрозумів, що той ось-ось впаде в таку лють, що краще вчасно зникнути з очей.

— Навіщо ж вони так по. нелюдськи? — безсило простогнав йому вслід старий воїн.

12

До Черкас депутат польського сейму і підкоморій, тобто межовий суддя черкаський, Адам Кисіль повертався в піднесеному настрої. Напередодні від'їзду з Варшави, він мав несподівано приємну аудієнцію у короля Владислава IV. Причому зустріч ця видалася досить тривалою, чого монарх завжди уникав, намагаючись з усіма підлеглими спілкуватися стисло, стримано і то винятково суворим, наказним тоном.

Проте цього разу король не став утверджуватися перед магнатом у власній величі, а сам нагадав йому, етнічному українцеві, випускникові Замойської академії, про участь, під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, в битві з турками під Оринином та про особисту хоробрість, виявлену у вирішальних битвах з магометанами під Цецорою і Хотином, не кажучи вже про битву зі шведами під Гневом. Не забув правитель Речі Посполитої і про те, якої високої думки залишалися про полковника своїх військ польний гетьман литовський Карл Ходкевич та польський гетьман Станіслав Конецпольський.

Свою службу при дворі у ранзі "королівського дворянина" аристократ Адам Кисіль розпочав лише два роки тому. Але встиг опанувати не лише науку придворних інтриг, але й науку вгадувати, передбачати, або й самому формувати волю монарха. Тому зараз, зазначивши, що особистий секретар зумів ґрунтовно підготувати Владислава до цієї розмови, депутат водночас запитав себе: "Невже увесь цей вступ знадобився

королеві тільки для того, щоб, на час відсутності в країні Конецпольського, призначити мене тимчасовим, наказним коронним гетьманом Речі Посполитої?".

Владислав і справді повів мову про беззахисність південних кордонів королівства, про християнське налагодження взаємин із вічно бунтівним запорізьким козацтвом, отим, сильним, а проте ненадійним союзником у протистоянні з ординцями та османами...

"Інженер Боплан і гетьман Конецпольський доповідали мені, що запорозькі козаки вороже зустріли саму ідею спорудження на Дніпрі фортеці Кодак", — недовіжливо зиркнув Владислав IV на полковника.

"Вороже, ваша величносте, — незворушно підтвердив депутат. — Але іншого ставлення не варто було й сподіватися".

Король вийшов зі свого літнього палацу і, ведучи магната за собою, повільно побрів дубовою алеєю, котра завершувалася альтанкою на березі ставу.

"Коронний гетьман навіть засумнівався, чи й насправді цей степовий замок здатен вгамувати, а тим паче — остаточно приборкати січовиків та перетяти шлях селянам-утікачам, котрі прагнуть покозачення. Тож чи варто було, — бідкався Конецпольський, — споруджувати його, витрачаючи з державної скарбниці сто тисяч золотих, якщо сама поява такої "польової засіки" здатна спровокувати черговий бунт, і, взагалі, навряд чи вона протримається в руках польського гарнізону хоча б півроку".

"Я не маю наміру оцінювати висловлювання великого коронного гетьмана, — поважно парирував депутат, що ось уже п'ятий рік поспіль представляв у сеймі волинську шляхту^[51]. — Проте скажу: так, цей одинокий посеред Дикого Поля замок не здатен упокорити ні козаків, ні ординців, ні навіть утікачів із шляхетських маєтків. Але хто сказав, що це повинно породжувати сумніви в його доцільності? Навпаки, намагаймося забудувати подібними замками усю кордонну лінію від Дніпра до Бугу. А, закріпившись на цій лінії, наступну зводити вже південніше Запорозької Січі. Хто має право засумніватися, що козацькі землі — це землі, що перебувають під ужитком й обороною підданих польського короля?".

Вони піднялися на пагорб, увійшли до альтанки, і тільки тоді, спостерігаючи за поведінням лебединої пари, котра повільно наближалася до плавучого острівця з кормушками, король нарешті відреагував на слова свого співрозмовника:

"Мені подобається і хід ваших думок, і їх патріотична твердість. Причому дуже важливо, що чую ці міркування саме від вас, уродженого русина, чи, як тепер стає модно називати вас в іноземних колах, українця"^[52].

"Поза своє походження і свою православну віру, я ніколи не забуваю, що є сенатором Речі Посполитої, — ще стриманіше відреагував Кисіль. — Задля якої ніколи не жалкував ні крові своєї, ані самого життя".

"Недарма ж я пригадував вашу участь у походах і битвах польського війська. Тепер, ось, хочу, щоб із оружних бойовищ ви делікатно перейшли на бойовища дипломатичні. І саме так — делікатно. Турецький султан, з яким Річ Посполита перебуває зараз у мирі, вкотре вже, з гнівом великим і всілякими погрозами, вимагає "закликати до

послуху наших підданих, запорізьких козаків".

"Хіба сталося щось надзвичайне? Знову сутички козаків із татарами? Але ж так завжди було і завжди буде. Не поселилися б у нас під боком ординці, не з'явилося б і козаків".

"Подібні міркування — це вже з академічної схоластики. А стало відомо, що Стамбул розлючений нападами загонів гетьмана Сулими, котрий зі своєю флотилією другий рік поспіль не дає спокою гарнізонам берегових турецьких фортець. Причому найбільший гнів викликали два його напади на Азов. Це ж до якого божевілля слід було дійти, щоби зважитися на штурми Азова?! Ще й підбивати на ці напади донських отаманів! Султан, уже не прикриваючись жодними дипломатичними викрутасами, погрожує нам війною. Як і кримський хан. А ми ж тільки тому й наважилися перекинути військо коронного гетьмана Конєцпольського у Прибалтику, що впевнені були в миролюбності Османської імперії".

"Якщо я правильно розумію ситуацію, ваша величносте, ви вповноважуєте мене на переговори з Сулимою?"

"На його впокорення, депутате! — рішуче проказав, майже вигукнув монарх. — На мирне чи збройне, але впокорення. І то негайне. Його і всіх підлеглих йому морських розбійників. Самої Січі".

При згадці про впокорення Січі депутат похмуро всміхнувся. Чи ж не про це мріяли й попередники нинішнього польського правителя, а також усі донині сутні коронні та польні гетьмани і канцлери?

"Але ж для цього..." — несміливо проказав він, прагнучи натякнути королеві на відповідні повноваження.

"Знаю, — відрубав правитель. — Сьогодні ж ви отримаєте мій рескрипт, який надає вам повноваження королівського комісара на всіх українських, в тому числі і козацьких, землях. На цих же територіях, за відсутності там Конєцпольського, ви наділяєтеся всіма правами великого коронного гетьмана. Цих повноважень вам досить?"

"Більших здатний надати хіба що Всевишній", — лаконічно визнав Кисіль.

*

...Однаке все ці столичні зустрічі й аудієнції — уже в минулому. А тепер, добувшись нарешті до свого черкаського особняка, який одночасно слугував судовим приміщенням крайового підкоморія, депутат сейму мав намір обмитися, пообідати і нарешті, після виснажливої дороги, добре виспатись. Та щойно він вийшов з просторого ванного корита і взявся за рушника, як служник, що приніс йому свіжий одяг, стривожено повідомив:

— Прибув офіцер із фортеці, з Кодака, ваша милість. У нього якісь нагальні вісті.

— Хоче повідомити, що їхню твердиню обложила кримська орда? — з легким роздратуванням поцікавився розніжений теплою купеллю наказний коронний гетьман, не маючи наміру нікого з сторонніх ані вислуховувати, ні взагалі бачити. Досить з нього столичних зустрічей, вражень і розмов.

— Якби ж то йшлося про орду.. Супроти ординців фортеця вистояла б. Там щось страшніше, — мовив камердинер, допомагаючи коронному гетьману вдягтися у розкішний персидський халат. — Але нехай той германець сам вам усе оповість, щоб не з моїх вуст.

А ще за кілька хвилин перед ним стояв той самий офіцер з Кодака, що відрекомендувався капітаном саксонських рейтарів фон Штаффеном.

— Міський урядник, який трапився мені в центрі міста, порадив звернутися саме до вас, — проказав найманець, із вдячністю сідаючи край запропонованого господарем крісла. — На щастя, він бачив, як ви поверталися до міста, і навіть мав приємність поспілкуватися з вами.

— Це несуттєво, — сухо зронив Кисіль. — Що сталося з фортецею?

— Позаминулої ночі її було здобуто козаками. Весь гарнізон загинув.

— Хто командував нападниками? — зблід королівський комісар.

— Гетьман Сулима. Зараз фортеця перебуває в його руках.

— Але ж будівничі Кодака запевняли короля і сейм, що він неприступний! Хочете сказати, що козаки здобули його упродовж однієї ночі?

— Запевняли. Проте помилялись. Кажуть, що в Сулими було не більше тисячі шабель, якими він вирізав увесь гарнізон. Упродовж ночі.

Кисіль нервово відсунув убік письмове приладдя, що стояло на столі перед ним, і, відкинувшись на спинку крісла, якийсь час дивився у простір обіч Штаффена.

— Якщо увесь гарнізон, як ви стверджуєте, вирізано козаками, то чому ви, один із офіцерів його, сидите зараз переді мною?

— Тільки тому, що тієї ночі командувати нічним роз'їздом із чотирнадцяти рейтарів випало саме мені. Причому, за наказом коменданта, полковника Маріона, я здійснював каральний рейд на поближні зимівники. Про події в фортеці вдалося дізнатись від пораненого нами козацького посланця на волость. Сулима уже почав розсилати таких гінців із звісткою про здобуття фортеці та закликом до посполитих формувати повстанські загони і прибувати до Кодака.

Останні слова капітана про те, що весь рейтарський роз'їзд прибув разом із ним, не зазнавши втрат, королівський комісар вислуховував уже наче в маренні. Він згадав про ті надії, котрі покладав на нього король, і, майже розпачливо прошепотівши: "О, Матір Божа!..", обхопив голову руками. Єдине, що мало б утішати зараз коронного гетьмана, — що підлий напад свій зрадник Сулима здійснив ще до того, як він, зі своїми королівськими повноваженнями та надіями, прибув до Черкас. Але ж хіба подібне виправдання здатне було заспокоїти його?

"Чого він домагається, цей кровопивця Сулима? — майже в люті запитував себе депутат сейму. — Навіщо йому знадобилося захоплювати польську фортецю, яка, до речі, під час нападу ординців чи турків, повинна була, передусім, захищати українські, козацькі землі? Цьому шибеникові що, забаглося нової домової війни між поляками й українцями?!"

— А щодо фортеці... Ми її у козаків-зрадників відіб'ємо, — проказав коронний

гетьман, не до капітана звертаючись, а просто вже не здатен був утримувати ці слова помсти в собі. — Причому відіб'ємо з такою жорстокістю, що вся Україна здригнеться.

— Що накажете робити мені, пане коронний гетьмане? — нагадав про себе капітан, утішаючись із того, що Кисіль не підозрює його у змові з козаками, а значить, у зраді.

— За канонами лицарської та офіцерської честі, ви мали б розділити долю свого гарнізону, тобто застрілитися. Проте особисто я на цьому не наполягатиму. Ви — всього лиш іноземний найманець, отже наші внутрішні державні справи цікавити вас не повинні.

13

Перші, листопадові ще, сніги, з морозами і вітрами, застали загін козаків-чорноморців на плавневому Віщунському острові. Вони віщували ранню зиму, і повстанська сірома, яка, у войовничому запалі, ще недавно закликали гетьмана іти на Переяслав, на Чернігів, або й одразу ж на Київ, тепер уже розуміла, що час посправжньому окопуватися, зміцнювати вали частоколом, а головне, будувати землянки та запасатися провіантом.

Об'єднаними загонами нереєстрового козацтва, запорожців і повстанців, котрі, одразу ж після разючої перемоги над рейтарським гарнізоном польської фортеці, почали стікатися до нього з різних куточків волості, Сулима зумів-таки вибити коронні гарнізони з Черкас і Чигирини, і навіть здобути непогано укріплений Корсунь. Проте під час усіх цих штурмів королівський комісар Адам Кисіль і переяславський староста Лукаш Жолкевський поводитися доволі хитро. Вони здавали міста і селища майже без бою, формуючи з врятованих гарнізонів своє військо, до двох таборів якого стягувалися підрозділи реєстрових козаків, а також загони місцевої шляхти і посполитого ополчення.

Досвідчений польський полководець, Кисіль розумів: усе, що тільки здатне повстати зараз проти бунтарів, уже повстало. Так, проти них працював час, потрібний для того, щоб король Владислав і головнокомандувач Конєцпольський уклали зі шведами перемир'я і повернули військо до Польщі, а далі кинули його проти "сулимівців". Проти них була і природа, тому що зима неминуче деморалізувала значну частину погано споряджених повстанців, змушуючи їх розходитися по домівках, та й взагалі вимагала для війська добре впорядкованих "зимових квартир". Нарешті, сама політична ситуація... Тому що, в разі продовження повстання, Судимі доведеться воювати не лише проти польської армії та ополчення, але й проти ординців і турок...

Сулима і полковник селянсько-повстанського козацтва Жадик щойно обійшли значну частину острова і визнали: перетворити острів на якусь подібну Січі поки що не вдалося. Рів і вал, щоправда, дуже благоденний, насипано тільки на тій частині, що звернена до правобережжя. Лівий берег острова залишався незахищеним. Так, він був значно вище піднесений над водою, ніж правий; до того ж його охоплювали плавні, котрі лише неширокою протокою були відділені від очеретяної заплави, що обрамляла материковий берег, але все одно надійною перепорою на шляху карателів стати він не міг. Єдине, що втішало гетьмана, — що вже було споруджено чотири довгі

напівземлянки.

— Може, все ж таки варто відійти до фортеці^[53]? — невпевнено якось проказав Жадик, опускаючись на лавку по інший бік довгого столу. — Навіть у такому, дещо поруйнованому вигляді, вона все ж таки більше пристосована до оборони, ніж будь-який польовий табір.

І стіл, й обвішані в'язанками стіни, були просякнуті гострим запахом сушеної та в'яленої риби. А прожилки деревини на стільниці все ще виразно сіріли соляною "памороззю". Колись на острові, розміри якого сягали до тисячі кроків у довжину і до трьох сотень у ширину, гуртувалася рибальська артіль. Яка доля спіткала тих рибалок, і чому вони покинули острів — невідомо. Але вони залишили по собі дві рибальські хатини, лабаз, досить теплу, обшиту дошками землянку, в якій, мабуть, відігрівалися ті, хто залишався взимку сторожувати артільне майно, та ще й просторі причали по обидва боки острова.

— Сам думав про це. Як пам'ятаєш, навіть не хотілося залишати цю твердиню, настільки вона видавалася придатною для опору ворогові та неприступною, але... В фортеці ми одразу ж виявимося у смертельній пастці.

— Острів — хіба не пастка?

— Я мав на увазі, — у фортечній пастці, відрізаний від питної води і палива, від річки, з її рибою та дичиною... А тут нема жодного клопоту з водою, легше ведеться з паливом і поки що навіть із пашею для коней. На острові матимемо вдосталь риби, а в плавнях ще й водиться така-сяка дичина. Зважмо й на те, що тут є де розташувати обоз, а головне, для оборони острова можна використовувати бойові човни, з фальконетами і стрільцями на борту. На них легше прориватися з табору, або й просто шарпати фланги коронного війська.

— До того ж, тут ми ближче до волості, сюди поки що легше добуватися повстанцям та обозам з продовольством, — своєрідно продовжив його пояснення Бурлук, хоча в душі все ще схилявся до табору у фортеці. — Все це зрозуміло. Та все ж таки у Кодаку — воно якось затишніше. Якби спорудити табір поруч із ним... Уявляєш, яка б це була кістка у горлі Адама Киселя?

— Ти ж знаєш, що зараз там знаходиться сотня Бородая, котра вже зібрала навколо себе зо два десятки селян-утікачів та наймитів із козацьких зимівників. Основну артилерію Кодака ми перекинули сюди, та все ж таки у сотні залишилося дві фортечні гармати і кілька фальконетів. Коли поляки візьмуть нас в облогу, цей загін може пройти по їхніх тилах, винищуючи поповнення, роз'їзди та обози.

Бурлук хотів щось відповісти, але в цей час зайшов джура і повідомив, що козацька старшина зібралася на раду і чекає запрошення. Сулима стомлено кивнув головою, мовляв запрошуй, а щойно сотники, два полковника і представники генеральної старшини увійшли, запропонував кожному з них висловитися.

— Краще говори ти, гетьмане, — заперечив сивочолий полковник Шило. — А ми вже, де треба, додамо. Так воно буде швидше, і до ладу.

— Ми, вважай, в поході, на війні, — підтримав його Тугай. — А на війні перше й

останнє слово завжди за гетьманом, така традиція.

— Що ж, мабуть, під час походу так і треба, — визнав Сулима. — Проте говоритиму коротко. Від сьогодні полковник Жадик призначається комендантом табору, а сотник Орест Коцюба — його помічником.

— Мудре рішення, — визнав полковник Шило.

— Ту частину плавнів, яка з лівого берега підступає майже до острівних плавнів, треба негайно відгородити від поля ровом і валом. Якщо зважити, що з одного боку до ріки підступає крутий яр, а з другого — впадає річка, укріплення цього табору особливих труднощів не становитиме. Доки ріка не стане під кригою, ми по суті матимемо два табори, лівобережним із яких командуватиме полковник Шило. Вже завтра ці табори слід поєднати поромом і двома перевізними плотами, так само, як ми поєднали свій острів із правим берегом, заставу на якому, до речі, слід ґрунтовно підсилити. Швидше за все, поляки наступатимуть з того боку, і вже незабаром поблизу переправи з'являться їхні розвідувальні загони та роз'їзди.

Далі гетьман говорив про те, що майже вся деревина острова пішла на спорудження землянок, і що слід негайно спорядити обоз до лівобережного Вовчанського лісу за дровами, а ще один обоз — у поближні села та зимівники, за продовольством і фуражем, та налагодити заготівлю риби і дичини. А ще варто б заготувати якомога більше очерету, який із часом теж піде на паливо. Бо з чим-чим, а з паливом на острові буде сутужно.

При згадці про паливо, козацькі офіцери з сумом подивилися на стосик дров поблизу пригаслої пічки. Хтось тут же підкинув у вогонь пару полінець, бо в хатині було прохолодно, але, здається, тільки зараз усі вони по-справжньому зрозуміли: зима видасться довгою і тяжкою, а під час зимівлі їм бракуватиме геть усього — дров, харчів, порошу, фуражу, а ще — теплого одягу й, особливо, взуття...

— І це ще тільки початок, — зітхнув полковник Бурлук, відгукуючись на всі ці розпорядження Сулими.

Ніби вжахнувшись безлічі бід повстанців, які породжувалися раптовим настанням холодів і першим снігом, крізь вікно до хати проникли перші промені сонця — на диво яскравого і по-весняному лагідного. Та навіть воно вже не здатне було розсіяти віхолу клопотів, котрі нахлинули на козаків.

14

Коли Адам Кисіль прибув до маєтку переяславського старости поблизу Яготина, там на нього вже чекали сам староста Лукаш Жолкевський, а також полковники реєстровців Ілляш Караїмович та Іван Барабаш.

Занадто великий, як для такого затишного домашнього кабінету, буквально завалений палаючими полінами, камін; вовняні пледи на спинках віденських крісел і традиційні для шляхетських посиденьок хутряні накидки для ніг; не кажучи вже про пляшки з настояною на травах горілкою, на двох низеньких "прикамінних" столиках, — усе налаштовувало на неспішну, теплом і хмільною бездумністю породжувану, бесіду.

І королівський комісар справді зручно вмовстився в кріслі, утепився, зігрівся з

дороги келишком духмяної настоянки, проте одразу ж усю цю, господарем сотворену ідилію, і зруйнував.

— Мені вже відомо, пани полковники, що ваші реєстровці зуміли витіснити повстанців навіть із Корсуня, де цих зрадників вітчизни нашої виявилось найбільше.

— Так, учора "сулимівці" відійшли в бік Дикого Поля, — спохопився Караїмович, — але, перш ніж вони вирвалися з міста.

— Згодом, полковнику, згодом!.. — владно перебив його королівський комісар. — Я щойно з Черкас, тож маю всі необхідні відомості. А ще знаю, що сам гетьман Сулима, з основними силами, завбачливо відійшов на Віщунський острів і закладає там міцний зимовий табір. Саме туди і попрямують зараз рештки загонів з усіх захоплених ними раніше фортець і містечок, а також селяни-втікачі. Впевнений, що гетьман сподівається на підмогу з Січі. Хоча відомо, що кошовий, і майже всі курінні отамани, цією повстанською веремією, з нападами на міста і кривавим закликком Речі Посполитої до великої домової війни — рішуче незадоволені.

— Та Січ цього пройдисвіта Сулиму не підтримає, — невпевнено якимось проказав Барабаш, мабуть, так до кінця й не увірувавши в свої слова. Говорив він скоромовкою, невиразно, ковтаючи закінчення слів, які, до того ж, вимовляв гугняво. Слухаючи його, комісар ловив себе на думці: "Як же цьому "цицеронові" вдалося дослужитись до високих старшинських чинів у козацтві, де завжди цінувалося вміння "сказати так, щоб аж до кальсонів пройняло?".

— Від нашої змарудженої черні, панове, можна чекати чого завгодно, — незворушно парирував тим часом Жолкевський, поєвропейському вбраний п'ятдесятилітній чоловік, з блідим, поцяткованим брунатними плямами обличчям. Замолоду він примудрився близько року провчитися в Лондоні, і відтоді залишався прихильником усього британського — в одязі, поглядах, манерах, і навіть у домашньому побуті. Недарма ж, позаочі, місцеві шляхтичі називали його "хуторянським лордом". — Але спочатку вислухаймо королівського комісара.

Вдячно глянувши на нього, Кисіль продовжив:

— Через свого представника я просив вас, полковнику Караїмович, заслати до загону Павлюка кількох надійних козаків, аби потім і в таборі гетьмана ми мали своїх людей.

— Не знаю, чи "підставні" мої, на чолі з сотником Яцубою, вже досягли самого гетьманського табору, — охоче озвався Ілляш, — проте сам полковник Павлюк наживку цю проковтнув. Ще в Корсуні.

— А таки-так, проковтнув, — підтвердив Барабаш.

— Важливо, що одразу ж не викрив, — хижо примружився Кисіль, маленькими ковтками смакуючи настоянку і знавісніло вдивляючись у глибину каміну, як у пекельну незвідь.

— Ви, пане королівський комісаре, — поважно посмоктував оздоблену сріблом і коштовними камінцями люльку Жолкевський, — ближчий до короля, до двору.. То й коли нам чекати в цих краях коронного гетьмана Конєцпольського? На шведську

кампанію він однаково не спромігся.

— А таки-так, не спромігся, — на свій манер, швидкослівно пробубонів Барабаш.

— Вам відомо, пане старосто, що обов'язками коронного гетьмана на українських землях правитель вшанував мене.

— Вшанував обов'язками, але... не гусарськими хоругвами, не військом, — не дав збити себе з пантелику Жолкевський. — А нам потрібне велике, добре озброєне військо. З маєтків староства вже подалося до Сулими близько двох сотень селян, і навіть міщан та спудеїв. Ніхто не переконає мене, що впродовж усієї зими ця чернь відсиджуватиметься на якомусь там островці посеред ріки. Щойно їхні зграї згуртуються під булавою Сулими, як голод і холоднеча знову поженуть їх на волость.

— А таки-так, поженуть, — поспішив зі своїм підтакуванням Барабаш.

— Поселення і шляхетські маєтки трьох староств ці розбійники вже сплюндрували. Де певність, що за тиждень "сулимівці" не підступляться під стіни Переяслава?

— Ну а далі, — не зважив королівський комісар на його страхи, — діємо таким чином. Ви, полковнику Караїмович, згуртовуєте реєстрових і надвірних козаків, а також формуєте загони посполитого і шляхетського ополчення під стінами Корсуня; а ви, полковнику Барабаш, — під стінами Черкас. Так само і ви, пане Жолкевський, збираєте під хоругви всіх шляхтичів, кого тільки здатні повиягати з-під перин. Відтак усі троє вирушаєте до Чигирина, де, за моїм наказом, теж уже збирають вірне королю козацтво та ополченців, а звідти, разом із обозом, прямуєте попід Дніпром до впадіння в нього Цибульника. Я зі своїм охоронним загоном рейтарів та надвірних козаків охорони прибуду вже у закладений вами, Караїмович, похідний табір. Ви будете командувати реєстровцями, Барабаш — посполитим, а ви, Жолкевський, — шляхетським ополченням. Як ви вже зрозуміли, командувати самим придушенням ганебного заколоту нереєстрового козацтва випало мені. У таборі на Цибульнику довго не затримуємося, негайно вирушаємо в район Віщунського острова, щоб іще до зими розвіяти недобитки повстанських полків.

Лише відчувши, що мовчання затяглося, комісар відірвав погляд од камінного багаття і здивовано поглянув на всіх трьох, що сиділи ліворуч нього, півколом охоплюючи досяжне для вогню просторовисько. Вони не просто мовчали, а дивилися на нього з якимось, ледь прихованим войовничим неприйняттям.

— Ви маєте намір воювати проти Сулими без хоругв кварцяного війська, без його артилерії, без важкої кінноти?! — вражено допитувався Жолкевський.

— Якби я чекав коронного гетьмана з його військом, а не кинув тих реєстровців та ополченців, котрих мав під рукою, на визволення захоплених міст, повстанці, пане старосто, давно випалили б усю вашу Переяславщину. І потім, я ж не збираюся здобувати табір зрадника Сулими навальним штурмом. Ми повинні діяти так, щоб козаки самі видали гетьмана королю та сейму на розправу, рятуючи при цьому власні життя. Або ж повести переговори з гетьманом таким чином, щоб він сам прибув до нашого табору. Й ось тут у вас, пани полковники Караїмович і Барабаш, якраз і буде можливість відзначитися.

— Пане гетьмане! — забувши про субординацію, влетів до рибальської хатини джура. — Щось із сорок запорожців сіли на чайку, на якій ми ще під Азов ходили, і подалися за течією! Швидше за все, на Січ утікають. Вважайте, одній нашій чайці кабиць.

Сулима і Жадик здивовано презирнулися.

— Може, всього лиш пішли в нижні плавні, на дичину? — невпевнено припустив Тугай.

— Джура має рацію, — суворо проказав Бурлук. — Ці сорок, чи скільки їх там, запорожців справді подалися на Січ.

— Як то, "подалися"?! — пролунало одразу кілька здивованих чи розгніваних голосів.

Полковник зам'явся, проте одразу ж опанував себе і якомога розсудливіше пояснив:

— Під час закладки табору, дехто із старшин пропонував не окопуватися тут, а відійти до Січі. Я тоді був проти такого відходу, тому що напередодні мав розмову з гінцем від кошового. Отаман і старшини рішуче попередили, що не пустять нас на Січ, яка не готова зараз, та ще й посеред зими, до війни з Польщею. Не вдасться їй підняти зараз козацтво, тому що й сам народ на велику війну поки що не налаштований.

— На коші вважають, — прилучився до розмови курінний отаман Магдич, який прийшов на раду разом із полковником Бурлуком, — що, після здобуття фортеці, її треба було зрівняти з землею, щоб і сліду від того будування не лишилося. А по тому розпочати перемовини з польським командуванням та королівським комісаром, щоб надалі нікому з senatorів і на думку не спадало зводити щось там на землях Низового Війська. Але ні в якому разі не йти походом на Чигирин, Черкаси, Корсунь... Дізнавшись про цей похід, кошове товариство обурилося. Не на часі зараз велика війна, ой, не на часі!

— Тобто хтось там на Січі хоче відхреститися від нашого повстання, так? — збагрянів Жадик.

— Кисіль має намір кинути проти нас реєстрових козаків на чолі з Караїмовичем, який ще недавно був наказним гетьманом козацьких військ Сіверщини. Тобто знову налаштовуватиме городове реєстрове козацтво проти запорозького, щоб, як то водиться в Україні, свої ж та своїх і винищували.

— А далі Конецпольський приведе під ці вали своє "балтійське" військо і кілька тисяч народного ополчення, — підтримав його курінний.

— Одне слово, сьогодні зранку запорожці почали змовлятися. Частина з них вирішила повернутись на Січ, а частина — розійтися по зимівниках, оскільки до весни в коші завжди залишається лише незначна залога, яку він тільки й здатен "прозимувати".

— Виходить, що й решта січовиків теж утече на кіш? — подався до Бурлука через стіл щойно призначений комендант табору.

— Поки що не знаю, — відвів той погляд.

— А сам ти, отамане-полковнику, як налаштований? — інтуїтивно взявся за руків'я булави гетьман. Але так "промовисто". взявся, що рука січовика так само підсвідомо лягла на оздоблений коштовним камінням ефес шаблі.

— Ти, чоловіче, за шаблю не хапайся, а відповідай, коли сам гетьман по-доброму тебе питає, — вмить остудив його сотник Тугай, тієї ж миті обхопивши руками колодки металевих ножів.

— Доки в повстанському таборі залишатиметься хоча б один січовик, що прийшов зі мною, я за вали його не вийду. Я привів сюди цих людей і не маю права покинути їх. Але. Не знаю, що там вирішить січова козацька рада завтра, чи за кілька днів, однак добре знаю, що рішенню її, звичай кошовий шануючи, змушений буду підкоритися.

У хаті запало гнітюче мовчання. Кожен розумів: сама присутність у війську запорозьких козаків породжувала у повсталого поспільства віру в нього, у здатність "сулимівців" протистояти хоругвам коронного гетьмана. Щойно по волості розійдеться звістка про відхід січовиків на кіш, як, услід за нею, полине чутка про непорозуміння між гетьманом і полковником Бурлуком, а отже — і про поразку повстання.

— Панове товариство, — увірвався разом із повієм холодного повітря голос якогось приземкуватого козака у розпанаханому на правому плечі, напевне розчехнутому кулею, кошушку. — Мене надіслано від корсунського полковника Павлюка.

— То й кажи, як надіслано! — хрипловато рикнув Сулима, відчуючи, що й ця звістка виявиться не з веселих.

— Велено передати, панове товариство, що, розвіявши під Ратищем значну залог реєстрових козаків та шляхетського ополчення, загін корсунського полковника Павлюка відходить сюди, до основного табору.

— Не довго ж цьому Павлюкові та вдалося потриматись за пернач полковника корсунського, — іронічно всміхнувся Бурлук, явно сприймаючи здачу цього повстанського форпосту, як ще одну лиху ознаку остаточної поразки повстання. Проте на репліку його ніхто не зважив.

— Скільки в нього шабель? — похмуро запитав гетьман.

— Тепер уже не відаю. Знаю тільки, що перед Ратищем до нього приєдналося з півтори сотні повстанців, які прорвалися з оточених Черкас, а берегом ріки відходить якийсь загін із Чигирини, можливо, тепер уже приєднався до полковника. Сам Павлюк міг би просуватися швидше і з меншими втратами, але не бажає кидати обоз, у якому гармати і всілякий провіант.

— Правильно чинить, — задумливо похвалив його Сулима. — Обоз кидати аж ніяк не можна. Попереду — зимівля на острові і тривала облога.

...Ще за якийсь час, гетьман і Яків Жадик, сидячи на конях, зустрічали полковника Павлюка, що, разом зі своїм вороним скакуном на поводі, переправлявся поромом. Крім того, обабіч порому, зо дві сотні "корсунців" добувалися острова на чайках.

— А що, непоганий острівець, — доволі безтурботно проказав полковник, ступивши на некруту кам'янисту стежину, що вела до узвишшя, на якому його чекало козацьке

командування. — Я оглянув його з кургану. На такому можна триматися, — додавав, уже по черзі обіймаючись із гетьманом та комендантом табору.

— Тяжко велося в Корсуні?

— Втримати місто я не міг, це одразу ж було зрозуміло. Та й місцева громада просила не доводити Корсунь до нової різанини. Тож я і вирішив, що здобутих міст у нас ще буде й буде, головне, зберегти зараз людей. Бою не приймав, а, розбивши своє воїнство на загони, кілька днів обстрілював передові загони карателів. Згодом, уночі, прорвавши нещільне оточення, відійшов у поле. До речі, ще в місті до мене приєдналося зо два десятки реєстровців.

— В тебе з'явилися дезертири з реєстру? — насторожився гетьман. — Чого це вони, раптом? Чи не підіслав їх тобі, часом, полковник Караїмович, депутатом сейму Киселем намовлений?

— Та хто ж їх зна? — простодушно відповів Павлюк. — Хлопці надійні. Не рубати ж мені їх було, якщо вже самі прийшли й у військо попросилися. Бо ж, хто такі реєстровці, як не наші ж таки городові козаки? Проривалися і відступали разом із усіма. Сотник Яцуба, який привів їх, ще й виявився непоганим рубакою, на власні очі бачив, як із реєстровцями бився. Ну а далі — сам знаєш: надумують зрадити — пошинкую на капусту.

— Ти, загалом, скільки люду привів із собою? — поцікавився комендант, згадавши, що прибульців треба якось розташовувати.

— Майже п'ять сотень своїх. Ще понад три сотні прибилося з Черкас та різних містечок; мій гонець, мабуть, уже повідомляв про це. Міг би привести й більше, але пораних, хворих та слабкодухих волів по дорозі розпустити по селах. Ті з них, котрі підлікуються та підгодуються, а ще й наберуться хоробрості, — зможуть приєднатися до нас навесні.

Високий, широкоплечий, зі смаглим вилицюватим обличчям та горбкуватим орлиним носом, Павлюк справляв враження фізично сильної, вольової і, безсумнівно, рішучої людини. Хіба що завічна на устах простакувата посмішка дещо руйнувала цей образ.

— Якщо тільки протримаємося тут до весни, — пробубонів собі під ніс Жадик.

— Щоб на такому острові, посеред рідного Дніпра — і не протриматися?! — не сприйняв його сумніву корсунський полковник. — Та з часом ми тут не лише Січ, але й справжню фортецю вимуруємо — кам'яну, неприступну, зі сторожовими вежами, і щоб у кожній бійниці — по гарматі. Ще й острів каменем обкладемо, щоб уже навічно...

Павлюк поводився з такою невимушеністю, немовби прибув на острів не після здачі міста, а в лаврах переможця. І ця впевненість у собі та в повстанській зорі війська мимоволі передавалася не лише гетьманові, але й усім, хто згуртувався в ці хвилини навколо командування, поблизу острівної пристані.

...Ось уже понад місяць тривала облога повстанського табору, проте й досі два полки реєстрових козаків, загін найманців і численне ополчення так жодного разу і не

вдалися до справжнього штурму. Заки ріка не вкрилася кригою, кінні і піші роз'їзди карателів подвійним кільцем перекривали доступ до берегів, як повстанцям, так і тим кільком незначним бунтарським загонам з волості, котрі, не відаючи, в яких умовах опинилося військо гетьмана Сулими, намагалися підсилити його своїми погано озброєними лавами і блаґенькими обозами.

Так, допоки у реєстровців були гарматні набої, вони час од часу обстрілювали острів, особливо причали, намагаючись винищити якомога більше човнів, але ось уже впродовж тижня не пролунало жодного пострілу. Й упродовж того ж таки тижня тріщав мороз, віяла хуртовина, відтак на табір, у якому всіх коней уже було вибито, всі дрова й очеретяні в'язанки спалено, й завершувалися останні запаси борошна і проса, невідворотно насувалися голод, холод і хвороби. Вечорами, спустивши в ополонки, під кригу, померлих від ран і тифу, повстанці з сумом і відчаєм дивили на десятки багать, котрі реєстровці та поляки навмисне, аби вивести "зрадників" із душевної рівноваги, розкладали на самому березі, влаштовуючи, під гучну гру музик, ситі і п'яні гульбища.

— Видно, прогаяли ми той час, коли ще можна було прорватися крізь "коронне" оточення, — проказав Жадик, коли в черговий раз старшини зібралися за столом у просторій землянці, спорудженій неподалік лівобережної переправи. Деревина з рибальської хатини, як і з лабазу та з майже всіх возів, уже пішла на опалення та поладження таких ось куренів-землянок. — Треба було все ж таки йти на прорив, коли ще можна було переправлятися на чайках та плотах.

— Тобто йти у човнах на гарматні жерла та сотні рушниць, пік і пістолів? — заперечив полковник Шило. — Там, у крижаній воді поблизу берега, всіх нас і поклали б. Якщо б подалися човнами за течією, роз'їзди драгунів теж переслідували б нас, берегами — та аж до самого порога, до кодацької фортеці.

— В якій нашого гарнізону вже нема, — подав голос пластунський сотник Тугай. Він прийшов останнім, дещо припізнившись, і тепер тулився на низенькому стільці у холодному запічку. — Як розповів полонений, котрого, вже пораненого, захопили мої пластунививідачі, — щойно до фортеці наблизився перший загін драгунів, частина козаків подалася на Січ, всі інші розійшлися по зимівниках, або пішли на волость. Та й на тих човнах, що вціліли після обстрілів, пішла б лише якась частина війська. Більшу частину повстанців ми змушені були б кинути напризволяще.

— Спочатку ми не нападали на карателів, тому що не могли дійти до них на човнах, — мовби вголос розмірковував Шило. Він був застуджений, ледве вимовляв слова, і чоло його палало від гарячки. — Потім не могли добутися берега, тому що крига була затонкою. І не крига зовсім, а такий собі "ясенець". Але ж незабаром крига буде такою, що здатна витримати навіть кінного. То, може, піднімемо всіх, поки що здатних тримати шаблю, і підемо на польський табір? На лівий берег, через плавні...

Всі очікуюче подивилися на Сулиму. Той сидів, уклавшись руками на стільницю, і невідривно дивився на полум'я каганця. Тугаєві навіть здалося, що він, або не чує мовленого старшинами, або ж просто не бажає брати участі в цій стихійній нараді. Та, розуміючи, що відмовчатись гетьманові все одно не вдасться, несподівано для всіх

запропонував:

— Нам би, пане гетьмане, вийти на кілька хвилин на повітря та порадитись.

Оскільки сотник пластунів був єдиним, кому дозволялося усамітнюватися з Сулимою навіть під час нарад, усі, включно з гетьманом, сприйняли цю пропозицію спокійно. Тугай — чоловік хитрий і знаючий, раптом нарає щось путнє? Проте з порадами сотник не поспішав. Передусім звернув увагу, що полковник Бурлук на нараду не прийшов. А не поспішив до гетьманської землянки, тому що зараз у нього своя рада — з січовиками та реєстровцями сотника Яцуби, отого, що в Корсуні несподівано пристав до Павлюка. Та ще з тими тридцятьма, що прибилися до нас разом із останнім обозом з Переяславщини, з реєстру дезертирувавши.

— То що, Бурлук, Яцуба й інші. — вони збираються вийти з табору, щоб здатися полякам? Або мають намір по кризі відходити до Січі?

— Хтось із них, на варті стоячи, напевне, зустрічався з гінцями Караїмовича, за яким, звичайно ж, проглядає мармиза королівського комісара Киселя. Переговорів із поляками ці козаки прагнуть — ті і ті, ось у чому річ!

Вони підійшли під пагорб, з підніжжя якого, ніби велетенський гриб із-під пня, проростала невисока скала, і сховалися за неї від пекучого вітру, що бив у лице сніговою крупою. Бачачи, що мовчання гетьмана знову затягується, сотник запропонував:

— То, може, пов'язати їх — полковника, сотника, ще кількох горланів, — поки остаточно не збаламутили нам військо та не продалися полякам?

— Щоби поділити й без того ослаблене військо на два ворогуючі табори, які неминуче переб'ють одне одного? Ні, ми поведемося інакше. Поговори з Яцубою, прикинься його однодумцем. І завтра в нічний дозор нехай підуть його люди. Разом із твоїми. А ви з Яцубою будьте наготові.

— Хочете самі вступити в переговори з Киселем?

— З обома полковниками, Караїмовичем і Барабашем, я знайомий. Під час зустрічі спробую схилити їх на свій бік; все ж таки під їх командуванням перебувають не поляки чи саксонські рейтари, а наші українські козаки, нехай і реєстрові, на службі у короля. І тоді вже втрюх будемо тиснути на комісара Киселя, котрий теж із наших, православних.

— Тобто здаватимемо табір?

— Не вдалося нам це повстання, сотнику. Мусимо визнати: не вдалося. Якби ми розпочали його ранньої весни, то до кінця літа мали б таку армію, перед якою тремтіли б гарнізони не лише Корсуня та Черкас, але й Кам'янця, Києва, Львова. Відтак значна частина тих реєстровиків, які сьогодні готові штурмувати наші укріплення, уже воювала б на нашому боці.

— Виходить, поспішили ми зі штурмом Кодака?

— Руїнувати його все одно треба було. Просто забули, що штурмуємо не чужинницький Трапезунд, після здобуття чи не здобуття якого можна сісти на чайки і податися в рідні краї. Тут усе складніше. Королівський комісар нахабно нацьковує

козаків на козаків.

— Правду кажете, гетьмане. Бий свій свого, щоб чужий боявся — така війна у нас викрешується у ці дні.

— Тому й нагадую: у цьому таборі нидіє зараз цвіт козацтва. Немає значення — реєстрового, нереєстрового, повстанського — але козацтва. І погубити його постріляним на кризі чи вимореним голодом — гріх великий не тільки перед пращурами нашими, але й перед нащадками.

Тугай вигріб зі скельного виїмку трохи снігу, поласував ним, наче медяником, зітхнув...

— Тоді не гаятиму часу, — проказав. — Оце зараз і подамся до куреня сотника Яцуби.

— Прикинься, ти це вмієш, як ніхто інший. А я піду до гетьманського куреня і скажу, що нічого путнього запропонувати поки що не можу. Нехай кожен подумає. Зберемося завтра, та й уже будемо радитись.

Щойно гетьман проказав це, як із лівого, ближнього берега вдарила гармата. Потім гримнув залп одразу з п'яти чи шести жерл. Далі гармаші знову стріляли по черзі, розсіюючи ядра по всьому острову, наче велетенські насінини, з яких мали зароджуватися страх, біль і смерть. І так тривало довго, нестерпно довго.

17

...А за два вечори по тому, після чергового згубного обстрілу, та в самий розпал віхоли, сталося неймовірне: до південного мису острівця, по вже досить зміцнілій кризі, підійшли полковники Караїмович і Барабаш. Позаду них троє козаків ішли з мішками, в яких теліпалися бутлі з оковитою, а також лежали торбини з салом, шинкою, ковбасою-кров'янкою, цибулею і хлібом.

Побачивши таких високих старшин, Сулима, який сподівався зустріти бодай якогось там гінця від них, подумав, що в дипломатії своїй таємній Тугай, мабуть, занадто вже перестарався.

— Ми навмисне вийшли на цю косу, щоб не дуже кидатися у вічі твоїм козакам, гетьмане, — пояснив Караїмович, імітуючи щось подібне до обіймів. — Як бачиш, самі прийшли, віддаючись на твою милість, щоб не подумав, що, запрошуючи до себе, заманюємо у пастку.

— А таки-так, у пастку, — і собі розкинув руки Барабаш.

Щоб і справді не дуже привертати увагу, Тугай провів прибульців по ярку, над яким, через вал, було прокладено своєрідний "перелаз" і який підходив до скелі, що сіріла за двадцять кроків од гетьманського куреня, теж обведеного валом, але вже внутрішнім. Вартового, який чатував поблизу цього проходу, сотник спровадив одігріватися.

За столом їх уже чекали полковники Павлюк, Жадик, Бурлук і Шило, а також генеральний осавул Чернець. Козаки, що прибули з польського табору, швидко виклали з мішків усе принесене і, вийшовши в сіни, взяли на себе додаткову охорону цієї "таємної вечери".

Після першої та другої чарок зголоднілі повстанські старшини одразу ж накидалися на їжу, тому й балачка між ними та перемовниками з того берега точилася спроквола, і, власне, ні про що. Лише після третьої, як господарі вже не тільки зігрілися та підвечеряли, а навіть, з голоду, мабуть, захмеліли, Караїмович сказав те, задля чого й причвалав на острів.

— Як ви вже зрозуміли, панове, ми прибули сюди з миром, і надіслав нас королівський комісар Адам Кисіль. Не залякуватиму вас тим, що на правий берег теж підвезли гармати, тільки вже пруські, далекобійні. І що обстріли тепер триватимуть з обох берегів, щодня, оскільки пороху і ядер гармашам уже не бракуватиме, в той час, як вам бракуватиме геть усього, і не хотів би я побувати зараз у вашому шпиталі.

— Ти про біди наші, та нам же, не розповідай, — суворо збив його зі слова Сулима, нагадуючи про мету візиту. — Краще викладай комісарові пропозиції. А ми послухаємо і поміркуємо.

— На ваше щастя, коронний гетьман Конєцпольський зі своїм прибалтійським воїнством поки що в дорозі, але вже десь поблизу Чигирина.

— А таки-так, поблизу.. — недоріко підтакував Барабаш, добре знаючи, що головнокомандувач військами навіть не виїжджав з Варшави, тому що королівський комісар твердо пообіцяв йому і королю: вже на початку грудня повстання буде придушене, козаки і селяни впокорені, а вцілілі призвідці нападів на Кодак та інші міста і фортеці привезені до столиці на суд.

— Як не завтра, то позавтра, кінний авангард його війська буде тут. А потім заявиться і сам коронний, який уже листовно, через гінця, пригрозив: усіх повстанців, зрадників Речі Посполитої, вирубає. До одного. Крім старшин, яких накаже четвертувати. Живими. Не залякую, переказую, як воно насправді склалося.

— А таки-так, четвертувати.

— Ти, Барабаш, помовчав би! — грюкнув кулаком по столу Сулима, не витримавши його недорікуватості. — Що пропонує Кисіль?

— Як королівський комісар, як православний українець, а до того ж, поки що наділений повноваженнями коронного гетьмана, він пропонує вам, отаманам повстанців, зараз же прийти до нього на переговори. Безпеку він гарантує під слово честі аристократа, комісара і депутата сейму. Крім того, Кисіль стане посередником у ваших переговорах з королем, чи комісією, яку той призначить. Користуючись своєю владою та впливом, комісар обіцяє, що всі учасники повстання будуть амністовані. Ну, можливо, когось там, на кого володарі маєтків покажуть, як на паліїв та грабіжників, відшмагають батогами. То вже, як водиться.

— Ми з полковником Караїмовичем, — раптом повернув собі здатність тулити слово до слова Барабаш, пригадавши, що повинен сказати те, чому його напоумив Кисіль, — теж гарантуємо вам безпеку. Проведемо через польський табір до самого комісара. Ніхто й пальцем вас не зачепить.

— Якщо вирушимо зараз, до ранку й повернетесь, — підхопив його слова Караїмович, — аби провести свою раду і вирішити, пристаєте на умови комісара чи ні.

Тільки ходіть усі, комісар хоче знати думку всіх очільників повстання. Щоб потім не вийшло так, що він домовлявся з одними, а поки ті повернулися, повстанцями вже верховодять інші.

— А таки-так, ходімо всі, — піднявся з-за столу Барабаш. — Ми тепер на вашій стороні, разом і домовлятися буде легше. Щоб польська влада і помилування повстанцям дарувала, і фортецю Кодак відбудовувати не веліла...

— І козацький реєстр збільшила, — докинув Павлюк.

— А таки-так, про реєстр мову повести — сам бог велів.

Сулима підвівся й нашорошено оглянув старшин, котрі, при двох каганцях, сиділи за столом.

— Якою рада ваша буде, брати мої шабельні?

Старшини презирнулися.

— Та що тут довго мізкувати? — відповів за всіх Павлюк, — Все одно нічого путнього придумати не зможемо. Ще по чарці — і йдемо в гості до самого королівського комісара.

.Коли, вже останнім, Тугай виходив із куреня, один із козаків, які прийшли з гінцями від Киселя, перехопив його за передпліччя і притягнув до себе.

— Я від капітана фон Штаффена, — проказав польською, але з помітним германським акцентом. — Чув про такого?

— Та вже ж наслухався.

— Виведеш офіцерів за той прохід, яким привів, а далі не йди. Бери з собою десятох пластунів і повзком з острова, на південь. До ранку на кризі чатуватиме залюга рейтарів, якою командує товариш фон Штаффена, — пішов пліч-о-пліч із сотником. — Поки не проповзете повз цю залюгу, не підводьтеся, бо на березі роз'їзди кінних польських драгунів. Тільки умова: обов'язково виведи з табору Характерника. Це жорстка умова фон Штаффена, — негайно ж відринув козак від отамана пластунів, — урятувати Характерника. За будь-яку ціну, під слово честі.

— А що буде з Сулимою та іншими отаманами? — потягся до нього сотник.

— Комісар клянеться, що Сулиму спробує врятувати. Але без суду, мабуть, не обійдеться. Проте вибору у гетьмана вже нема: здається, або гине, або гине.

За внутрішнім валом Тугай випередив гурт полковників і повів їх до яру, а далі — до таємного, замаскованого перелазу. Пропустивши повз себе останнього з козаків, того, що приніс йому звістку від капітана, він прошепотів: "Е, ні, хлопці, на чужому весіллі й похмілля буває кривавим", осів і непомітно пірнув у кучугуру. Полковники ще тільки огинали косу, як він уже влетів у землянку з пластунами, разом із якими жив і Характерник. Вивівши пластунів, скільки їх було в землянці, за перелаз, він наказав усім вивернути кожухи і вивалитися в них у снігу. Як розвиднювалося, сотник по якомусь яру добувся зі своїми хлопцями до степу і подався з ними на південь, у бік рятівної річки Самари.

І лише згодом він дізнався, що всіх шістьох старшин-повстанців реєстрові козаки пов'язали одразу ж, щойно вони увійшли до польського табору. Своє заступництво

перед коронним гетьманом, монархом і сеймом королівський комісар Кисіль пообіцяв уже тоді, як полонених розсадили по двох санях і в його супроводі, а також у супроводі Караїмовича і Барабаша, повезли на правий берег. Причому сталося так, що надійною охороною заколотників, сформованою з рейтарівсаксонців, командував той-таки всюдисущий капітан фон Штаффен.

18

Звістка про поразку повстання й арешт Сулими застала кардинала Одіні у "старій столиці" королівства Кракові, куди він прибув з особистим посланням папи до примаса Польщі, та для ознайомлення з тамтешнім секретним архівом єзуїтського ордену. Дізнавшись, що обоз, яким полонених доправляють до королівського суду, ще в дорозі, кардинал доручив попереднє ознайомлення з матеріалами архіву одному з двох своїх помічників, а сам теж подався до Варшави. При дворі готувалися до сесії сейму, отож архієпископ Гнезненський, він же і примас Польщі, Ян IX Венжик до "старої столиці" так і не прибув. Та вже навряд чи й міг прибути, тим паче, що напередодні відкриття сейму королівський суд мав розглядати гучну справу призвідців чергового буремного повстання в Україні.

Примас волів зустрітися з ним у своїй резиденції — старовинному палаці, наявність біля якого костюлу і каплиці надавали йому монастирського вигляду, — у невеличкій кімнаті для приватних зустрічей. Це був аскетичного вигляду літній чоловік, на зморшкуватім обличчі якого проглядалися всі ознаки не так старіння, як фізичної і душевної втоми.

Отримавши сувій із посланням папи, Ян Венжик одразу ж відклав його на бюро поблизу свого крісла і знову запитливо подивився на Одіні. Він чудово розумів, що перед ним — не той канонік, який десятки діб мучитиметься у кареті, щоб тільки привезти до Варшави листа папи.

— Перше, чим ви поцікавилися, кардинале, щойно прибули вчора до столиці, — "Де перебуває заарештований бунтівник, гетьман Сулима, і яка доля його чекає?". Чим викликаний ваш інтерес до цього зрадника вітчизни, котрий, навіть перебуваючи на шибениці, залишається підданим польського короля?

Примас говорив спроквола, ввічливо, проте манера його поведження аж ніяк не здатна була вплинути на гостроту запитання.

— Навіть не приховую, що, разом із папським нунцієм у Варшаві, маю намір вирвати цього воїна з-під сокири ката. І папа, який давно стежить за походами гетьмана до османських берегів, і якому нунцій ще вчора послав звістку про його арешт, безсумнівно, підтримає нас у цих домаганнях.

— То понтифік знає про існування цього свавільника?!

— І навіть вимагав час від часу доповідати йому про напади козаків Сулими на османські гарнізони. На сьогоднішній день козаки — єдина християнська потуга, яка збройно протистоїть мусульманській експансії в Європі. Єдина, архієпископе. Свого часу ми з герцогом де Невером мали намір призначити гетьмана Сагайдачного командувачем загонами хрестоносців європейської християнської міліції. Так ось, після

його смерті, найпевнішим кандидатом на цю посаду залишається саме він — гетьман Іван Сулима. Й останні походи його під Азов та інші турецькі міста лише утвердили нас, із папою та герцогом, у мудрості такого вибору.

Брови примаса здивовано поповзли догори. Він стурбовано глянув на сувій із буллою папи, далі на кардинала, і широко зітхнув.

— Сподіваюсь, вам уже перерахували всі ті злочини, які скоїв гетьман Сулима проти підданих короля і самої Польщі?

— Як і ті заслуги перед королівством, на які він спромігся, воюючи проти Кримської Орди й Османської імперії — одвічних ворогів України і всієї Речі Посполитої.

— Заслуги теж були, цього ніхто не заперечує. Але король уклав мирну угоду з султаном Туреччини, з чого випливає, що, під гарантію Польщі, козаки не мають права вчиняти напади ні на ординців, ні на гарнізони Османської імперії. Тобто своїми свавільними діями він мало не спровокував Стамбул і Бахчисарай на війну з нами. А, повернувшись із походу, вирізав гарнізон польської фортеці та сплюндрував кілька великих українських міст, призвівши до загибелі понад тисячі воїнів та цивільних осіб. Ясна річ, його злочини обговорюватимуть депутати сейму, і вирок їх буде суворим. Одверто кажу: як би ми з вами не ставилися до гетьмана Сулими, які б заслуги не пригадували, все одно суд оддасть його в руки ката. І сейм одностайно схвалить цей вирок.

Одіні з натугою підвівся з глибокого крісла, відзначаючи про себе, що й ноги вже слабнуть, та й взагалі, старіє, пройшовся кабінетом і, зрештою, взявшись руками за спинку крісла, запитав:

— Тобто ви, впливовий у своїй країні і шанований у Ватикані глава польської церкви, ладні спокійно сприйняти той факт, що сокира ката опуститься на шию, на якій висить золотий медальйон із ликом папи римського? У єдиного з усіх православних віруючих світу?

Почувши це, архієпископ несамохіть вхопився за підлокітники крісла і подався вперед, мало не налягаючи своїм сухорлявим підтягнутим животом на коліна.

— Про який медальйон ідеться, пане кардинале?

— Про той, якого, приймаючи в себе полковника Сулиму після його чергової перемоги над турками, понтифік Павло V особисто надів на шию цього воїна, відзначаючи у такий спосіб його заслуги перед усім християнським світом.

Архієпископові знадобився якийсь час, щоб осмислити цю новину, а головне, отямитися після неї.

— Шкода, — проказав він нарешті, — що, йдучи вчора на зустріч із королем, у якій брав участь і головний королівський суддя пан Закревський, про існування цього медальйона я не знав. І ні суддя, ні королівський комісар в Україні пан Кисіль, який, власне, й придушував повстання Сулими та брав його у кайдани, теж про нього не згадали. Чи то не знали, чи не захотіли звертати на цей факт увагу короля.

— У такому разі наш із вами християнський обов'язок разом домогтися аудієнції у

короля і врятувати цю, ще остаточно не занапащену, душу.

— Суд над гетьманом і кількома його однодумцями розпочнеться завтра, і вирок має бути винесений на третій день, тобто за дві доби до початку роботи сейму, на якому цей вирок має бути схвалений. Але вже по тому, як його схвалить король.

— Отже завтра ми й повинні потрапити до короля. Повідомте його, що прибув особистий представник папи кардинал Одіні. У дуже терміновій, невідкладній справі. А сьогодні я ще спробую зустрітись з самим гетьманом.

19

Гетьман уже знав, що до цієї камери в'язнів заводять, аби провадити допити, або просто катувати. Оскільки через те й те він, здається, пройшов, і якийсь прокурорський інспектор навіть наказав слідчому припинити тортури, щоби дати в'язневі трішечки оговтатися, бо ж із ним іще має зустрітись дехто з сенаторів та депутатів, — то й переведення до цієї "ешафотної сповідальні" не могло не заінтригувати Сулиму.

Невже сам депутат Кисіль вирішив прийти і, яко шляхтич перед шляхтичем, покаятися за підступність свою, за недотримання слова честі аристократа? Тим паче, що, готуючи до переведення сюди, йому дозволили так-сяк обмитися, видали чисту сорочку і нового кожуха, та ще й допустили до нього тюремного цирульника.

Старший наглядач — сухотного вигляду п'ятдесятилітній чоловічок, котрий будь-яке пом'якшення умов утримання Сулими сприймав, як особисту образу, — з обуренням просичав:

— Щоб ти знав, негіднику, що в такий спосіб споряджають тільки тих, кого ведуть на страту. Та й то лише тоді, коли присутнім на ній мають бути король, канцлер, або примас-архієпископ. — А, трохи поміркувавши, додав: — Одне над тобою, як "упокій" над померлим, ще й досі не зачитали вироку. Тому й питаю: що в цій чортовій в'язниці відбувається?

— Невже не зрозуміло? Всі троє, а з ними — і коронний гетьман, хтять побачитися зі мною ще до вироку, — вирішив пограти йому на нервах в'язень, зрозумівши, що старший наглядач сподівався дізнатись від нього про щось таке, про що сам не відає.

— Щоб король — та прийшов на побачення з тобою до в'язниці?! — гнівно підвів пласке, мізерне підборіддя старий служака.

— Сам комендант в'язничного замку повідомив про це. Через слідчого.

По цих словах рука цирульника здригнулася, так що бритва мало не вп'ялася гетьманові в горло. Вибачившись, він відхилився, щоб придивитись до своєї роботи і, поскаржившись на погане освітлення, пробурмотів, що вилиці й так мав намір дещо підправити.

— Не може такого бути! — відсахнувся тим часом старший наглядач, сумніви якого підсилювали ще й поведінкою голяра.

— Може, як бачите. До речі, кайдани з мене велено зняти.

Яким же був подив Сулими, коли котрийсь із в'язничних службовців, мало не зіткнувшись на порозі з цирульником, рішуче наказав наглядачеві:

— Кайдани з цього шляхтича зняти, проте охорону під час розмови з високими

відвідувачами посилити.

— Свята й пречиста! — вжахнувся старший наглядач, віддаючи одначе наказ охоронцеві звільнити в'язня від залізяччя. — Невже цього зрадника короля і віри христової — та помилують?

Проте службовець уже зник, а в'язень, потираючи зранені кайданами руки, суворо проказав:

— Ну, так... Нарешті і в цьому гадючнику згадали, що мають справу з гербовим шляхтичем.

.Ось уже хвилин двадцять Сулима сидів перед столом слідчого, напружено вдивляючись в квадрат дверей і намагаючись відгадати, що то за візитер зважився завітати до нього. А коли до камери раптом увійшов в'язничний ксьондз і запитав, чи має намір він, православний, гідно зустріти посланця папи римського кардинала Одіні, гетьман мало не занімів од подиву.

— То Одіні вже у сані кардинала? — тільки й зміг проказати.

— А, звичайно ж, у сані. До того ж, разом із ним прибула баронеса Оржинська, — додав ксьондз, — котра постає в іпостасі перекладачки й особистого секретаря кардинала. Зараз вони обоє в кабінеті коменданта тюрми.

"Ось візит цієї аристократки уже зайвий!" — подумалось Судимі. Звичайно ж, йому хотілось побачити цю красуню-польку, яка і по стількох роках, мабуть, не постаріла та не втратила своїх принад. Можливо, вона стане останньою жінкою, яку йому судилося бачити ось так, зблизька, перед стратою. Та водночас не бажав, щоб у пам'яті баронеси він залишався в тому жалюгідному образі, в якому змушений поставати перед нею у ці хвилини.

— Мушу зазначити, що кардинал Одіні є радником самого папи і хранителем таємного ватиканського архіву, — скрадливо повідомив священник, спостерігаючи за тим, як двоє охоронців заносять до камери крісло для поважної дами. — Це дуже впливова людина.

— Ми знайомі ще з тих часів, як 1620 року папа Павло V, в резиденції у Римі, удостоював мене золотого медальйона зі своїм портретом, — і, розчахнувши поли кожуха, полковник видобув з-під сорочки заповітну відзнаку, про яку не дуже-то й розводився, побоюючись, щоб, із жадібності, тюремники не відібрали її.

— У вас... золотий медальйон папи?! — ошелешено прошепотів ксьондз, хрестячись і підсліпувато наближаючись до відзнаки так, начебто мав намір поцілувати лик понтифіка прямо на грудях приреченого козацького гетьмана. — Ви хоча б уявляєте собі, якого ґатунку ця святопрестольна відзнака?

— Судячи з того, що й досі ношу її на своїй шибеничній шії. — розважливо пояснив полковник.

— Як же після цього ви могли виступати проти короля і церкви? — тремтячим голосом запитав шістдесятилітній священник. — Чому й досі не перейшли хоча б до уніатства?

— Е, ні, панотче, для ешафотної сповіді ксьондза я поки що не замовляв, — ледь

помітно всміхнувся Сулима, чуючи, що до дверей уже наближається цілий гурт візитерів.

— Що ви, що ви! Навіть у в'язниці таїна сповіді не може здійснюватися з примусу, — завчено проказав ксьондз, усе ще не маючи сили волі відвести погляду від медальйона, що тьмаво зблискував при денному світлі, підсиленому промінням двох каганців.

— Почекайте, панотче, — зупинив ксьондза, коли той уже почав задкувати до дверей. — Перед стратою я проситиму суддів, аби цю медаль поклали в труну разом зі мною.

— А так, маєте право.

— То, мабуть, це ваш святий обов'язок — простежити, щоб останньої волі моєї було дотримано.

— Ніхто не посміє зневажити останню волю небіжчика, — смиренно схилив голову ксьондз. — Та ще й таку., волю, котра пов'язана з волею самого понтифіка! Я простежу за цим, пане полковнику.

20

Вразила невимушеність, з якою Одіні увійшов до камери. Вбраний у чорний, підбитий хутром зимовий плащ — з пелериною і з відкритим каптуром, — між полами якого проглядався чорний, схожий на кавалерійський, мундир — він виглядав так само моложаво, як і чотирнадцять років тому, коли вони востаннє бачилися в Римі. Навіть видавався худорлявішим і підтягнутішим, ніж колись.

— Якби понтифік Павло V дожив до цих днів, то був би дуже розчарований вами, полковнику, — розважливо проказав він сідаючи на стілець по той бік столу. — Молитовно розчарований. Одначе й нинішній володар Святого Престолу понтифік Урбан VIII теж спантеличений вашим нападом на Кодак та інші польські міста.

— На українські міста, ваше високопреосвященство — неголосно, але досить твердо заперечив гетьман, побоюючись, одначе, доводити справу до полеміки.

— Я мав на увазі міста, що перебувають під польською юрисдикцією й охороняються польськими гарнізонами, — ввічливо уточнив посланець папи. Польською він говорив із помітним акцентом, а до того ж раз-по-раз вставляв французькі слова, проте вони добре розуміли один одного.

Незважаючи на певну неузгодженість висловів, Сулима продовжував дивитися на кардинала, як на явленого небесами Христа під час другого пришествя, і боявся не те що відвести від нього погляд, а навіть кліпнути. Раптом із цим змигом ока марево розвіється, і видіння, яке відкрилося йому у прохолодному мареві камери, зникне, як, рано чи пізно, зникає остання надія будь-кого з приречених. Але він усе ж таки опанував себе і набрався мужності перевести погляд на так само у все чорне вбрану жінку, обличчя якої розгледіти не зумів, оскільки трималася вона позаду кардинала, та й відведене їй крісло поставлене було теж трішечки позаду і праворуч од нього. Навіть якби за кілька хвилин до цього ксьондз не назвав її імені, все одно якимось особливим чоловічим чуттям Сулима розпізнав би в ній баронесу Ванду фон Оржинську.

І лише тоді, як сама жінка відчула, що її впізнано, вона подала негучний, з таким знайомим переливчастим придином голос:

— Вітаю вас, адмірал-полковнику, — вжила той, тільки їм двом знайомий, чин, яким сама ж і нагородила козацького отамана після здобуття "Ісмаїла-паші". — В яких тільки дивовижних ситуаціях не доводиться зустрічатись із вами, і в яких несподіваних іпостасях — бачити!

— Я теж вітаю вас, баронесо.

— Нехай моя присутність не пригнічує і не примушує вас ніяковіти, адмірал-полковнику. Згадайте, за яких обставин ми, двоє галерних невільників, познайомилися.

— Добре, що наголосили на цьому, тому що моє нинішнє становище справді змушує почуватись невпевнено. Але то вже мій душевний клопіт. Що ж стосується вас, баронесо, то саму вашу появу в цих стінах можна назвати "солодким сном в'язня".

— Вічного в'язня, полковнику. "Явлення "вічної вдови", якою я так і залишилася, "вічному в'язневі" — ось як назвав би кращий художник Варшави увічнену на полотні сцену нашого побачення. Втім, не наважуся й далі відволікати вас обох од розмови, тому що надія всього вашого подальшого життя пов'язана зараз із появою кардинала, а не з появою давно і безнадійно закоханої жінки.

"Невже й справді, давно і безнадійно закоханої?! — навіть у замогильній атмосфері цієї в'язничної камери мрійливо всміхнувся приречений. — І в цьому зізнається така жінка!".

— Я домовився з начальником в'язниці, — запевнив їх обох Одіні. — Ви ще матимете змогу перекинутися кількома компліментами наостанку нашої зустрічі. Ви повинні зрозуміти, в якій ситуації опинилися Ватикан, я особисто, як ваш патрон, і, звичайно ж, герцог де Невер. Доки ви спрямовували удари своїх полків проти турецьких військ, у наших очах ви залишалися борцем проти Османської імперії, лицарем і героєм християнського світу. До того ж, герцог покладав на вас надію, як на можливого командувача загонами Ліги християнської міліції. У ці дні я мав зустрічі з кількома польськими воєначальниками, зокрема, з Конєцпольським, Киселем, Жолкевським і... — звернувся він за підказкою до баронеси.

— З полковником Караїмовичем, — підказала та, і тут же знову прилучилася до розмови. — Його високопреосвященство кардинал звик викладати свої думки і погляди на події з поміркованістю церковного дипломата. Я ж не бачу в цьому потреби, тому скажу прямо. Всі вони ладні погодитися з тим, що, споруджуючи в степу свою польову фортецю, польський уряд мав би спочатку провести переговори з кошовим отаманом, або з вами, як із гетьманом. Але якщо здобуття Кодака ще має певне пояснення, і навіть якесь там виправдання, то звістки про розорення вашими козаками Черкас, Чигирин і Корсуня викликали у цих аристократів хіба що гнів і подив. І знаєте, що їх більше всього вражає? Не сам факт нападу на ці та десятки інших міст і сіл, а, даруйте, безглуздість цього вашого рейду.

— Ну-ну, баронесо... — спробував повернутися в образ поміркованої дипломатичності кардинал, але зупинити Ванду Оржинську, чи хоча б якось вплинути

на неї, вже було неможливо.

— Саме так, безглуздість. Своїми нападами ви мало не спровокували велику війну, в яку неминуче були б утягнуті не лише поляки, але й литовці та білоруси. І цим негайно скористалися б турки та ординці, котрі, за іронією долі, виступали б зараз, як союзники поляків. Та річ навіть не у втручанні мусульман, а в тому, що ви, полководець з європейським іменем, володар високої відзнаки самого понтифіка, не могли не розуміти: ні ваше невеличке, стомлене походами військо, ні Січ, ні реєстрове козацтво, ні сама Україна до війни з Польщею та Османією не готові. І що християнський світ чекає на ваші подвиги у битвах під мусульманським Стамбулом, а не... під християнською Варшавою. На цьому я вмовкаю, вважаючи, що майже дослівно відтворила висловлювання про вас польських генералів.

— Чим дуже прислужилися мені, — стримано визнав кардинал.

— Кодак я повинен був знищити за будь-яких умов, — відреагував на її докори полковник, розуміючи, що на пояснення його баронеса неминуче посилатиметься у багатьох розмовах з польською аристократією. — Що ж до здобуття інших міст. Якби можна було щось змінити, зараз я, напевне, не поспішав би з тими нападами.

— Гаразд, що зроблено те зроблено, я прийшов сюди не для того, щоб читати вам нотації, — поважно розвів руками кардинал. — Не стану приховувати, становище ваше не з легких. Судді, сенатори і депутати сейму налаштовані рішуче.

— Але, якщо вже ви прибули до Варшави і втрутилися в перебіг моєї долі. Недарма ж у Ватикані вас вважали всемогутнім.

Одіні сумовито всміхнувся: "У Ватикані — можливо, і вважали таким. Але не тепер". І перебували вони зараз не в Римі, біля вівтаря собору Святого Петра. Він зустрівся поглядом з Сулимою і виразно усвідомив, що це вже справді погляд приреченого. Але приреченого, який раптом увірував: варто цьому всемогутньому кардиналові наказати, як двері камери і самої в'язниці повідчиняються і станеться оте омріяне диво, якого в реальній дійсності він уже ніколи не дочекається, — йому знову подарують волю.

— А полковник Павлюк, отой, що здобував Корсунь і який теж прославився у поході на турків. — несподівано запитав Одіні таким легковажним тоном, що гетьман сприйняв це запитання лише як спробу відволікти його від сумних думок. — Він що, справді вдатний воїн, який навіть міг би з часом стати гетьманом?

— І прославився, й міг би, — здвигнув плечима Сулима, відчуваючи недоречність цього запитання саме зараз, у ці дорогоцінні хвилини зустрічі.

— Це правда, що і під час нападів на Азов, і під час повстання він був вашим заступником, або, як кажуть поляки, польним гетьманом?

— "Польним" — то "польним", — з легким роздратуванням погодився на це визначення Сулима. — Тому що справді був. Двічі, коли він командував окремим корпусом, я призначав його наказним гетьманом.

— Про нього та інших ваших полковників я теж замовлю слово, — підвівся кардинал, даючи зрозуміти, що зустріч завершено. — І не слід вважати, що все втрачено, — з награною бадьорістю проказав на прощання. — Попереду в мене

аудієнції у канцлера, королівського судді і навіть у самого короля, для якого я привіз листа від понтифіка. До того ж, мені вже вдалося схилити на ваш бік самого примаса Польщі. Наша баронеса, — метнув зачудований погляд на Оржинську, — вже провела зустрічі з кількома впливовими сенаторами і депутатами, і, здається, навіть зачарувала їх.

Тієї ж хвилини двері камери відчинилися і на порозі постав комендант в'язниці, делікатно даючи зрозуміти кардиналові, що час зустрічі вичерпано.

— Хочете щось сказати панові Судимі на прощання, баронесо, — спохопився Одіні, впевнений, що зуміє виграти для неї хоч трішечки часу.

— Тут, у в'язниці — вже ні, бо в такі хвилини досить мовчання, — підвелася Оржинська. — Хіба що можу запевнити, що не залишу Варшави, доки остаточно не вирішиться ваша, адмірал-полковнику, доля. Що ж до моєї власної долі... Як це не смішно й грішно, але я таки побралася з сином того промисловця, який надав мені притулок в Італії. Проте через рік він утопився, п'яним купаючись у морі. Ось такою вона видалася, ця дивна зустріч наша — "вічної вдови" із "вічним бранцем", — рішуче, не проказавши слів прощання, подалася до дверей баронеса.

— Словом, набирайтеся мужності, полковнику. Тут, — обвів Одіні поглядом холодні вологі стіни, — вона потрібна ще нагальніше, ніж перед вирішальною битвою.

Проводжаючи поглядом постать кардинала, приречений повільно підводився зі свого стільця і робив це з такою тугою в очах, мовби останнім зусиллям волі стримувався, аби не гукнути: "Куди ж ви, кардинале?! Заберіть мене звідси, виведіть, врятуйте! Ви ж усемогутній!"

21

Дізнавшись, що, серед інших сенаторів та депутатів сейму, його аудієнції домагається комісар Кисіль, король наказав секретареві запросити його першим.

Він пригадав, як ще зовсім недавно приймав цього депутата, поспішливо наділяючи при цьому правами коронного гетьмана і королівського комісара. Ясна річ, із табору, як називав їх сам Кисіль, "очманілих польських патріотів" одразу ж почали долимати погрозові ремствування. Мовляв, як це розуміти? Щоб у таку лиху годину, в розпал козацького повстання, — і раптом дарувати права головнокомандувача військами і королівського комісара в Україні схизматикові, який так і не зрікся ні етнічного походження свого, ні української мови, ані своєї розкольніцької віри?

Найлютіші на язик навіть одверто кепкували: "Нехай би наш король узяв та так одразу й призначив цього Киселя головним призвідцем усіх подальших кривавих бунтів і повстань в Україні. Бо що таке булава якогось там, навіть в Україні мало ким визнаного, гетьмана Сулими, в порівнянні з привілеями, якими правитель Польщі наділив депутата Сейму від україно-русинських провінцій?! Та щойно з-над Дніпра надійшла звістка про те, що повстання придушене, а всі керівники його заарештовані, як сичання з антикоролівського табору миттю припинилося. Принаймні на певний час.

— На жаль, карателя бунтівників у нашому сеймі не заведено зустрічати тріумфальним в'їздом у столицю на правах римського диктатора і лавровими почестями

всенародного героя, — не лише підвівся король з-за столу, але й удав, що поспішає назустріч депутатові. — Але історія і сам Бог свідки, що на сьогодні в Речі Посполитій не існує полководця, який би заслуговував на такі лаври більше, ніж ви.

— Досить того, ваша величносте, що королівські секретарі нарешті надали мені право на цю аудієнцію, — не дуже-то й прагнув дипломатично маскувати свою образу український магнат. — Під час якої маю змогу відзвітувати про виконання ваших наказів.

Почувши, що в приймальні чекає Кисіль, монарх і сам зрозумів, що занадто вже забарився з аудієнцією для цього депутата. Проте вдав, що нічого особливого не сталося.

— Завдяки вашим письмовим донесенням, а також звісткам від переяславського старости Жолкевського, мені вчасно доповідали і про ваш сміливий похід до стін Кодака та острівного повстанського лігва, і про придушення цього козацького заколоту. — Король підійшов до однієї з двох статуй рицарів, що в парадних обладунках нудилися обабіч палаючого каміна, і зупинився в півоберта, нібито саме до нього і мав намір надалі звертатися. — Навіть коронний гетьман Конєцпольський, котрого дехто вважає неперевершеним полководцем сучасності, і той, нехай і зціпивши зуби, визнав, що вам вдалося придушити це повстання, не маючи під своєю орудою ні кварцяного війська, ні артилерії; без втрат, не спровокувавши жодної більшменш значної битви, тобто, власне, безкровно. А чого вартий арешт усіх шістьох призвідців цього повстання і привезення їх до столиці!

— Смію вас запевнити, що крові вже пролилося чимало. Проте проливає її сам Конєцпольський, катуючи тепер повстанців та відтинаючи їм вуха і носи, перш ніж сотнями відсилати до своїх маєтків під Гадячем та іншими містами.

Король невдоволено покректав, даючи зрозуміти, що депутат вдався до підступного випадку, який порушує основний канон спілкування підданого зі своїм коронованим патроном, далі не стримався і, красномовно розвівши руками, повернувся до троноподібного крісла за велетенським столом.

— Ви справді зробили важливу послугу своїй вітчизні, пане Кисіль, але чи варто нашу спільну перемогу перетворювати на привід для непорозумінь і протистояння? — скрадливо проказав монарх, покладаючи обидві долоні на якийсь папір на своєму столі, наче на Біблію. До речі, вчора канцлер та коронний гетьман мали розмову з обома полковниками реєстру, Караїмовичем і Барабашем, — зазирнув до паперу, — які очолювали вірних нам козаків і провадили переговори з Сулимою.

— Обох їх слід було б гідно винагородити, щоб це стало переконливим свідченням вашої милостивості для інших реєстрових старшин.

— У проханні, з яким канцлер звернувся до мене після тривалої розмови з названими полковниками, є конкретні пропозиції щодо цих, як він сам написав, "тридцяти срібних" винагород для них. Ілляша Караїмовича він пропонує призначити полковником переяславським, аби він служив нам на кордоні з Диким Полем. Що ж до Барабаша, то Конєцпольський пропонує поставити його на чолі реєстрового козацтва^[54]

^[55]. Маєте якісь зауваження щодо такого "осрібнення" ваших соратників по придушенню повстання?

— Якщо по мудрості житейській, то булава гетьмана реєстровців мала б опинитися зараз у руках Сулими. Своїми походами проти османів цей отаман заслужив такого благословення і від козацтва, і від...

— Тепер це вже неможливо, — плеснув зманіжиною долонькою по паперу правитель, передбачаючи, що депутат почне "замовляти слово" за Сулиму, домагаючись його помилування. — Тепер уже "благословити" його може тільки кат. Сокирою. І він обов'язково вдасться до цього.

— Якби Сулима з іншими своїми офіцерами не вийшов з табору, а повів своє військо на прорив, неминуче зав'язалася б така битва, в якій ми втратили б сотні воїнів. А крім того, недорахувалися б кількох тисяч працівників, котрих спрямовано зараз у панські маєтки. Віддався ж гетьман у наші руки, тобто здав усе своє військо, — під моє слово честі, під слово честі депутата і королівського комісара.

— Нехай тепер уже цією вашою авантюрою, пане Кисіль, займаються літописці та історики.

— Уявляю, в якому світлі вони подаватимуть мене і мої вчинки, — похмуро відповів комісар. — Ми з полковниками Караїмовичем і Барабашем домовлялися, що вони передадуть вам і сейму ті вимоги і скарги, розгляд яких допоможе уникнути подібних повстань у майбутньому.

— У звіті канцлера їх уже викладено. Козаки справді вимагають від уряду певних поступок.

— Ось уже впродовж чотирьох років уряд не виплачує козакам платні, — жорстко нагадав королеві депутат-комісар. — І вимога виплатити заборгованість — це вже не вимога поступок. Командування реєстровців просить також дозволу поповнити своє військо новими козаками, замість загиблих та вибулих за станом здоров'я. А ще — покарати низку чиновників та поміщиків, які особливо проявили себе в утисках козацтва.

Король пройшовся поглядом по паперах і, зловтішно посміхнувшись якійсь своїй думці, в'їдливо поцікавився:

— Свого прізвища, пане королівський комісар, у списку тих, кого слід суворо покарати за згадані утиски козаків і селян, ви, часом, не виявили?

— Сутичок з козаками та селянами, які працюють у мене, намагаюся уникати. Досі це вдавалося. Але тепер козаки поцікавляться, чи будуть виконані їх вимоги. Що маю повідомити їм із цього приводу?

— Як-то що? — мстиво всміхаючись, відкинувся король на спинку крісла. — Обіцяйте. Зціпивши зуби, обіцяйте; всім і все!.. Як обіцяли Судимі, Павлюку та іншим полковникам, виманюючи їх із повстанського табору на котромусь-там із дніпровських островів.

ніж страта, чекати не доводиться. Та все ж таки іскра надії в душі його все ще жевріла. І породило її побачення, якого домігся кардинал Одіні. Якщо вже сам кардинал, особистий секретар папи і хранитель ватиканського архіву, прибув до Варшави, щоб заступитися за нього перед королем, примасом і прокурором... Це чогось та варте. Значить, ще не все втрачене.

І нічого, що королівський прокурор уже звернувся до суду з вимогою приректи його на прилюдне четвертування, з подальшим розвішуванням частин тіла по людних місцях столиці. В ці хвилини кардинал уже, напевне, домігся аудієнції у короля. Тож насправді питання його життя чи смерті вирішуватиметься там, а не в цій похмурій судовій залі. До того ж, Одіні наполегливо радив не демонструвати гординю, а тиснути на суддів, апелюючи до прихильності понтифіка, до прагнення перейти в католицьку віру, до бажання й надалі служити королю, боронячи вітчизну від ординців та османів...

— Все ж таки я прошу пана прокурора і високий суд зважити на мої заслуги перед Річчю Посполитою, — прислуховувався зараз до його порад Сулима. — Впродовж багатьох років я зі своїми козаками захищав її кордони, завдаючи ударів по турецьких гарнізонах та змушуючи.

— Де саме ви завдавали цих "ударів по турецьких гарнізонах"? — погрожуюче наліг масивними грудьми на ще масивнішу стільницю прокурор Дембицький. — Штурмуючи вали Кодак? Чи, може, турецькі гарнізони стояли в Корсуні, в Черкасах, у Чигирині?

— На жаль, гарнізон полковника Маріона чинив усілякі перешкоди, заважаючи.

— Якщо у козацтва з'являлися претензії до коменданта фортеці, треба було подавати скаргу на нього в суд, а не насипати йому в пазуху порошу і розривати на шматки. Так ось, тепер він кличе вас за собою на небеса. І взагалі, про Кодак і Маріона ми вже чули десятки разів, — навіснів Дембицький так, що здавалося, ніби сам кинеється на підсудного. — Ви зрадили короля, зрадили вітчизну, сплюндрували багато сіл і містечок, сотні й сотні маєтків! Що ще мусить вчинити у цій країні негідник, щоб опинитися в руках ката? — набожно звів догори тремтячі руки прокурор.

Сулима заплющив очі і відчув, що втрачає рівновагу. Майже щодня слідчі катували його, до того ж він застудився, і тепер, хворий, зраний ледве тримався на ногах. Чому це, прощаючись із ним, кардинал так прискіпливо цікавився його думкою про військові здібності полковника Павлюка? Ага, так, уже про всяк випадок придивляється до того, хто після страти Сулими здатен замінити його при доборі кандидата на лаври командувача новітніми хрестоносцями з християнської міліції, — ревниво, з почуттям душевної розпуки, припустив гетьман.

Перед судом адвокат прошепотів йому, що полковника Павлюка швидше за все помилують. Учора за нього несподівано почали заступатися сенатор Томаш Замойський, і навіть сам канцлер Польщі. З якого б то дива? Невже Одіні справді потурбувався про спадкоємця золотої папської медалі?^[56] ^[57] "О, так, папський медальйон!" — ухопився він за цю відзнаку, як за останню надію. Та, щойно полковник спробував нагадати про неї, як суддя Закревський знервовано перебив його:

— Нам відомо про необачність, якої, з волі своїх радників, припустився понтифік,

вшановуючи вас цим медальйоном. Але навіть після цього ви не навернулися до католицької віри, а й у всьому іншому виявили щодо Церкви нашої брутальну невдячність. Маєте сказати суду ще щось, перш ніж буде оголошено вирок?

— Якщо мені буде дароване життя, я одразу після суду перейду в католицьку віру і прийму чернечий постриг.

Усі три судді і прокурор мстиво розсміялися:

— Даремне намагаєтеся розчулити нас, гетьмане, — завершив слухання останнього слова підсудного Закревський. — Навіть якби ви перевтілилися зараз в ангела з крильцями, все одно злетіти вам дозволено було б тільки... на ешафот.

Крізь юрмище сенаторів і депутатів сейму, провінційних аристократів, купців та іноземних послів і посланців, кардинал Одіні й архієпископ змогли пробитися до короля лише в день оголошення вироку Судимі. Але й того дня їм до непристойності довго довелося чекати в приймальні, поки король намагався вгамувати гарячкуватих, аж дещо знахабнілих, послів Туреччини й Кримського ханства.

Самого кардинала Владислав IV вислухав незворушно, навіть не намагаючись розвіювати втому та підступну дрімоту, що почала заповонювати його ще під час зустрічі з послами. Та що там, навіть звістка про золотий папський медальйон — і та не вплинула на короля, принаймні це не позначилося на виразі його обличчя. Проте відповідь все ж таки виявилася доволі чіткою і виваженою.

— Згоден, Сулима — той полководець, звияга якого, шаблею здобута, значно перевершує тією ж таки шаблею сотворене зло. Та, ще до розгрому повстання, сюди прибули спеціальні посланці султана, які вимагали покарати Сулиму за напади на Азов, а також за Кафу, за Трапезунд, за те, що свого часу він захопив якусь там галеру, а всіх правовірних, які були на ній, подарував у якості полонених папі римському... На його ж таки смерть чатують і посланці хана. Зрадивши, що "Соліман-шайтан" опинився в кайданах, вони тепер вимахують у мене перед носом текстами мною ж таки підписаного договору, і вимагають стратити його. Причому зробити це в їх присутності і в якомога жорстокіший спосіб. В іншому разі султан і кримське ханство оголошують нам війну, до якої моя нещаслива країна абсолютно не готова.

— Але ж висока відзнака самого понтифіка... — розгублено промурмотів примас. — Вона вимагає поваги.

— Чого-чого вона вимагає?! — хижо втупився в нього правитель. — Хочете розчулити османських послів звісткою про золоту медаль, якою понтифік нагородив Сулиму за напади на турецькі міста й татарські улуси?! За "різанини", які нібито вчиняв там, і про які правителі обох держав повідомляють в усіх свої гнівних ультиматумах? То йдіть, — не так гнівно, як артистично вказав їм обом на двері, — розчулюйте! Але знайте: смерті вашого протеже домагаються не лише мусульмани, але й уся шляхетська Річ Посполита. Геть уся!

Примас уже понуро побрів до дверей, коли кардинал Одіні вдався до останньої, одчайдушної спроби.

— Навіть по тому, як суд оголосить вирок, у вашій волі відкласти страту, щоб

дочекатись спеціального рішення понтифіка, водночас папський нунцій міг би зустрітись з турецьким послом у Римі...

Проте жодні аргументи переконати Владислава вже не могли.

— Єдине, що я можу зробити для Сулими, то це, гнівлячи османських послів, просити ката спочатку відтяти йому голову, а вже потім четвертувати, а не навпаки. Можете так і передати своєму папі: якщо ми з архієпископом помилюємо цього зловмисника, султан того ж дня оголосить війну Польщі! Того ж дня! Й отоді вже сама Польща не помилує ні мене, ні архієпископа, ні навіть... папу римського!

Одеса — Арона (Італія) — Самбір.

ПРИМІТКИ

^[1] Азаби. Кажучи сучасною мовою, це була турецька морська піхота, загони якої супроводжували торгівельні та військові кораблі, допомагаючи обороняти їх під час нападу противника. Крім того, азаби, значну частку яких складали найманці, або колишні невольники, використовувалися турецьким командуванням під час бойових дій, для висадки рейдерських десантів та створення узбережних плацдармів.

^[2] Як вдалося з'ясувати досліднику О. Лазаревському (Сулиминский фамильный архив // Киевская старина. 1882. Ноябрь), отаман Іван Сулима походив із давнього українського роду, коріння якого сягало чи не XIII століття. Батько його був польським — за титулуванням, а не за етнічним походженням своїм — гербовим (що володів родовим гербом) шляхтичем, який мав маєтності у селі Рогощі Любецького староства на сучасній Чернігівщині.

^[3] В даному випадку йдеться про тексти енциклік, тобто промов, з якими папа римський виступав перед кардиналами.

^[4] До слова, папа Павло V, в миру князь Камілло Боргезе, вважається прямим предком командира італійських морських камікадзе фрегат-капітана Валеріо Боргезе, котрий, яко сподвижник Отто Скорцені, прославився своїми диверсійними операціями під час Другої світової війни.

^[5] Булла послання, з яким папа звертався до церковних та державних діячів світу.

^[6] Консисторія — зібрання кардиналів, які постійно перебувають у Римі. Використовується папами як дорадчий орган, а також для оголошення нових призначень.

^[7] Кандидат на канонізацію в святі повинен мати за душею щонайменше два доведені релігійні дива, а кандидат у святі — чотири. От тільки з доведеністю цих "див" у церковників завжди виникали проблеми, тим паче, що вже в ті часи знаходилися наполегливі розвінчувачі їхніх "чудес".

^[8] Французьке містечко поблизу Авіньона. Герцог де Невер, якого вважали прямим нащадком останнього візантійського імператора Палеолога, мріяв перетворити його на столицю Ліги християнської міліції, тобто об'єднання військ християнських країн, яке протистояло б натискові на Європу з боку Османської імперії.

^[9] Вперше римляни загарбали частину Іллірії, яку займало плем'я ардієїв, ще в 167 році до н. е. Що ж стосується далматів, то їх римляни змогли підкорити лише після кількох походів, і сталося це в 23 році до н.е. За версією науковців, сучасні албанці є нащадками одного із іллірійських племен, якому, вже в іпостасі народу, вдалося проіснувати до наших днів.

^[10] Йдеться про висвячення в 1620 році на митрополита Київського єпископа Іова Борецького, завдяки чому в Україні, зусиллями гетьмана Сагайдачного та його старшини, було відроджено митрополію.

^[11] Історичний факт: Сагайдачному запропоновано було посаду головнокомандувача військами Ліги християнської міліції, члени якої порівнювали себе з хрестоносцями і намагалися продовжити традиції хрестових походів. Свого часу в архіві французького містечка Карпантри, у якому розташовувалася штаб-квартира ліги та самого герцога де Невера, було виявлено ділові папери, які переконливо засвідчили, що переговори з приводу цього між герцогом де Невером та Сагайдачним справді відбувалися.

^[12] Інтердикт (лат. *interdiktum* заборона) тимчасова заборона всіх церковних дійств і треб (сповіді, миропомазання, вінчання, євхаристії.) на території країни, на яку було накладено інтердикт. Якщо йдеться про окрему особу, інтердикт щодо неї називався "відлученням від церкви". Інтердикт стосовно Венеції виявився останнім в історії римо-католицької церкви щодо цілої країни.

^[13] Про Агрона знаємо лишень, що він здійснив похід на грецьке місто Акарнанію та прилеглий до нього край, і що, після смерті в 231 році, правити почала його войовнича вдова Тевта, яка здійснила кілька вдалих походів проти грецьких провінцій і здобула Коркіру.

^[14] Хорватів ми, українці, можемо вважати близькими нам по крові, оскільки доведено, що на береги Адріатики вони прийшли з теренів сучасної Західної України.

^[15] Іллірія історична область на Балканському півострові, що охоплює частини сучасних країн: Хорватії, Словенії та Боснії і Герцеговини.

^[16] Йдеться про битву хорватського війська під командуванням короля Петара Свашича в 1097 році на горі поблизу хорватського міста Купи. Після цієї поразки хорватська аристократія визнала династичну унію з Угорщиною, відтак у 1102 році угорський король Кальман Книжник був коронований на короля Угорщини і Хорватії, якою відтоді правив бан, тобто королівський намісник.

^[17] Коловорот, завдяки якому моряки і піди ііма_ іи якір.

^[18] Князь Бранимир (879-92) продовжив об'єднання хорватських земель, розпочате

його попередником князем Трпимиром I. Але, справді, Бранимира першим з-поміж правителів Хорватії було визнано Ватиканом. Папа Іоанн VIII навіть надав йому титула "dux Chroatorum", визнавши правителем доти роз'єднаних Паннонської та Далматинської Хорватій.

^[19] Цей формальний акт було здійснено 1618 року, причому без згоди польського короля та всупереч Вільшанській угоді (1617 року), згідно з якою козаки не мали права самостійно, без королівського дозволу, виступати проти Османської імперії чи Кримського ханства. Це відбувалося напередодні польсько-московітської війни 1618-1619 років, у якій із загоном козаків брав участь у битві під Москвою і гетьман Петро Сагайдачний.

^[20] Ідеться про Тридцятирічну війну 1618-1648 років, основними супротивниками в якій були Франція та Іспанія. Нагадаю, що змальовувані в романі події відбуваються 1620 року

^[21] Ідеться про відомого козацького ватажка, гетьмана Якова Нероду, більше відомого історикам під іменем Яцька Бородавки, страченого влітку 1621 року за особистим наказом Сагайдачного.

^[22] "Абордажними кортиками" в ті часи називати короткі, ледь вигнуті шаблі, з розширеними лезами, якими справді зручно було фехтувати під час абордажних боїв. Ось чому особливою шаною ці кортики користувалися у піратів.

^[23] Рід Боргезе належав до "чорної знаті", як називають аристократичні роди Італії, що споріднені з котримось із понтифіків. Традиційно представники "чорної знаті" обіймають найважливіші посади, як у самому Ватикані, так і в його представництвах. Нерідко саме вони стають послами (нунціями) Святого Престолу в католицьких країнах.

^[24] В армії стародавнього Риму існувала така непорушна традиція: якщо якийсь легіон знеславив себе в бою, змити цю ганьбу він міг лише пройшовши через децимацію, тобто страту, за відліком або жеребом, кожного десятого.

¹ "Sacco di Roma", тобто "Римською різаниною" італійські історики називають події, що розгорталися в Римі 6 травня 1527 року і стали наслідком авантюрної політики папи Климента VII з роду Медичі. Створивши під своїм патронатом союз Франції та дрібних італійських держав Венеції і Мілана, він вирішив покінчити з непокірною Священною Римською імперією, до складу якої входили тоді Германія, на чолі з Карлом V, Австрія, Угорщина та Італія. Проте германці розгромили армію папи

^[26] вдершись до Рима, вчинили там жахливий погром та різанину. Сам папа лише дивом урятувався втечею з Ватикану.

^[27] Делікатною мовою ватиканських церковників "грошем святого Петра" називають відрахування церковних приходів, котрі щорічно поповнюють скарбницю Ватикану. До речі, подеколи цим терміном іменують і саму ватиканську скарбницю.

^[28] Історичний факт. У часи, коли відбувалися змальовувані тут події, значна частина православних українських парафій та монастирів, що перебували під юрисдикцією Речі Посполитої, перейшла у греко-католицьку віру, тобто в уніатство.

^[29] Як один із нащадків візантійського імператора Палеолога, де Невер мав родовий титул князя, а, як кузен французького короля, здобув титул герцога (з нім. Herzog що дослівно означає: "Той, що йде з військом", воєначальник).

^[30] В основі цих відомостей історичні факти, пов'язані з участю герцога де Невера та братів Періньяні Сфорца у створенні лицарського ордену Ліга християнської міліції, установча асамблея якого справді відбулася 17 листопада 1617 року в Оломоуці. Планувалося, що значна частина козацької старшини реально увійде до складу цього лицарства, мета якого — організація христового походу на Стамбул.

^[31] Тут процитовано автентичний текст листа, виявленого свого часу дослідниками серед архівних документів, які зберігаються у бібліотеці сучасного французького містечка Карпантри, що на південному сході Франції, неподалік Авіньона. Саме в цьому містечку, з волі герцога де Невера, і розташовувалася штаб-квартира Ліги християнської міліції.

^[32] Така угода справді існувала. Під назвою: "Угода, що укладена запорозькими послами з О. Марконом, 7 квітня 1618 року", цей документ зберігається в Парижі, в Національній бібліотеці Франції.

¹ Тут ідеться про Тридцятилітню війну 1618-1648 років, під час якої католицьку лігу формували папа римський Павло V, іспанський король Філіп III та німецький імператор Фердинанд II. Що ж до Франції, то вона, разом із Англією, Нідерландами

^[34] Данією, входила до протестантської ліги. На той час, коли відбувалися змальовувані події, війна все ще тривала, хоча й відбувалися бойові дії досить мляво. Названі ліги здебільшого не воювали, а лише перебували у стані війни.

¹ Поширений в XVII столітті вид окулярів, якого слід вважати прообразом і пенсне, ^[36] сучасних окулярів.

^[37] Публічне спалення на вогнищі та інші покарання засуджених судом інквізиції.

^[38] "Коронним гетьманом" у Речі Посполитій називали головнокомандувача коронного, тобто державного, регулярного війська. Він же й виконував роль військового міністра. Під час бойових дій військами, як правило, безпосередньо командував польний гетьман, що був заступником коронного.

^[39] Існує, так би мовити, альтернативна версія польського історика А. Чоловського, згідно з якою проектував і споруджував фортецю Кодак нібито не інженер де Боплан, а саме полковник (за іншими відомостями капітан) польської служби Жан Маріон, теж француз за походженням. Але в працях більшості вітчизняних і польських істориків ця версія визнання не знаходить.

^[40] Тут ужито польський термін. Поляки називали війну з козаками "домовою",

тобто домашньою, громадянською, не бажаючи визнавати, що йдеться про українськопольські проблеми.

^[41] Слід мати на увазі, що в ті часи і Сіверський Донець, і дніпрова притока Самара, були значно повноводнішими і по-справжньому судноплавними. Їх береги були засаджені густими лісами. До річі, екіпаж однієї чайки складався з сорока-п'ятдесяти козаків, а на озброєнні у нього було до шести легких гармат (фальконетів).

^[42] Історична постать. Саме на території, контрольованій донським отаманом Ломом, який не підпорядковувався московському правителю і, попри мирну угоду з турками, продовжував нападати на османські володіння, і зимував гетьман Сулима зі своїми козаками з 1634 на 1635 рік.

^[43] Згодом, у цитованому літописцем С. Величком листі полковника-отамана І. Сірка, мовилося, що 1633 року, у свій останній морський похід, січових козаків Сулима повів, будучи "гетьманом Війська Низового Запорізького". Щоправда, в деяких пізніших історичних джерелах Сулиму іменують "гетьманом нереєстрового козацтва", та, загалом, це не суперечить твердженню Сірка.

^[44] Ідеться про похід запорізьких козаків на чолі з гетьманом М. Дорошенком у травні 1628 року на Крим, для участі у боротьбі кількох представників династії Гіреїв за ханський престол. Під час цього походу, у битві на річці Альмі, гетьман загинув. Син Дорош перевіз тіло гетьмана в Україну.

^[45] Периметр обвідних вадів цієї фортеці сягав близько 1800 метрів.

^[46] Бурдюг заглиблена на метр-півтора в ґрунт напівземлянка-мазанка, з очеретяним дахом та вимуруваною з каменю піччю. Саме з таких осель складалася більшість козацьких зимівників.

^[47] Слід нагадати, що Григорій XV зійшов на Святий Престол 1621 року, одразу ж по смерті Павла V, але пробув на ньому лише до липня 1623 року. А вже в серпні того ж року конклав кардиналів обрав папою Урбана VIII (помер у липні 1644 р.). Саме за його духовного правління й відбувалися події під Кодаком, а також суд над Сулимою.

^[48] І побоювання гетьмана справдилися. Вже 12 вересня 1635 року, тобто через місяць після падіння Кодака, коронний гетьман Конєцпольський відмовився від наміру воювати зі шведами, уклав з ними мирну угоду і повернув армію до Польщі.

^[49] На бойове, це селянське знаряддя перетворювали, закріплюючи лезо коси таким чином, щоб воно ставало продовженням руків'я.

^[50] Історичний факт. Саме в такий спосіб і було страчено коменданта Кодака, французького офіцера на польській службі, полковника Жана де Маріона.

^[51] Подеколи в історичній літературі А. Киселя іменують "сенатором". Це помилкове твердження. Сенаторів сенату призначав король, а Кисіль був депутатом сейму, обраним волинською шляхтою.

^[52] Нагадаю, що добре відомий королеві сучасник цих подій Гійом де Боплан написав книжку "Опис України", а паризький часопис "Газет де Франс" тематичні добірки інформацій регулярно публікував під рубрикою "Вісті з України". Тобто термін "Україна" був досить знаним.

^[53] Історики й досі не дійшли спільної думки щодо того, де саме розташовувався останній табір гетьмана Сулими у фортеці Кодак, чи на одному з дніпровських островів. Я ж дотримуюсь тієї компромісної думки, що, після здобуття Кодака, військо повстанців певний час базувалося в ньому, але по тому, як чисельність його збільшилася і з'явився чималий обоз, гетьман переніс свій основний табір на острів, залишивши у фортеці лише незначний гарнізон. Обґрунтування цієї версії — у тексті роману.

¹ Саме такими посадами й оплатив польський уряд старшинам І. Караїмовичу та ^[55] Барабашу їх зраду.

¹ За свідченням московітського посла у Варшаві, полковника Павлюка-Бута справді було помилувано завдяки клопотанням сенатора Т. Замойського і канцлера Польщі. Існує припущення, що король та уряд Польщі розраховували побачити згодом у його особі слухняного поводи́ря слухняного козацтва, проте сталося так, що незабаром він

^[57] сам очолив повстання. Існує також припущення, що помилувано було і полковника Я. Жадика. До речі, в романі відтворюється історично засвідчена лінія поведінки Сулими на суді, під час якого він прагнув схилити суддів на свій бік та розчулити їх.

¹ Мається на увазі польсько-турецький договір, укладений 23 вересня 1617 року в українському місті-фортеці Буші (нині село Ямпільського району Бінниччини).